

जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना
(२०८१-२०९१)

प्रदेश सरकार

पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय

कोशी प्रदेश, विराटनगर

(माननीय मन्त्रीज्यू)

धन्यवाद ज्ञापन

नेपालको संविधान-२०७२ बमोजिम कोशी प्रदेशले आफ्नो एकल र साझा अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न र संघ, अन्य प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच समन्वय, सहकार्य र सह-अस्तित्वको सिद्धान्तका आधारमा जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी शासन सञ्चालन गर्दै आएको छ। प्रदेश तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्दै प्राकृतिक स्रोत, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा उत्थानशीलताको गन्तव्यमा पुग्न प्राप्त हुने लाभ तथा अवसरहरूको समानुपातिक, समावेशी र न्यायोचित वितरण गरी कानूनी राज्य र दिगो विकासको लागि कोशी प्रदेश सरकार कटिबद्ध छ।

जलवायु परिवर्तनको विषय कोशी प्रदेशमा मात्र नभई समग्र राष्ट्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा पनि चासोको विषय हो। यसै सन्दर्भमा कोशी प्रदेशले जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना (Climate Change Strategy and Action Plan-CCSAP) तर्जुमा गर्ने कार्य अघि बढाएको हो। जलवायु परिवर्तनका विषयलाई प्रदेशको नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा एकीकृत गर्दै जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणका कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नु पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण छ। यस सन्दर्भमा कोशी प्रदेश सरकारले आफ्नो प्रदेशको जलवायु क्षेत्रको समग्र मार्गचित्रका साथै वार्षिक, आवधिक तथा रणनीतिक र दीर्घकालीन योजना तयार गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने र अनुगमन गर्ने कार्यमा जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना (CCSAP) ले देखाएको मार्गलाई पनि आगामी समयमा गहनरूपमा लिने छ भन्ने आशा लिएको छ।

यस कार्यलाई मूर्तरूप दिने नेपाल सरकार, संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय तथा कोशी प्रदेश पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु। यसैगरी जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको (CCSAP) प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गर्न प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएकोमा विश्व वन्यजन्तु कोष नेपाललाई र निर्माण प्रकृत्यामा सहजीकरण गर्ने विन्डपावर नेपाल प्रा.लि. लाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। यसरी नै पहिलो मस्यौदालाई प्रदेश तथा संघीय सरकारहरूले सन् २०२१ पश्चात तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिहेको जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी नीति तथा योजनाका प्राथमिकता र लक्ष्यसँग तालमेल हुने गरी परिमार्जन गर्न सहयोग गर्ने युएनडीपी र सेवा प्रदायक रूपान्तरण नेपाल प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु। यो रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा प्रकृत्यामा सम्पन्न हुनुहुने सबैमा हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु।

मिति: २०८१ चैत्र

.....
मा. सदानन्द मण्डल
मन्त्री
पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
कोशी प्रदेश

(सचिवज्यू)

धन्यवाद ज्ञापन

सामान्यतः जलवायु परिवर्तनले दीर्घकालीनरूपमा बढ्दै गरेको तापक्रमको ढाँचा, वर्षाको भिन्नता, समय तथा मात्राको फरकलाई बुझाउँछ । जलवायु परिवर्तनले नेपालमा विभिन्न क्षेत्रगत (Sectoral) असर पारिरहेको देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनका असरको जोखिममा पर्ने देशहरूमध्ये नेपाल पनि एक हो । विभिन्न अध्ययनहरूबाट आएका निचोड तथा जलवायु परिवर्तनलाई क्षेत्रगतरूपमा हेर्दा जीविकोपार्जन, कृषि, जलस्रोत, उर्जा, वन लगायतका कोशी प्रदेशको सबै क्षेत्रमा अनुकूलन तथा उत्थानशीलता हाँसिल गर्नु उत्तिकै चुनौतिपूर्ण छ ।

पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र उक्त मन्त्रालयका अन्य प्रतिनिधिहरूलाई प्रदेशको जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना बनाउने क्रममा समन्वय गरी उचित प्रतिक्रिया दिनुभएकोमा धन्यवाद दिन चाहन्छौं । त्यसैगरी, सडक पूर्वाधार तथा सहरी विकास मन्त्रालय, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय धरान-सुनसरी, डिभिजन वन कार्यालय-मोरङ, उद्योग, वाणिज्य तथा उपभोक्ता हित संरक्षण निर्देशनालय (कोशी प्रदेश), वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, पूर्वाञ्चल क्याम्पस, इटहरी उपमहानगरपालिका, जागरण महिला विकास केन्द्र-मोरङ, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल-कोशी प्रदेश समिति, वन तथा वातावरण मन्त्रालय-काठमाडौंका प्रतिनिधिहरूले प्रारम्भिक र पृष्ठपोषण कार्यशाला गोष्ठीमा आफ्नो बहुमूल्य सुभाब र प्रतिक्रिया प्रदान गरिदिनु भएकोमा सबै संघ-संस्थाका प्रतिनिधि प्रति आभारी छौं ।

यसका साथै स्थलगत भ्रमण तथा स्थानीय तहमा गरिएको छलफलमा बहुमूल्य सुभाब र प्रतिक्रिया प्रदान गरिदिनु भएकोमा सोलुखुम्बुको लुक्ला, तेह्रथुमको वसन्तपुर, कोसी गाउँपालिकाका प्रतिनिधिहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यसैगरी निजी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्दै नवीकरणीय उर्जा क्षेत्र र जलवायु परिवर्तनमा आफ्नो ज्ञान र अनुभवमा आधारित भएर अमूल्य सुभाब र प्रतिक्रिया प्रदान गर्ने इटहरी फोहोरबाट उर्जा परियोजना, जीवन विकास वायोग्याँस परियोजना र दमक वायोग्याँस परियोजनाका प्रमुख सूचनादाताहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

यस कार्यलाई अन्तिम रूप दिने नेपाल सरकार, संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय तथा कोशी प्रदेशको पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसैगरी प्राविधिक तथा आर्थिक सल्लाह उपलब्ध गराएकोमा डब्लुडब्लुएफ नेपाल र निर्माण प्रकृत्यामा सहयोग गर्ने विन्डपावर नेपाल प्रालिलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसरी नै पहिलो मस्यौदालाई प्रदेश तथा संघीय सरकारले सन् २०२१ पश्चात तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिहेको जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी नीति तथा योजनाका प्राथमिकता र लक्ष्यसँग तालमेल हुने गरी परिमार्जन गर्न सहयोग गर्ने युएनडीपी र सेवा प्रदायक रुपान्तरण नेपाल प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । यो रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा प्रकृत्यामा सम्मलग्न हुनुहुने सबैमा साधुवाद ।

यस कोशी प्रदेशको जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाले यस क्षेत्रको समग्र विकास योजनामा महत्वपूर्ण योगदान दिने कुरामा म विश्वस्त छु ।

मिति: २०८१ चैत्र

.....

विशाल घिमिरे

सचिव

पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय

विषय सूची

कार्यकारी सारांश	५
अध्याय १ परिचय.....	८
अध्याय २. राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सन्दर्भ.....	१३
अध्याय ३ .नीति, शासकीय प्रणाली र संस्था.....	१८
अध्याय ४ .जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना.....	३१
अध्याय ५. कार्यान्वयनको व्यवस्था	७९
सन्दर्भ सामग्री.....	८८
अनुसूची	९०

कार्यकारी सारांश

कुनैपनि स्थानको कम्तीमा तीन दशक वा त्यसभन्दा बढी अवधिको मौसमको औसत अवस्थालाई हावापानी अर्थात् जलवायु भनिन्छ। जलवायु परिवर्तनले तापमान र मौसमको ढाँचामा आउने दीर्घकालीन फेरबदल जनाउँछ। राष्ट्रिय जलवायु नीति, पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजना र नेपालको दोस्रो निर्धारित योगदानमा उल्लेख गरिएका लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न तथा नेपालको दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रदेशको क्षेत्रगत नीति तथा प्राथमिकतासँग सामन्जस्यता कायम गराउनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि नेपालको दोस्रो निर्धारित योगदानमा भएका लक्ष्यहरूलाई स्थानीयकरण गर्न जरुरी देखिन्छ। कोशी प्रदेशको आफ्नै खालका चुनौती र अवसर भएकाले प्रदेश स्तरीय जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनामा यस प्रदेशको स्थानीयकृत कार्यहरूको कार्यान्वयन आफैमा महत्वपूर्ण छ।

सन् २०१७ मा जल विज्ञान तथा मौसम विज्ञान विभागले १९७१ देखि २०१४ सम्म नेपालको तापक्रम र वर्षाको सबै प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदन अनुसार कोशी प्रदेशको वार्षिक अधिकतम तापक्रमको बढ्दो प्रवृत्ति देखिएको छ, न्यूनतम तापक्रममा जिल्ला अनुसार मिश्रित प्रवृत्ति देखिएको छ। अधिकतम तापक्रमको प्रवृत्ति प्रति वर्ष सबैभन्दा बढी ताप्लेजुडमा ०.०९१ डिग्री सेल्सियसले बढेको पाइएको छ, त्यसैगरी सबैभन्दा कम तापक्रम वृद्धि मोरङमा ०.०४ डिग्री सेल्सियस छ। त्यसैगरी सुनसरीको न्यूनतम तापक्रम प्रति वर्ष सबैभन्दा बढी ०.०१९ डिग्री सेल्सियसले बढिरहेको देखिएको छ भने ताप्लेजुडमा प्रति वर्ष -०.०२३ डिग्री सेल्सियसको घट्दो प्रवृत्तिमा रहेको देखिएको छ। यस प्रदेशमा वर्षाको प्रवृत्ति पनि अनियमित देखिएको छ। उदाहरणका लागि तेह्रथुममा सबैभन्दा बढी २.९९ मि.मी. का दरले वार्षिक रूपमा वर्षाको दर बढेको देखिएको छ भने इलाममा -९.५७ मि.मी.का दरले घटेको देखाएको छ।

जलवायु परिवर्तनको असर नेपालको विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा परिरहेको अनुमान गरिएको छ। यसले नेपालको कृषि तथा खाद्य सुरक्षा, वन तथा जैविक विविधता, जलस्रोत र उर्जा, स्वास्थ्य, सहरी पूर्वाधार, पर्यटन, उद्योग र अर्थव्यवस्थामा प्रभाव पार्ने देखिन्छ। जलवायु परिवर्तनका वैज्ञानिक आधारहरूको अध्ययन तथा सबै प्रभाव र असरको पहिचान गर्नु सिमित स्रोत-साधन भएको हाम्रो जस्तो देशलाई अझ कठिन छ। हिमताल सङ्कुचन हुनु, हिउँ पगलने प्रक्रियामा वृद्धि हुनु, वर्षामा फेरबदल हुनु, सुख्खा, बाढीपहिरो, खडेरी र आँधीबेहरी जस्ता प्रकोप बढ्नु, उष्ण वाष्पमा वृद्धि हुनु जलवायु परिवर्तनको प्रभावको परिणाम हो। खण्डीकृत भूमि, सिँचाइको सीमित उपलब्धता, न्यून आय, सीमित संस्थागत क्षमता र प्राकृतिक स्रोतमा अधिक निर्भरता भएका सीमान्त किसानहरूको ठूलो हिस्साले जलवायुजन्य जोखिमको सम्भावना अझ बढाएको छ।

कोशी प्रदेशमा जलवायु परिवर्तनका कारण देखा परेका सवालहरू सम्बोधन गर्न प्रदेशले नेपालको संविधान-२०७२ अनुसार वन तथा वातावरण संरक्षणमा दिगो व्यवस्थापन गर्नका लागि योजना, नीति र कानून तर्जुमा गर्ने क्रममा रहेको छ। यसैगरी जलवायु परिवर्तनका प्रभाव अनुकूलनका कृयाकलाप सञ्चालनका लागि पनि पहल गरिरहेको छ। यसैगरी राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति-२०७६, सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजना, दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान-२०७७ र राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाका प्राथमिकता र लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनमा बढ्दो दिनका लागि प्रदेश सरकार पनि दृढ रहेको छ। प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२-८५/८६) मा पनि जलवायु परिवर्तन, वातावरण र विपद्का रणनीतिक कार्यक्रम तथा लक्ष्यहरू उल्लेख गरिएको छ। यसको लागि प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना आवश्यक रहेको महशुस गरी संघीय सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालयसँगको समन्वयमा प्रदेश पर्यटन, वन वातावरण मन्त्रालयको नेतृत्वमा प्रदेशका सरोकारवालाको सक्रिय सहभागितामा यो दस्तावेज तयार गरिएको छ।

कोशी प्रदेशको जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको दूरदृष्टि **जलवायु उत्थानशील समृद्ध कोशी प्रदेश** र लक्ष्य **जलवायु उत्थानशीलता र न्यून कार्बन विकासको सुनिश्चितता** रहेको छ। साथै, यसको उद्देश्य **जलवायु उत्थानशील**

नीति तथा ढाँचाको विकास गरी जलवायु लक्षित गतिविधिहरूलाई प्रादेशिक योजना र नीतिहरूमा उप-राष्ट्रिय स्तरमा समावेश गर्नु रहेको छ ।

प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको मार्गदर्शक सिद्धान्त र रणनीतिक दृष्टिकोण यस प्रकार रहेका छन् ।

मार्गदर्शक सिद्धान्त

- समावेशी, सहभागितामूलक, परामर्शदाता र सरोकारवालाहरूको स्वामित्व: यसले जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा धेरै सरोकारवालालाई संलग्न गराई विपन्न, महिला लगायत अन्य कमजोर समुदायलाई जलवायु उत्थानशीलता र न्यून कार्बन विकास मार्गहरूद्वारा प्रदान अवसरहरूबाट लाभ उठाउन मद्दत गर्छ,
- महत्वाकांक्षी: यसको लक्ष्य र प्रमुख कार्यहरू निर्धारित गरिनुपर्ने साथै क्रमिक रूपमा महत्वाकांक्षी दृष्टि तर्फ अघि बढाउन मद्दत गर्छ,
- क्रियान्वित: कार्यहरूको प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्न सकिने वास्तविकताको नजिक हुनेछ,
- उत्थानशील विकास: जलवायु परिवर्तनलाई प्रादेशिक प्राथमिकताहरू र विकास योजनामा मूल प्रवाहीकरण गरेर उत्थानशीलता विकास गर्ने,
- अन्तर-क्षेत्रीय समन्वय र सामन्जस्य,
- साभेदारी र सहयोगको माध्यमबाट काम गर्ने: नागरिक सहभागिता बढाउनका साथै जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनामा स्थानीय अपनत्व हुने अपेक्षा राखिएको छ,
- यस जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनामा सबै सरोकारवालाको उत्तरदायित्व हुनेछ ।

रणनीतिक दृष्टिकोण

- बहु-सरोकारवाला संलग्नता दृष्टिकोणका माध्यमबाट १० वर्षीय लक्ष्यमा आधारित गतिविधिहरू निर्माण गर्नु,
- जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनलाई क्षेत्रीय योजना, नीति र कार्यक्रमहरूको मूलधारमा ल्याउनु,
- बहु-सरोकारवालाको सहभागिता, संलग्नता र सहयोग प्रवर्द्धनको माध्यमबाट न्यून कार्बन उत्सर्जन विकास प्राप्त गर्नु,
- जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभाव विरुद्ध प्रभावकारी प्रतिक्रियात्मक उपायहरूको प्रवर्द्धन गर्नु ।

यस रणनीतिमा आठवटा विषयगत क्षेत्र र चारवटा अन्तरविषयगत क्षेत्रहरूको कार्ययोजना समाविष्ट गरिएका छन् । यसमा विशेषगरी सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजना, दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान-२०७७ र राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाका प्राथमिकता र लक्ष्यहरूलाई प्रदेशका योजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरणको लागि प्रयास गरिएको छ । हरेक विषयगत क्षेत्रको रणनीति र लक्ष्य सहित कार्ययोजना तयार गरिएको छ । कार्ययोजनामा अल्पकालीन (तीन वर्ष) मध्यकालीन (पाँच वर्ष) र दीर्घकालीन (१० वर्ष) अवधिमा गरिने क्रियाकलापहरू छन् । कार्ययोजना कार्यान्वयनमा प्रमुख जिम्मेवार निकाय र सहयोगी निकायहरू समेत उल्लेख गरिएको छ । यस कार्ययोजना कार्यान्वयनमा लाग्ने अनुमानित बजेट पनि साङ्केतिक रूपमा उल्लेख छ, जसको सारांश तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सि.नं	विषयक्षेत्र र रणनीति	अनुमानित बजेट (.०००)
१	कृषि तथा खाद्य सुरक्षा: प्राङ्गारिक स्रोतको उपयोग, जलवायु उत्थानशील तथा जलवायु-स्मार्ट कृषि प्रविधिको प्रयोगबाट प्रदेशको समग्र कृषि तथा पशुपक्षी क्षेत्रको उत्पादकत्व तथा	६,३०३,६५०।००

सि.नं	विषयक्षेत्र र रणनीति	अनुमानित बजेट (.०००)
	उत्पादन वृद्धि भई कृषि क्षेत्रमा आश्रित समुदायको जीविकोपार्जन र खाद्य सुरक्षामा सुधार हुने ।	
२	वन, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षण: जैविक विविधता, जलाधार र पर्यावरणको उत्थानशीलता वृद्धिको लागि सामाजिक र आर्थिक विकासलाई समर्थन गरी दिगो वन व्यवस्थापन गर्ने ।	४,७५६,९६०।००
३	जलस्रोत तथा ऊर्जा: बहुउद्देश्यीय आयोजनाको लागि जलस्रोत र जलविद्युत क्षेत्रको एकीकृत विकास सँगै उच्च विकसित नविकरणीय ऊर्जा उत्पादन र समुदायमा जल उत्पन्न प्रकोपको असर न्यूनीकरण ।	३,११२,९००।००
४	ग्रामीण र सहरी बसोबास: स्वच्छ, जलवायु परिवर्तन अनुकूल र वातावरणमैत्री सहरी र ग्रामीण बस्ती, कम आय भएका र कमजोर परिवारलाई प्राथमिकता दिई सबै जनसंख्याको आधारभूत सेवामा पहुँच विस्तार ।	६,९९०,४००।००
५	उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार: दिगो विकास र आर्थिक वृद्धिको लागि अनुकूल हुने जलवायु उत्थानशील र न्यून कार्बन उत्सर्जन उद्योग, यातायात र भौतिक पूर्वाधार ।	३,२६०,३००।००
६	पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा: संरक्षित प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा सहितको न्यून कार्बन र दिगो पर्यटन उद्योगको विकास सँगै आकर्षक कार्बन तटस्थ र पर्यावरण पर्यटन गन्तव्यको प्रवर्द्धन ।	१,९७४,५००।००
७	स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ: स्वास्थ्य सेवा, पिउने पानी र सरसफाइमा उचित पहुँच सहितको समुदाय र स्वस्थ, सुखी र स्वच्छ समाज निर्माण ।	३०,३२६,१००।००
८	विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन: जलवायु उत्पन्न विपद्, जोखिम र स्वास्थ्यमा पर्ने असरप्रति द्रुत प्रतिक्रियात्मक समुदाय र प्रकोपबाट हुनसक्ने जनधनको क्षतिलाई कम गरिने ।	३,३४४,१००।००
९	लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता, जीविकोपार्जन र सुशासन: जलवायु परिवर्तन प्रतिकूल प्रभावको अनुकूल क्षमताको विकास कार्य र सबै वञ्चित र सीमान्तकृत समूहहरूको समान सहभागिता सहितको समावेशी समाज ।	१,०८३,६००।००
१०	जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास: जलवायु परिवर्तन सचेत समुदाय र प्रतिकूल प्रभाव अनुकूलन क्षमता सहितको जलवायु उत्थानशील समाज ।	२८४,७५०।००
११	अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा प्रसार: न्यून कार्बन दिगो विकास र जलवायु उत्थानशील प्रदेश निर्माणको लागि अन्वेषण र अनुसन्धान उन्मुख प्रदेश र विज्ञान प्रविधि विकासमा उच्च जोड ।	१,३२५,००१।००
१२	जलवायु वित्त व्यवस्थापन: जलवायु परिवर्तनका लागि वित्त व्यवस्थाको साथै उचित बजेट विनियोजन र कार्बन व्यापार र अन्य उत्सर्जन व्यापारको आवश्यक प्रावधान ।	६९,३००।००
	जम्मा	६२,८३१,५६१।००

प्रदेश सरकारले नीति र आवधिक योजनाहरूमा निर्धारित विभिन्न लक्षित क्षेत्र अनुसार प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना पुरा गर्न आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न सक्छ । यसका साथै नयाँ र अतिरिक्त लक्ष्यको लागि नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरूसँग सहकार्य र समन्वय गर्न आवश्यक हुन्छ । यस बाहेक रणनीति र कार्ययोजनामा उल्लेखित सबै कार्यहरू जलवायु परिवर्तन वित्त ढाँचाद्वारा स्पष्ट मार्गदर्शित हुनुपर्छ र वार्षिक आधारमा कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त स्रोतको व्यवस्थापन गरिनु पर्छ । प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको लागि वित्तको उपलब्धता र कार्यक्रम र आर्थिक स्रोतको बीचको अन्तर पहिल्याउन मध्यावधी समीक्षा गरिनु पर्दछ ।

अध्याय १ परिचय

१.१ जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभावबारे बुझाई

कुनै निश्चित भौगोलिक स्थानको लामो समयको मौसमको औसत अवस्थालाई हावापानी अर्थात् जलवायु भनिन्छ। खासगरी तापक्रम र वर्षाका दशकौं वा सयौं वर्षका अभिलेख विश्लेषण गरी निकालिएको सरदर प्राकृतिक अवस्थालाई जलवायु भनिन्छ। विश्व जलवायु संगठनका अनुसार सामान्यतया कम्तीमा ३० वर्ष अवधिको औसत मौसमी आँकडाको अवस्थालाई जलवायु भनिन्छ। त्यसैले त्यस्ता जलवायु सूचकाङ्कहरू सामान्यतया स्थिर नै रहन्छन्। जलवायु परिवर्तन भन्नाले स्थिर रहनुपर्ने जलवायुका सूचकाङ्कहरू बदलिन थालेको अर्थ लाग्छ। त्यसैले छोटकरीमा औसत जलवायुमा आएको विचलन जलवायु परिवर्तन हो। संयुक्त राष्ट्रसंघीय जलवायु परिवर्तन संरचना महासन्धीका अनुसार जलवायु परिवर्तन प्राकृतिक जलवायुको नियमित फेरबदलमा आउने विचलन वा परिवर्तन हो जुन विभिन्न कालखण्डको तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा निकर्षित गरिन्छ र यसका लागि प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा मानवीय क्रियाकलापहरू जिम्मेवार हुन्छन्। जलवायु परिवर्तनलाई सरल रूपमा बुझ्दा समयको अन्तरालसँगै पृथ्वीको स्थानीय, क्षेत्रीय साथै विश्वभरमा नै हावापानीमा आएको उतारचढाव हो भनी बुझ्न पनि सकिन्छ। यसले दशकौं मात्र नभई लाखौं वर्षको अवधिमा प्राकृतिक रूपमा पृथ्वीमा भइरहेको जलवायुको अस्थिरता अथवा वायुमण्डलको औसत अवस्थामा आएको परिवर्तनलाई जनाउँछ।

पृथ्वीको जलवायु प्रणालीलाई प्राकृतिक र मानव क्रियाकलाप दुवैले प्रभाव पार्न सक्छन्। मानवीय गतिविधिहरूका कारण सन् १६५० देखि नै अनियन्त्रित ढंगले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा वृद्धि भएको अध्ययनहरूले देखाएका छन्। सन् २०१९ मा प्रमुख हरितगृह ग्याँसहरूको वार्षिक उत्सर्जन वृद्धिदर कार्बनडाइअक्साइड ४०१० पीपीएम, मिथेन १८६६ पीपीवी र नाइट्रस अक्साइड ३३२ पीपीवी^१ रहेको थियो। हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन, एरोसोल, भूउपयोग र सिँचाई जस्ता विभिन्न मानव क्रियाकलापहरू जलवायुमा परिवर्तनका कारक भएको अध्ययनहरूले देखाएका छन्।

सन् १८५० यता पृथ्वीको सतहको तापमान क्रमिकरूपमा पहिले भन्दा बढ्दै गएको पाइएको छ। एक्काइसौं शताब्दीको पहिला दुई दशकमा (२००१-२०२०), पृथ्वीको सतहको तापमान सन् १८५० देखि १९०० को तुलनामा ०.९९ डिग्री सेल्सियसले बढेको देखिएको छ। त्यसैगरी सोही अवधिको तुलनामा सन् २०११ देखि २०२० मा त्यस्तो तापक्रम वृद्धि १.०९ डिग्री सेल्सियस रहेको छ। तापक्रम वृद्धिको यो दर समुद्र भन्दा (०.८८ डिग्री सेल्सियस) जमिनमा (१.५९ डिग्री सेल्सियस) उच्च देखिएको छ। यदि पृथ्वीको सतहको तापमान वृद्धिलाई १.५ डिग्री सेल्सियस सम्म सीमित राख्न सकियो भने त्यसले हामीलाई जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभावबाट बच्न उपयुक्त वातावरण कायम राख्न मद्दत गर्दछ। तथापि, वर्तमान हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन दरले नै निरन्तरता पाएको अवस्थामा शताब्दीको अन्त्यसम्म विश्वव्यापी औसत तापमान ३.५ डिग्री सेल्सियसले बढ्नसक्छ^२। यस्तो तापक्रम वृद्धिले पृथ्वीको हरेक भू-भागमा प्रतिकूल प्रभाव देखापर्ने अनुमान गरिएको छ।

विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनको असर मानिसको बसोबास भएका क्षेत्रहरूमा देख्न सकिन्छ। मौसम र जलवायुमा आउने परिवर्तनमा पनि मानवीय क्रियाकलापहरूले अत्यधिक प्रभाव पारेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्। पृथ्वीको विभिन्न भागहरूमा बारम्बार भइरहेका तातो हावाका लहर, अति वृष्टि, अनावृष्टि र उष्ण चक्रवात जस्ता घटनाहरू जलवायु परिवर्तनका पुष्टि भइसकेका असरहरू हुन्। यसरी निरन्तररूपमा देखिदै आएका जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूलाई

^१ IPCC. (2021). AR6 Climate Change 2021: The Physical Science Basis.

^२ UNFCCC. (2018). <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/UN-Climate-Change-Annual-Report-2018.pdf>

सीमित गर्नको लागि तुरुन्तै कार्यहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ, जस अन्तर्गत तीनवटा कार्यहरू गर्न सकिन्छ, ती हुन्: (क) हरितगृह ग्याँसहरूमा लगातार कटौती गर्दै कार्बनडाइअक्साइड उत्सर्जनलाई कम्तीमा शून्यमा भाग्ने, (ख) जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कार्य अघि बढाउने र (ग) आवश्यकता अनुरूप वित्तीय स्रोतको प्रबन्धन गर्ने ।

१.२ जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको आवश्यकता

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजना, नेपालको दोस्रो निर्धारित योगदान र राष्ट्रिय अनुकूलन योजनामा उल्लेख गरिएका लक्ष्यहरू कार्यान्वयन गर्न तथा नेपालको दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रदेशको क्षेत्रगत नीति तथा प्राथमिकतासँग तादात्म्यता गराउनु पर्नेहुन्छ । यसका लागि सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजना, नेपालको दोस्रो निर्धारित योगदान तथा राष्ट्रिय अनुकूलन योजनामा भएका लक्ष्यहरूलाई स्थानीयकरण गर्न अति आवश्यक छ । कोशी प्रदेशको आफ्नै खालका चुनौती र अवसरहरू भएकाले प्रदेश स्तरीय जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनामा यस प्रदेशको स्थानीयकृत कार्यहरूको कार्यान्वयन आफैमा महत्वपूर्ण हुन्छ । यस रणनीतिको आवश्यकता बोधलाई थप प्रत्याउने निम्न दुई विषयहरू छन् ।

१. राज्यको पुनर्संरचनाका क्रममा मुलुकले अङ्गीकार गरेको सघीय संरचना अनुरूप जलवायु परिवर्तनका मुद्दालाई प्रदेशको नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा एकीकृत गर्दै जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न ।
२. राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति-२०७६ को बुँदा १० अनुरूप प्रदेश स्तरीय नीति, निर्देशिका, मापदण्ड र योजनाहरू तयार गरी लागु गर्न ।

१.३ रणनीति र कार्ययोजना निर्माण र तर्जुमा प्रकृया

जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना निर्माण गर्न र रुपरेखा तय गर्न प्रयोग गरिएका विधिहरू निम्नानुसार छन् :-

- जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी विभिन्न दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन गरि र प्रादेशिक र स्थानीय तहसँग परामर्शको माध्यमबाट जलवायु परिवर्तनको प्रभाव र जोखिमका साथै अति सम्बेदनशीलता र संकटासन्नता विश्लेषण गरियो ।
- प्रादेशिक वातावरण, जलवायु परिवर्तनका प्राथमिकता र कार्ययोजना सहित विकासका विषय तथा ढाँचाहरूको सूचना तथा जानकारीहरू सङ्कलन गरियो ।
- जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित विकास कार्यमा संलग्न सरोकारवाला र निकायको पहिचान गरी ती सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरियो ।
- जलवायु अनुकूलन, न्यून कार्बन र हरित विकास पथलाई मध्यनजर गरी उत्थानशील जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमा गरियो ।
- रणनीति तथा कार्ययोजनाको तर्जुमा प्रकृत्यामा समावेशीता सुनिश्चित गर्न सरकार, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, स्थानीय सरकार, सञ्चारगृह, महिला तथा युवा समूह र समुदायमा आधारित संस्थाहरूसँग विभिन्न चरणमा अन्तरक्रिया तथा छलफल गोष्ठीहरू संचालन गरियो ।

प्रयोग भएको विधिहरू

कोशी प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा चरणवद्ध रूपमा सरोकारवालाको सक्रिय सहभागीतामा गरिएको थियो ।

चरण-१ सरोकारवालसँग सहकार्य

प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना विकासका क्रममा पहिलो चरणमा प्रदेश सरकारसँगको समन्वयमा सरोकारवालाहरूसँग विभिन्न तहहरूमा जलवायु परिवर्तनका विषय र चुनौतीहरू बुझ्न र लिपिवद्ध गर्न अन्तरक्रिया र परामर्श गरिएको थियो।

चरण-२ जलवायु परिवर्तनका मुद्दाहरू, असल अभ्यासहरू, स्रोत र रणनीतिक हस्तक्षेपका साथै सरकारका सबै तहमा विद्यमान चुनौति पहिचान गर्नु

२.१ सन्दर्भ सामग्रीको पुनरावलोकन (Literature Review)

संघ, कोशी प्रदेश सहित अन्य प्रदेश र स्थानीय सरकारका जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका अभ्यासहरूसँग सम्बन्धित विद्यमान कानूनी तथा नियामक दस्तावेजहरूको विस्तृत पुनरावलोकन गरिएको थियो। पुनरावलोकन गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरू जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाहरू, योजना, नीति, रणनीति तथा प्रतिवेदनहरूको विवरण (अनुसूची-२ मा) सूचीबद्ध गरिएको छ। यसरी गरिएको पुनरावलोकनले जलवायु परिवर्तनका रणनीति तथा कार्ययोजना निर्माणको क्रममा देखिएका नीतिगत प्रभावहरू, जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित विशेष कार्यहरू तथा विद्यमान कमीकमजोरीहरू पहिचान गरी त्यसलाई सम्बोधन गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ। जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी नियम कानून, मौजुदा प्रतिवेदन र विगतबाट लिएको सिकाइको समीक्षा र विश्लेषण गर्न निम्न कार्यपद्धतिहरू अपनाइएको थियो:

- क) जलवायु परिवर्तनका विद्यमान संवैधानिक र कानूनी प्रावधानहरूका साथै ती प्रावधान मातहतमा बनेका नियमावली रणनीति र कार्ययोजनाहरूको सङ्कलन।
- ख) कानूनी र नियामक दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन र समीक्षा।
- ग) जलवायु सम्बन्धित पहलकदमीहरूको पहिचान, त्यसका सिकाइहरू र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलन सम्बन्धी कार्यक्रम तथा परियोजना सञ्चालनका क्रममा देखिएका समस्याहरूको लेखाजोखा।

२.२ सरोकारवालसँगको परामर्श

जलवायु परिवर्तनका कानूनी र नियामक दस्तावेजहरूको पुनरावलोकन पश्चात सरोकारवालाको संलग्नता सुनिश्चित गराउने योजना गरियो। यस जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमाका लागि पद्धतिगत ढाँचाको विकास गरेर उक्त कार्यलाई प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीय स्तरका सबै हितग्राही समूहमा उनीहरूको प्रतिक्रिया बुझ्न र संवेदनशील क्षेत्रहरूको खोज र पहिचान गरी प्राथमिकता अनुसार जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना लागु गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत गरिएको थियो। विभिन्न सरोकारवालाहरुबाट सुझाव प्राप्त गर्न र जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको विकास गर्न तल उल्लेखित तरिकाहरू प्रयोग गरिएको थियो:

- क) प्रदेश स्तरमा रहेका विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई समेटेर प्रारम्भिक कार्यशाला सञ्चालन।
- ख) जिल्ला स्तरमा रहेका सरोकारवालाहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा श्रृङ्खलाबद्ध छलफल तथा विचार-विमर्श।
- ग) स्थानीय स्तरका सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गर्न स्थलगत भ्रमण।

चरण-३ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रमाणीकरण :

सरोकारवालाहरूसँग लिएको परामर्श र सन्दर्भ सामग्रीको पुनरावलोकनको माध्यमबाट सङ्कलन गरिएका दुवै प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका तथ्याङ्कहरूलाई विषयगत विश्लेषण गरी तल उल्लेखित विभिन्न १२ विषयहरूमा विभाजन गरी रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरियो।

- क) कृषि तथा खाद्य सुरक्षा
- ख) वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण

- ग) जलस्रोत तथा उर्जा
- घ) ग्रामीण तथा सहरी बस्ती
- ङ) उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार
- च) पर्यटन तथा प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा
- छ) स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ
- ज) विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन
- झ) लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीता, जीविकोपार्जन तथा सुशासन
- ञ) जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास
- ट) अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा विस्तार
- ठ) जलवायु वित्त व्यवस्थापन

३.२ पहिचान भएका प्राथमिकतालाई लिपिवद्ध गर्ने

सरोकारवालाहरूसँग परामर्श र सन्दर्भ सामग्रीको पुनरावलोकनबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा जानकारीहरूको विश्लेषण पश्चात प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरिएको थियो । उक्त मस्यौदा छलफल र अनुमोदनको लागि पृष्ठपोषण कार्यशालामा प्रस्तुत गरिएको थियो । यस विधिमा जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना बनाउनको लागि निम्न पद्धतिहरू अपनाइएको थियो:

- (क) जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको मस्यौदा दस्तावेज तयारी ।
- (ख) डब्लुडब्लुएफ नेपालबाट पुनरावलोकन र पृष्ठपोषण ।
- (ग) मस्यौदा दस्तावेजलाई वैधानिकीकरण कार्यशालामा प्रस्तुत गरेर वैधानिकीकरण र पृष्ठपोषण ।
- (घ) पुनरावलोकन समिति तथा वैधानिकीकरण कार्यशालाबाट प्राप्त सुझाव समावेश गरी जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना अद्यावधिक गरिएको ।

चरण-४ प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको मस्यौदा समीक्षा र अन्तिम स्वरूप दिने ।

मस्यौदा रणनीति र कार्ययोजनालाई विशेष गरी राष्ट्रिय अनुकूलन योजना-२०८०, दोस्रो निर्धारित योगदान कार्यान्वयन योजना-२०२३, सोह्रौँ पञ्चवर्षीय योजना र कोशी प्रदेश सरकारको दोस्रो पञ्चवर्षीय योजनामा रहेका प्राथमिकता र लक्ष्यहरूसँग समायोजन गर्दै अद्यावधिक गरी अन्तिम रूप दिने कार्य प्रदेश पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयको नेतृत्वमा गरियो । यस चरणमा निम्न कार्यहरू गरिएको थिए ।

४.१ मुख्य सरोकारवालाहरूसँग बैठक तथा अन्तक्रियात्मक गोष्ठी

यस चरणमा पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय कोशी प्रदेशका माननीय मन्त्रीज्यूलाई प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना विद्यमान अवस्था र भावी कार्यपद्धतिको विषयमा जानकारी गराइएको थियो । उक्त बैठकमा पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय कोशी प्रदेशका मन्त्री र सचिवबाट सुझाव सहित मार्गदर्शन प्राप्त भयो । यसरी नै प्रदेशका सबै मन्त्रालयका प्रतिनिधि र अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा संघ तथा प्रदेशका विद्यमान मार्गचित्रहरूको प्रस्तुतिकरण सहित प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको मस्यौदामा छलफल गरि सुझावहरू सङ्कलन गरियो ।

४.२ विषयगत मन्त्रालयहरू बैठक र पृष्ठपोषण

अन्तरक्रियात्मक गोष्ठी पश्चात कोशी प्रदेशका मन्त्रालयहरू-सामाजिक विकास मन्त्रालय, आन्तरिक मामला तथा कानून मन्त्रालय, आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण

मन्त्रालय, खानेपानी, सिँचाइ तथा उर्जा मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय र प्रदेश योजना आयोगसँग विषयगत क्षेत्र अनुसारका प्राथमिकता, लक्ष्य र मस्यौदामा रहेका प्राथमिकता र लक्ष्यहरू बीचमा तालमेल र विद्यमान योजना र कानूनहरूको विषयमा छलफल गरिएको थियो । उक्त बैठकमा प्राप्त भएका सुझावलाई प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना मस्यौदामा समावेश गरि अद्यावधिक गरियो ।

४.३ सरोकारवालाहरूसँग अन्तिम मस्यौदामा अन्तरक्रियात्मक छलफल

विषयगत मन्त्रालयहरूबाट प्राप्त भएका सुझावलाई जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको मस्यौदामा समावेश गरी अन्तिम मस्यौदा तयार पारियो । अन्तिम मस्यौदालाई पुनः सरोकारवालाहरूको सहभागीतामा अन्तरक्रियात्मक गोष्ठीमार्फत वैधानिकीकरण गर्ने र सुझावहरू लिने कार्य गरियो । जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको अन्तिम मस्यौदा तयार गरी प्रदेश सरकारको कानूनी प्रक्रिया अनुरूप स्वीकृतिका लागि पेस गरियो ।

१.४ जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको संरचना

जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनालाई पाँच अध्यायहरूमा वर्गीकृत गरिएको छ ।

अध्याय १. परिचय: यस अध्यायमा जलवायु परिवर्तनको पृष्ठभूमि र यसको प्रभावबारे बुझाई, जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना निर्माण गर्दा प्रयोग गरिएका दृष्टिकोण र कार्यविधि र जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको संक्षिप्त संरचना जस्ता विषयहरू समावेश गरिएको छ ।

अध्याय २. राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक प्रसङ्ग: यस अध्यायले राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक प्रसङ्गहरूको विश्लेषण तथा प्रादेशिक जलवायु परिवर्तनको प्रवृत्ति, सामाजिक तथा आर्थिक विषयवस्तु र विकासको दृष्टि जस्ता विषय समेटेको छ ।

अध्याय ३. नीति, शासकीय प्रणाली र संस्था: यो अध्यायले संघिय र प्रादेशिक तहका परिवर्तन नीति, कानून, योजना र दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदानमा उल्लेखित कृषि, वन, यातायात एवं उर्जा विषयगत क्षेत्रका प्राथमिकता र लक्ष्यहरूको समिक्षा र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसबाहेक यस अध्यायले संघिय तथा प्रादेशिक स्तरमा विद्यमान संस्थागत व्यवस्था तथा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनमा त्यसको भूमिकाका साथै जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलन कार्यहरूको कार्यान्वयनलाई सहजीकरण गर्ने संस्थागत क्षमताको पनि समिक्षा गरिएको छ । यस अतिरिक्त यो अध्यायले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलन सम्बन्धि प्रावधान र मुद्दाहरूको समिक्षा समेत गरिएको छ ।

अध्याय ४. जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना: यस अध्यायमा जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना निर्माणको क्रममा प्रयोग भएका दूरदृष्टि, लक्ष्य, उद्देश्य, मार्गदर्शक सिद्धान्त र राणनीतिक दृष्टिकोण समावेश गरिएको छ । यसको अतिरिक्त राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ अनुसार प्राथमिकताका आठ विषयगत क्षेत्र र चार अन्तर-विषयगत क्षेत्रहरूमा कोशी प्रदेशको जलवायु उत्थानशील क्षमता सुधार गर्न तयार गरिएको लक्ष्य सहितका दशवर्षे रणनीति तथा कार्ययोजना र उल्लेखित कार्यहरूको कार्यान्वयनको लागि अनुमानित बजेट जस्ता विषयवस्तु समावेश गरिएको छ ।

अध्याय ५. कार्यान्वयन व्यवस्था: यस अध्यायले जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न विद्यमान कमी कमजोरीहरू, स्थानीय तथा प्रादेशिक सरकारका आवश्यक क्षमताहरू र कार्ययोजनामा उल्लेखित क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनको लागि वित्तीय योजना जस्ता विषयहरूलाई ध्यानमा राखेर प्रस्ताव गरिएको संस्थागत ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाहेक यस अध्यायले परियोजनाको लागि आवश्यक अनुगमन, मूल्याङ्कन र अध्ययनको रूपरेखाहरू समावेश गरिएको छ ।

अध्याय २. राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सन्दर्भ

२.१ राष्ट्रिय पृष्ठभूमि

भौगोलिक अवस्थितिलाई हेर्दा नेपाल एक भूपरिवेष्टित राष्ट्र हो । २८° उत्तरी अक्षांश देखि ८४° पूर्वी देशान्तरसम्म रहेको नेपाल, पूर्व, पश्चिम र दक्षिणमा भारत र उत्तरमा चीनले घेरिएको छ । यसको कूल क्षेत्रफल १४७,५१६ वर्ग किलोमिटर छ । भौगोलिक हिसाबले नेपाल उच्च हिमाल, उच्च पर्वत, मध्य पर्वत, शिवालिक र तराई गरी पाँच भौगोलिक क्षेत्रहरूमा विभाजित छ (तालिका १) । सानो क्षेत्रभित्र नेपालमा दक्षिणमा उष्ण देखि उत्तरमा अल्पाइन जलवायु क्षेत्रसम्मका विभिन्न जलवायु परिस्थितिहरू रहेका छन् ।

तालिका १: नेपालको जलवायु क्षेत्रहरू

क्षेत्र	क्षेत्रफल प्रतिशतमा	उचाई	जलवायु क्षेत्र	औसत वार्षिक वर्षा	औसत वार्षिक तापमान
उच्च हिमाल	२३	> ५००० मि	हिमाली हावापानी	१५०-२०० मि	< ३-१० डिग्री सेल्सियस
उच्च पर्वत	२०	३००० मि - ५००० मि	लेकाली हावापानी	२७५-२३०० मि	१०-२० डिग्री सेल्सियस
मध्य पर्वत	३०	१००० मि - ३००० मि	उपोष्ण देखि न्यानो समशीतोष्ण		
शिवालिक	१३	५०० मि - १००० मि	उपोष्ण	११००-३००० मि	२०-२५ डिग्री सेल्सियस
तराई	१४	< ५०० मि	उष्ण देखि उपोष्ण		

स्रोत WECS, 2005 cited in MoE, 2010

जनसांख्यिक र सामाजिक अर्थव्यवस्था

नेपाल एक बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक देश हो । यहाँ करिब १४२ जाति र जातीय समूहहरू बसोबास गर्दछन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालको कूल जनसंख्या २,९९,६४,५७८ रहेको छ जसमध्ये पुरुषको जनसंख्या १,४२,५३,५५१ (४८.९ प्रतिशत) रहेको छ, महिलाको जनसंख्या १,४९,११,०२७ (५१.१ प्रतिशत) छ । जसअनुसार लैङ्गिक अनुपात अर्थात प्रति १०० जना महिलामा पुरुषको संख्या ९५.५९ रहेको छ । कूल जनसंख्या मध्ये अन्य लिङ्गी लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको संख्या २,९२८ देखिएको छ, जुन कूल जनसंख्याको ०.०१ प्रतिशत हुन आउँछ । पछिल्लो जनगणना अनुसार औसत जनसंख्या वृद्धिदर ०.९२ रहेको छ^३ । विगत एक दशकमा नेपालको वृद्धिदर १.११ प्रतिशतको औसत वार्षिक दरमा थियो । यो वृद्धिदर दक्षिण एसियाली क्षेत्रका छिमेकीहरूको (१.४२ प्रतिशत) भन्दा कम छ, र कम विकसित देशहरूको दरभन्दा जनसांख्यिक र सामाजिक अर्थव्यवस्था पनि (२.३ प्रतिशत अनुमानित) निकै कम छ^४ ।

नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन लगभग ४०.९१ विलियन अमेरिकी डलरको रहेको छ^५ । आर्थिक गतिविधिमा संलग्नतालाई विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा धेरै ५७.३ प्रतिशत जनसंख्या कृषि, वन र माछापालनमा संलग्न रहेको देखिन्छ । पेसागत रूपमा पनि सबैभन्दा बढी कृषि, वन र माछापालन कार्यमा नै कामदारहरू रहेका छन् (५०.१ प्रतिशत) । सन्

^३ CBS. (2019). Environment Statistics of Nepal 2019

^४ NPC. (2017). Demographic Changes of Nepal: Trends and Policy Implications

^५ World Bank. (2023). Country Profile

२०२३ को तथ्याङ्क अनुसार कृषि, वनजङ्गल, र मत्स्यपालन क्षेत्रले नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २१.१९ प्रतिशत योगदान दिएको छ। सन् २०२३ को तथ्याङ्क अनुसार कृषि, सेवा र औद्योगिक क्षेत्रको योगदान क्रमशः २१.१९, ६२.४ र १२.५ प्रतिशत रहेको छ। यो विवरणले नेपालमा सेवा क्षेत्र प्रमुख आर्थिक क्षेत्र भएको देखाउँछ, जबकि कृषि क्षेत्रको योगदान पनि महत्वपूर्ण छ, किनकि ठूलो जनसंख्या अभै पनि कृषिमा निर्भर छ^६। नेपालको कूल जनसंख्याको १७.५ प्रतिशत बहुआयामिक गरिबीमा बाँचिरहेका छन्। नेपालको राष्ट्रिय मानव विकास सूचकाङ्क मान ०.६०१ रहेको छ, जसअनुसार नेपाल मध्यम मानव विकास श्रेणीमा पर्दछ। मानव विकास सूचकाङ्कमा १९३ देश र भू-भागहरू मध्ये नेपाल १४६ औं स्थानमा रहेको छ^७। यद्यपि सन् १९९० र २०२२ को बीचमा नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ५३ प्रतिशतले बढेको थियो जुन मानव विकासको धेरै पक्षहरूमा दक्षिण एशिया र अन्य मध्यम आय भएका देशहरू भन्दा धेरै पछाडि छ। नेपाल सूचीबद्ध १९३ मध्यम आय भएका देशहरूमध्ये १४६ औं स्थानमा देखिन्छ। यसले स्पष्ट रूपमा नेपालको विद्यमान सामाजिक तथा आर्थिक चुनौतिहरूलाई संकेत गर्दछ।

वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोत

नेपाल प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधतामा धनी छ। विश्वको कूल क्षेत्रफलको ०.१ प्रतिशतमात्र ओगटेपनि नेपालमा विश्वको ३.२ प्रतिशत ज्ञात वनस्पतिहरू र १.१ प्रतिशत ज्ञात जीवहरू छन्। कूल २८४ प्रजातिका फूल फुले विरुवाहरू, १६० जनावरहरूका प्रजातिहरू र १४ प्रजातिका सरिसृप र उभयचरहरू नेपालका लागि रैथाने मानिएका छन्^८।

वन अनुसन्धान तथा तालिम केन्द्र, २०२२ प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१९^९ को भू-आवरण तथ्याङ्कका अनुसार नेपालमा वन क्षेत्र (४१.६९ प्रतिशत), कृषिक्षेत्र (२४.२१ प्रतिशत), बाँझो जमिन (५.२४ प्रतिशत), हिउँ/हिमनदी (९.४३ प्रतिशत), घाँसे मैदान (१३.२७ प्रतिशत), भाडी (२.६९ प्रतिशत), नदी (१.११ प्रतिशत), निर्मित क्षेत्र (०.५३ प्रतिशत) तथा तालहरू (०.४८ प्रतिशत) रहेका छन्। सन् २०१५ को वनको तथ्याङ्क अनुसार देशको कूल भूमिको लगभग ४०.३ प्रतिशत (५.९६ मिलियन हेक्टर) वनले ओगटेको छ, यसमा अन्य स-साना वन क्षेत्रले ४.३ प्रतिशत (०.६५ मिलियन हेक्टर) क्षेत्रफल ओगटेको छ।

नेपालको जलवायु परिदृश्य

सन् २०१७ मा जल विज्ञान तथा मौसम विभागले सन् १९७१ देखि २०१४ सम्म नेपालको तापक्रम र वर्षाको सबै प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको थियो। नेपालको मौसमी र वार्षिक अधिकतम तापक्रमलाई हेर्दा समय श्रृङ्खला अनुसार सबै ऋतुहरूमा बढ्दो प्रवृत्ति नै देखाउँछ। नेपालको औसत न्यूनतम तापक्रम समेत वृद्धि भएको देखाउँछ। न्यूनतम तापक्रम सबै ऋतुहरूमा पनि घट्ने प्रवृत्तिमा देखिन्छ। नेपालको वर्षाको प्रवृत्ति नियाल्दा वार्षिक १.२ मिलीमिटरका दरले घटेको देखिएको छ।

जलवायु परिवर्तन परिदृश्य प्रतिवेदन, २०१७^{१०} अनुसार दुवै मध्यमकालीन (सन् २०१६ देखि २०४५) र दीर्घकालीन (सन् २०३६ देखि २०६५) अवधिमा वार्षिक औसत तापक्रममा वृद्धि हुने सम्भावना देखाएको छ। उक्त प्रतिवेदनले औसत तापक्रम मध्यकालीन अवधिमा ०.९-१.१ डिग्री सेल्सियस र दीर्घकालीन अवधिमा १.३-१.८ डिग्री सेल्सियसले वृद्धि हुने अनुमान गरेको छ। यसरी नै दुवै मध्यम र दीर्घकालीन अवधिमा औसत वार्षिक वर्षा पनि वृद्धि हुने देखाएको छ। मध्यमकालीन अवधि २-६ प्रतिशत र दीर्घकालीन अवधिमा ८-१२ प्रतिशत वर्षामा वृद्धि हुने देखाएको छ।

जलवायु परिवर्तनको प्रभाव

^६ MoF. (2023). Economic Survey 2021/2022.

^७ UNDP. (2023). Nepal Human Development Report 2023

^८ MoFSC. (2014). Nepal Fifth National Report to Convention on Biological Diversity.

^९ National Land Cover Monitoring System, FRTC, 2022

^{१०} Climate Change Scenarios for Nepal Report, 2019

जलवायु परिवर्तनले नेपालको विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा असर पार्ने अनुमान गरिएको छ । नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालयले प्रकाशित गरेको संकटासन्नता र जोखिम प्रतिवेदन, २०२१ ले^{११} कृषि, वन तथा जैविक विविधता, जलस्रोत र उर्जा, स्वास्थ्य, ग्रामीण तथा सहरी बसोवास, उद्योग, यातायात र पूर्वाधार, पर्यटन, जनजीविका र अर्थव्यवस्थामा समेत यसले प्रभाव पारेको देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनका वैज्ञानिक आधारहरूको अध्ययन तथा सबै प्रभाव र असरको पहिचान गर्नु सीमित स्रोतसाधन भएको हाम्रो जस्तो देशलाई अझ कठिन छ । हिमताल सङ्कुचन हुनु, हिउँ पग्लने प्रक्रियामा वृद्धि हुनु, वर्षा र वर्षाका स्वरूपमा फेरबदल हुनु, सुख्खा, बाढीपहिरो, खडेरी र आँधीबेहरी जस्ता प्रकोप बढ्नु, तापक्रममा वृद्धि हुनु जलवायु परिवर्तनको प्रभावको परिणाम हो । जलवायु परिवर्तनले नेपालको कृषि लगायतका अन्य क्षेत्रमा समेत निकै नै प्रभाव पारेको छ । खण्डीकृत भूमि, सिँचाइको सीमित उपलब्धता, न्यून आय, सीमित संस्थागत क्षमता र प्राकृतिक स्रोतहरूमा अधिक निर्भरता भएका सीमान्त किसानहरूको ठूलो हिस्साले जलवायु परिवर्तन सिर्जित जोखिमको सम्भावना अझ बढाएको छ ।

२.२ प्रादेशिक पृष्ठभूमि

कोशी प्रदेश

कोशी प्रदेश संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको सात वटा प्रदेशमध्ये सबैभन्दा पूर्वी प्रदेश हो । यो प्रदेश २८°२' देखि २६°३' उत्तर अक्षांश र ८६°१' देखि २६°३' पूर्व देशान्तरको बीचमा अवस्थित छ । यसको कूल क्षेत्रफल २५,९०५ वर्ग किलोमिटर छ र देशको कूल क्षेत्रफलको लगभग १७.५ प्रतिशत भू-भाग यस प्रदेशमा अवस्थित छ ।

२.२.१ जनसांख्यिक विवरण

वि.सं २०७८ सालको जनगणना अनुसार कोशी प्रदेशको जनसंख्या ४९,६१,४१२ रहेको छ । लगभग ५१.२८ प्रतिशत महिला र ४८.७२ प्रतिशत पुरुष जनसंख्या भएको कोशी प्रदेशमा पुरुषको अनुपातमा महिलाको जनसंख्या बढी छ । यस प्रदेश नेपालको कूल जनसंख्याको करिब १७ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ । प्रदेशको वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर ०.८६ प्रतिशत र परिवारको औसत आकार ४.१६ रहेको छ । भने लैङ्गिक अनुपात (प्रति सय महिलामा पुरुषको संख्या) ९५.०२ जना रहेको छ, प्रदेशको जनघनत्व १९२ व्यक्ति प्रतिवर्गकिलोमिटर छ । स्थानीय तहगत रूपमा विश्लेषण गर्दा नगरपालिकामा ६२.४ प्रतिशत र गाँउपालिकामा ३७.६ प्रतिशत जनसंख्या बसोबास गर्दछन् । यस प्रदेशका १० पहाडी जिल्लाको जनसंख्या वृद्धिदर ऋणात्मक देखिएको छ । मानिसहरू अवसर र सुविधाको खोजीमा पहाडी र हिमाली क्षेत्रबाट तराईमा बसाई सर्ने क्रम बढेको र वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रम बढेकाले पनि जनसंख्याको संरचनामा परिवर्तन देखिएको हो ।

कोशी प्रदेशमा जातीय हिसाबमा सबैभन्दा धेरै क्षेत्री (१५ प्रतिशत) को जनसंख्या छ । त्यसपछि क्रमशः पहाडी ब्राह्मण (११.६ प्रतिशत), राई (१०.२ प्रतिशत), लिम्बु (७.८ प्रतिशत), तामाङ (४.६ प्रतिशत), थारु (४.२ प्रतिशत), नेवार (३.६ प्रतिशत), मगर (४ प्रतिशत) मुस्लिम (४ प्रतिशत) र दलित सहित अन्य (३४ प्रतिशत) रहेका छन् । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रूपमा क्षेत्री, ब्राह्मण, राई, लिम्बु, थारु, दलित, मुस्लिम, तामाङ, गरुड, यादव, लेप्चा, राजवंशी, धिमाल, मेचे, कोचे लगायत १३० प्रकारका जातजातिहरूको बसोबास छ । यहाँ बोलिने भाषाहरूमा नेपाली, मैथिली, राई, लिम्बु, थारु, तामाङ, राजवंशी, गरुड, मुस्लिम, मगर र लेप्चालगायत १०७ भाषा रहेका छन् ।

कोशी प्रदेशका करिब दुई तिहाई बासिन्दाहरू हिन्दु (६७ प्रतिशत) धर्मावलम्बी छन् । त्यसपछि किरातको संख्या (१७ प्रतिशत) दोस्रोमा पर्न आउँछ । कोशी प्रदेशमा साक्षरता दर ७९.७% रहेको छ जसमध्ये पनि ८६.१ प्रतिशत पुरुष र ७३.६ प्रतिशत महिला साक्षर छन् । प्रदेशको अनुमानित कूल गार्हस्थ्य उत्पादन ८४९.०२ बिलियन रुपियाँ रहेको छ । आर्थिक वृद्धिदर २.३८ रहेको छ । सेवा क्षेत्रले प्रादेशिक कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४८.६ प्रतिशत योगदान गर्दछ, भने कृषि क्षेत्रको योगदान ३४.७ प्रतिशत र उद्योगको योगदान १५.७ प्रतिशत छ ^{१२} । कोशी प्रदेशले नेपालको अनुमानित कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १५.७ प्रतिशत योगदान दिएर देशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । तरपनि,

^{११} MoFE Vulnerability and Risk Assessment Report, 2021

^{१२} MoEAP. (2021). *Economic Survey 2020/21*.

प्रदेशको कूल जनसंख्याको १७.५ प्रतिशत गरिवीको रेखामुनि छन् । पर्यटन, प्राकृतिक स्रोत, उद्योग, कृषि र वैदेशिक रोजगारी कोशी प्रदेशको जनताका प्रमुख आयस्रोत हुन् । प्रदेशको कूल जनसंख्याको ६० प्रतिशत कृषिमा निर्भर छन् ।

२.२.३ वातावरण तथा प्राकृतिक संसाधन

कोशी प्रदेशमा प्रचुर मात्रामा वन संसाधनहरु उपलब्ध छन् । वन अनुसन्धान तथा तालिम केन्द्र, २०२२ प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१९^{१३} को भू-आवरण तथ्याङ्कका अनुसार नेपालमा वन क्षेत्र (४४.४४ प्रतिशत), कृषिक्षेत्र (२८.४१ प्रतिशत), बाँझो जमिन (५.२४ प्रतिशत), हिउँ/हिमनदी (८.२१ प्रतिशत), घाँसे मैदान (९.३१ प्रतिशत), भाडी (२.६९ प्रतिशत), नदी (१.११ प्रतिशत), निर्मित क्षेत्र (०.४१ प्रतिशत), अन्य रुख रहेको क्षेत्र (४.५२ प्रतिशत) तथा तालहरु (०.५६ प्रतिशत) रहेका छन् । यहाँको कूल भूमिको लगभग ४४.४४ प्रतिशत वन रहेको छ । त्यसैगरी कोशी प्रदेशमा उच्चस्थल जस्तै सगरमाथा (८,८४८ मिटर), कञ्चनजङ्घा र मकालु हिमाल देखि होचो स्थल कचनकवल (५८ मिटर) पनि रहेको छ । कोशी प्रदेश विश्वकै प्रसिद्ध गुराँस वन सहित जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतमा पनि धनी छ । तिन्जुरे-मिल्के-जलजले (प्रस्तावित लालीगुराँस संरक्षण क्षेत्र), माइपोखरी, बर्जुताल, सभापोखरी र दर्जनौं अन्य सिमसारहरु प्रदेशका पारिस्थितिक महत्वका स्थानहरु हुन् । कोशी प्रदेशमा १ हजार ३५३ वटा ठूला र साना ताल तथा पोखरी रहेका छन् जुन नेपालमा भएका ताल तलैयाहरुको एक चौथाई हो^{१४} । तिन्जुरे-मिल्के-जलजले प्रस्ताविक क्षेत्रमा गुराँसको २५ भन्दा बढी प्रजातिहरु, ४५ भन्दा बढी प्रजातीका सुनाखरी र धेरै सुगन्धित तथा औषधीजन्य प्रजातीका वनस्पतीहरु पाईन्छन्^{१५} । यो क्षेत्रले पूर्वी हिमालय (अल्पाइन) को घाँसे मैदान, र पतझड वन सहित विश्वका महत्वपूर्ण पारिस्थितिक क्षेत्रहरुको प्रतिनिधित्व गर्दछ^{१६} । यो प्रदेशमा नेपालमा मात्र पाइने तर सबैभन्दा जोखिममा रहेका प्रजातिहरु जस्तै रेड पाण्डा र काँडे भ्याकुर रहेका छन् । यसबाहेक कोशी प्रदेश विशाल जल संसाधन सम्पन्न र उर्जा उत्पादनको लागि प्रचुर सम्भावना भएको प्रदेश हो । प्रदेशमा ३४ हजार मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन गर्ने क्षमता भएपनि प्रदेशले विभिन्न परियोजनाबाट ५१४ मेगावाट मात्र जलविद्युत् उत्पादन गरिरहेको छ^{१७} । यो उत्पादन देशको कूल विजुली उत्पादन (३३ सय मेगावाट) को लगभग १५.५७ प्रतिशत हो ।

२.२.४ जलवायु परिवर्तनको प्रवृत्ति, असर, उत्पन्न जोखिम र सङ्कटासन्नता

कोशी प्रदेशको जलवायु उपोष्ण वा उष्ण मनसुनी, न्यानो समशीतोष्ण, शीतोष्ण वा ठन्डा समशीतोष्ण, लेकाली र टुन्ड्रा जलवायु क्षेत्र गरी पाँच जलवायु क्षेत्रहरुमा विभाजित छ । विविधताले भरिएको ठाँउ, र हिमाली श्रृङ्खला रहेको यस प्रदेशको जलवायुमा पनि विविधता छ । यहाँ तराई र भित्री तराईमा ११०-३०० से.मी., मध्य र उच्च पहाडमा २७.५-२३० से. मी. र हिमालय क्षेत्रमा १५-२० से.मी. को औसत वर्षा हुन्छ । जलवायु परिवर्तनको प्रभाव कोशी प्रदेशमा स्पष्ट देख्न सकिन्छ । तालिका २ मा सन् २०२१ मा प्रकाशित सङ्कटासन्नता र जोखिम आकलन प्रतिवेदन^{१८} अनुसार समग्र जलवायु परिवर्तन सङ्कटासन्नता सूचकाङ्क अनुसार कोशी प्रदेशका जिल्लाहरुलाई क्रमवद्ध गरिएको छ ।

तालिका २: कोशी प्रदेशमा जिल्लाहरुको सङ्कटासन्नता वर्गीकरण

जोखिम श्रेणीकरण	जिल्ला
अति उच्च (०.७८७ -१.०००)	उदयपुर
उच्च (०.६०१-०.७८६)	ताप्लेजुङ, सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, भोजपुर

^{१३} National Land Cover Monitoring System, FRTC, 2022

^{१४} Second Periodic Plan, Koshi Province

^{१५} https://wwfasia.awsassets.panda.org/downloads/tmj_flyer_4_pager_final_digital_version_1.pdf

^{१६} IUCN. (2010).

^{१७} Second Periodic Plan, Koshi Province

^{१८} MoFE, 2021 Vulnerability and Risk Assessment Report

जोखिम श्रेणीकरण	जिल्ला
मध्यम (०.३५६ -०.६००)	पाँचथर, सुनसरी, सङ्खुवासभा,
न्यून (०.१८१-०.१८०)	धनकुटा, तेह्रथुम, मोरङ
अति न्यून (०.००० -०.१८०)	इलाम, भ्वापा

महामारी, आगलागी, बाढी, भू-क्षय तथा पहिरो र हिमताल विष्फोटनबाट उत्पन्न बाढी आदि प्रदेशका प्रमुख विपद् हुन् भने भ्वापा, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर जलवायुजन्य विपद्का प्रमुख केन्द्रका रूपमा रहेका छन्^{१९}।

पहिचान गरिएका ४७ सम्भावित जोखिम भएका हिमतालहरूमध्ये ४२ वटा कोशी जलाधारमा अवस्थित छन्, जसमध्ये अधिकांश कोशी प्रदेशमा रहेका छन् । हिमताल विष्फोटनबाट उत्पन्न हुने बाढीबाट अरबौं रकमको भौतिक क्षति हुने सम्भावना रहेको छ र अर्थतन्त्रमा ठूलो असर पर्नुको साथै तल्लो भेगमा बस्ने जनतालाई बढी असर पर्ने देखिन्छ । हिमताल विष्फोटबाट हुने सम्भावित जोखिमलाई तत्काल न्यूनीकरण गर्न जरुरी रहेको छ^{२०} ।

जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरू लैङ्गिक रूपमा समान भने छैनन् । लैङ्गिक भेदभाव र पितृसत्तात्मक सामाजिक-आर्थिक र राजनैतिक प्रणाली र पुरुषको तुलनामा न्यून सामाजिक-आर्थिक स्थितिका कारण महिलाहरू जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपको प्रभावबाट बढी जोखिममा रहेका छन् ।

^{१९} MoFE. (2021). Vulnerability and Risk Assessment and Identifying Adaptation Options.

https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Vulnerability_Report_1622809902_compressed.pdf

^{२०} ICIMOD. (2020).

अध्याय ३. नीति, शासकीय प्रणाली र संस्था

३.१ नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि

३.१.१ नेपालको संविधान

नेपालको संविधान-२०७२ ले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई संविधानको भाग ३ अन्तर्गत मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ। यस भागभित्र रहेको धारा ३० अन्तर्गत व्यवस्था भएअनुसार प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने तथा वातावरणीय प्रदूषण वा ह्यासबाट हुने क्षति वापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुन बामोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ, भनी उल्लेख गरिएको छ। साथै संविधानको मौलिक हक अन्तर्गत नै धारा ३५ मा स्वास्थ्य सम्बन्धी हकले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुने उल्लेख गरेको छ।

यसैगरी, संविधानको भाग ४ अन्तर्गत रहको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वमा अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीतिले नेपाली कच्चा पदार्थमा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिने कुरा उल्लेख गरेको छ। कृषि र भूमिसुधार सम्बन्धी नीतिले भूमिको प्रयोगमा त्यसको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने उल्लेख छ। विकास सम्बन्धी नीतिले वातावरण अनुकूल भौतिक पूर्वाधार विकास र प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने कुरालाई मार्गदर्शन गरेको छ। त्यसैगरी, उपयोग सम्बन्धी नीतिले राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्नुका साथै स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिँदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरणमा जोड दिएको छ। यसले जनसहभागितामा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिँदै जलस्रोतको बहुउपयोगी विकास गर्ने, नविकरणीय ऊर्जाको उत्पादन तथा विकास गर्दै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सुपथ र सुलभ रूपमा भरपर्दो ऊर्जाको आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने तथा ऊर्जाको समुचित प्रयोग, जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण र नदीको व्यवस्थापन गर्दै दिगो र भरपर्दो सिँचाईको विकास, जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छता सम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्नसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन र दिगो उपयोग गर्ने, वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भू-भागमा वनक्षेत्र कायम राख्ने, प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधता माथि नकारात्मक असर परेको वा पर्नसक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने, वातावरण प्रदूषण गर्नेले सो वापत दायित्व व्यहोर्नुपर्ने तथा वातावरण संरक्षणमा पूर्वसावधानी र पूर्वसूचित सहमति जस्ता दिगो विकासका सिद्धान्त अवलम्बन गर्ने र प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्वसूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापना गर्ने जस्ता नीतिहरूलाई अङ्गीकार गरेको छ।

संविधानमा व्यवस्था भएको नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिले खाद्य सम्प्रभुताका लागि खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरणको व्यवस्था गर्ने क्रममा जलवायु र माटो अनुकूल खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्ने, यातायातमा वातावरण अनुकूल प्रविधिलाई प्राथमिकता दिने उल्लेख गरेको छ। पर्यटन नीतिले प्राकृतिक सम्पदाको पहिचान, संरक्षण, प्रवर्द्धन एवं प्रचार प्रसार मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा पर्यावरण अनुकूल उद्योगको विकास गर्ने तथा पर्यटन उद्योगको लाभ वितरणमा स्थानीय जनतालाई प्राथमिकता दिने परिकल्पना गरेको छ।

संविधानको भाग ५ अन्तर्गत रहेको राज्यको संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँडले तीनवटै तहका सरकारका लागि प्राकृतिक स्रोत, वातावरण अनुकूलन तथा व्यवस्थापन र विपद् व्यवस्थापनका लागि अधिकार प्रदान गरेको छ साथै साभा अधिकारको पनि व्याख्या अनुसूचीहरू मार्फत गरेको छ। प्रदेशको अधिकार सूची अनुसूची ६ भित्र २१ वटा विषयहरू रहेका छन् जसअन्तर्गत प्रदेश स्तरको विद्युत, सिँचाई र खानेपानी सेवा, परिवहन, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन, प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन, जलउपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन रहेको छ र संघ र प्रदेशको साभा अधिकार अनुसूची ७ को सूचीमा २५ वटा विषयहरू समावेश गरिएको छ जसअन्तर्गत प्रदेश सीमा नदी, जलमार्ग, वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता, प्राकृतिक तथा गैर प्राकृतिक विपद् पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ, पर्यटन, खानेपानी तथा

सरसफाई रहेको छ। यसैगरी, अनुसूची ९ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साभा सूची अन्तर्गत १५ वटा विषयहरूलाई समावेश गरेको छ। जसअन्तर्गत विद्युत, खानेपानी, सिँचाई, वनजङ्गल, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी, जल उपयोग, पर्यावरण तथा जैविक विविधता, खानी तथा खनिज, विपद् व्यवस्थापन जस्ता विषय छन्। यी प्रावधानहरूले नेपालको वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनको चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् र तीनवटै तहका सरकारहरूको भूमिका निदिष्ट गरेको छ।

३.१.२ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू

क) जैविक विविधता महासन्धि, सन् १९९२

जैविक विविधता महासन्धिको प्रमुख तीन उद्देश्यहरूमा जैविक विविधताको संरक्षण, यसका समपूरक अङ्गहरूको दिगो उपयोग र आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा तिनको उपयोगबाट हुने लाभको निष्पक्ष र समन्यायिक बाँडफाँड रहेका छन्^{२१}। जलवायु परिवर्तनका कारण जैविक विविधतामा असर परेका कारण महासन्धिको कार्यान्वयन र आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँडमा पनि प्रभाव पर्ने देखिएको छ। राष्ट्रिय स्तरमा आवश्यक नीति, कानून तथा रणनीति तर्जुमा गरी जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्न कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यो महासन्धिको पक्षराष्ट्रहरूको दायित्व हो।

ख) जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय संरचना महासन्धि, सन् १९९४

सन् १९९२ को मे मा जलवायु परिवर्तनका कारण आइपर्ने चुनौतिहरूको सामना गर्न जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय संरचना महासन्धि पारित भएको थियो। सन् १९९४ को मार्च ११ तारिखबाट उक्त महासन्धि विधिवत रूपमा लागू भएको हो। यस महासन्धिको नेपाल पनि पक्षराष्ट्र हो।

ग) पेरिस सम्झौता, सन् २०१५

सन् २०१५ मा पेरिस सम्मेलनले विश्वको तापमान २ डिग्रीभन्दा कम र औद्योगिकीकरण भन्दा अघिको १.५ डिग्रीमा सिमित राख्ने प्रतिबद्धता गरेको छ। पेरिस सम्झौताको पक्षराष्ट्र भएको हुनाले नेपालले पनि राष्ट्रिय निर्धारित योगदान प्रतिवेदन आवधिक रूपमा तयार गरि पेश गर्नु पर्दछ। नेपालले दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान प्रतिवेदन पेश गरिसकेको छ भने वन तथा वातावरण मन्त्रालयको नेतृत्वमा तस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान प्रतिवेदन तर्जुमा गरिरहेको छ।

३.२ राष्ट्रिय नीति

३.२.१ राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६

नेपालमा वि.सं २०६७ मा जलवायु परिवर्तन नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो। जलवायु नीति कार्यान्वयनबाट प्राप्त अनुभव, दिगो विकास लक्ष्य, सेन्डाई अभिसन्धि (फ्रेमवर्क) र राज्यको पुनर्संरचनालाई आत्मसात गर्दै वि.सं २०७६ मा राष्ट्रिय जलवायु नीतिलाई परिमार्जन गरि कार्यान्वयन गरिएको छ। यस नीतिको लक्ष्य जलवायु उत्थानशील समाजको विकास गरी राष्ट्रको सामाजिक आर्थिक समृद्धिमा योगदान पुऱ्याउनु रहेको छ। उपरोक्त लक्ष्य पुरा गर्न यस नीतिमा विभिन्न आठवटा विषयगत क्षेत्रहरू (कृषि तथा खाद्य सुरक्षा; वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण; जलस्रोत तथा ऊर्जा; ग्रामीण र सहरी बसोबास; उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार; पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा; स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाई र विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन) र चारवटा अन्तरक्षेत्रगत विषयहरू (लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीता, जीविकोपार्जन र सुशासन; जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास; अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा प्रसार र जलवायु वित्त व्यवस्थापन)का नीति र रणनीतिहरू समेटिएका छन्। राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति-२०७६ ले जलवायु परिवर्तनमा उपलब्ध हुने कोषको ८० प्रतिशत रकम स्थानीय स्तरसम्म पुग्नैपर्ने व्यवस्था गरेको छ। साथै, यसले सरकारको सबै तह, क्षेत्र, नीति, रणनीति, योजना, र कार्यक्रममा जलवायु परिवर्तनलाई मूलप्रवाहीकरण गरिने र हरित अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। यस नीतिको कार्यान्वयनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको भूमिका हुनेछ। प्रदेशको भूमिका निम्नानुसार रहेको छ।

^{२१} Convention on Biological diversity, 1992

- क) यो नीति अनुरूप प्रदेशस्तरीय नीति, निर्देशिका, मापदण्ड र योजना तयार गरी लागु गर्ने, गराउने,
- ख) प्रदेश भित्र सञ्चालित जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा अनुकूलन कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने,
- ग) जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित कार्यक्रम तथा परियोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न संघ तथा स्थानीय तहसँग समन्वय गर्ने ।

३.२.२. राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति तथा कार्ययोजना (सन् २०१४-२०२०)

नेपाल सरकारले जैविक विविधता महासन्धिको दशौं सम्मेलनबाट पारित जैविक विविधता रणनीतिक योजना २०११-२०२०^{२२} तथा आइची लक्ष्य (AICHI Targets) मा आधारित रहेर वर्तमान तथा भावी पुस्ताका लागि जैविक विविधताको संरक्षण र दिगो उपयोग गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरेको हो । यसमा आनुवांशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको बाँडफाँडका सम्बन्धमा पनि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरिएको छ । जलवायु परिवर्तनको असरलाई अन्तरविषयगत क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । नेपालमा जलवायु परिवर्तनका कारण हुने जैविक विविधतामा पर्ने असरको उचित व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

३.२.३. कृषि जैविक विविधता नीति, २०७१

जैविक विविधताको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको कृषि जैविक विविधता खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, जीविकोपार्जन, गरिबी निवारण, पर्यावरण सन्तुलन र दिगो विकासको प्रमुख आधार हो । कृषि जैविक विविधता संरक्षण तथा जलवायुमैत्री विकासलाई विशेष महत्व दिने, वर्ण नपुङ्गक प्रविधि (Terminator Technology) प्रयोग भएको बीउलाई पूर्ण निषेध गरिने यस नीतिमा उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालको संविधान, नियम कानून, जैविक विविधता रणनीति राष्ट्रिय कृषि नीतिका साथै जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जस्ता नेपाल पक्षधर अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिलाई दृष्टिगत गरी कृषि जैविक विविधताको पहिचान, संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र दिगो उपयोग गर्ने उद्देश्यले यो नीति लागु गरिएको देखिन्छ । जोखिममा रहेका खाद्य र कृषि सम्बन्धी वनस्पति, पशुपन्छी तथा अन्य उपयोगी प्रजातिहरूको प्राथमिकताका साथ संरक्षण, उपयोग र पुनर्स्थापना गरिने कुरा यो नीतिमा उल्लेख छ । अनुकूलन क्षमता भएका जात नश्लको विकास र प्रवर्द्धन गरिने, माटोका लाभदायक सूक्ष्म जीवमैत्री प्रकृया अवलम्बन गर्न तथा पर्यावरणीय सन्तुलन व्यवस्थापन र प्राङ्गारिक खेती प्रवर्द्धनमा जोड दिने वैज्ञानिक भू-व्यवस्थापन प्रविधि अपनाउने र मिचाहा प्रजाति नियन्त्रण गर्ने समेत नीति रहेको छ ।

३.२.४. कृषि विकास रणनीति, सन् २०१५

कृषि विकास रणनीति (Agriculture Development Strategy) का चारवटा रणनीतिक पक्ष छन्: सुशासन, उत्पादकत्व, व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धी क्षमता वृद्धि । यस रणनीतिले उत्पादकत्व वृद्धिका लागि समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन, कृषि जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने गतिविधि पहिचान गरेको छ । कृषकहरूको जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्य अस्थिरता र अन्य आघातहरूमा लक्षित गरी उत्थानशीलतामा वृद्धि गरिने र बाढी नियन्त्रण, सिँचाई, र अवशिष्ट माटोको चिस्यान व्यवस्थापनको लागि आधुनिक जल संरक्षण प्रविधिको विकास गर्ने जस्ता रणनीतिहरू रहेका छन् । यसरी नै कृषकहरूको सङ्कटासन्नतालाई न्यून गर्ने लक्ष्य सहित जलवायुमैत्री कृषि प्रविधि विशेषगरी कृषि बीमा, मौसमी सूचना तथा पूर्वसूचना प्रणाली र विपद् पूर्वतयारी र प्रतिकार्य कोष आदि कार्यक्रमहरू समावेश भएका छन्^{२३}। यद्यपि, हालका दिनमा जलवायुमा देखिएको परिवर्तनका कारण बीउबिजन संरक्षणमा चुनौति थपिएको छ । किसान अधिकार (खाद्य अधिकार) जस्ता विषयहरूमा जलवायुमैत्री कानून तर्जुमा गर्न पनि जरुरी हुन्छ ।

३.२.५. राष्ट्रिय सिमसार नीति, २०६९

^{२२} Ministry of Forest and Soil Conservation, 2014

^{२३} Agriculture Development Strategy (ADS), 2015, MoAD

स्थानीय समुदायको सिमसार सम्बन्धी ज्ञान, सीप, अभ्यास र आविष्कार पहिचान गरी सिमसार स्रोतको संरक्षण एवं दिगो उपयोगका लागि ती ज्ञान, सीप, अभ्यास र पारम्परिक अनुसन्धानलाई बढावा दिने; सिमसारमा आश्रित सङ्कटापन्न जीवजन्तु, जलचर, सापेक्षिक वन्यजन्तु तथा अन्य जल आश्रित आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण गर्ने; सिमसार क्षेत्रमा आश्रित विभिन्न जातजातिहरूको अनुभव, अभ्यास, सीप र ज्ञानको संरक्षण गर्दै सोही आधारमा सिमसारको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्न प्रश्रय दिने सिमसार नीतिको उद्देश्य छ। जलवायु परिवर्तनका कारण सुख्खापन बढ्ने, मिचाहा प्रजाति र मानवीय अतिक्रमणका कारण सिमसार क्षेत्रको क्षेत्रफल घट्ने, सिमसार लोप हुने जस्ता प्रतिकूल असर परेको छ। यसका लागि राष्ट्रिय सिमसार रणनीति तथा कार्ययोजना, राष्ट्रिय सिमसार रणनीति तथा कार्ययोजना (२०१८-२०२४) तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा आएका छन् (MOFE, 2018)।

३.२.६ राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

समृद्धिका लागि वन भन्ने दीर्घकालीन सोचका साथ ल्याइएको वन नीति २०७५ लाई नेपालको संविधान जारी भई मुलुक संघीय संरचनामा रुपान्तरण भएको विषयपनि समावेश गरी तदनुकूल बनाइएको छ। वन क्षेत्रबाट कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणमा पुऱ्याइने योगदान वापत अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रहरूबाट भुक्तानी पाउने अवसरको उपयोग गरिने कार्यनीति रहेको छ।

३.२.७ राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति, सन् २०१८

यस रणनीतिमा १० वटा कार्यनीतिहरू समेटिएका छन्। ती कार्यनीतिहरू यसप्रकार छन्।

- (क) कार्बन उत्सर्जन कम गर्ने, कार्बन मौज्दात बढाउने र वन पैदावारको आपूर्तिमा सुधार गर्ने,
- (ख) वन पारिस्थितिकीय प्रणालीको गैर कार्बन फाइदा वृद्धि गर्ने,
- (ग) निजी तथा सार्वजनिक वन प्रवर्द्धन गर्ने,
- (घ) सम्पूर्ण भौगोलिक क्षेत्रमा अधिकतम भू-उपयोग प्रवर्द्धन गर्ने,
- (ङ) अधिकारवादी महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी, दलित, वनमा निर्भर स्थानीय समुदाय बीच वनको स्वामित्वमा सुधार, कार्बन माथिको अधिकार सुनिश्चित र स्वतन्त्र र न्यायोचित लाभ वाँडफाँड गर्ने,
- (च) जीविकोपार्जन र आर्थिक विकासका लागि वन पैदावारमा आधारित उद्यमहरू प्रवर्द्धन गर्न निजी क्षेत्रको भूमिकालाई बढावा दिने,
- (छ) वनमा निर्भर र अन्य साना किसानहरूको कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने,
- (ज) दिगो, बहन गर्नसक्ने र भरपर्दो वैकल्पिक उर्जामा पहुँच बढाउने,
- (झ) क्षेत्रगत, नीति, क्षेत्र र कार्य सञ्चालन बीच साभेदारी, सहयोग र सहकार्यमा सुधार ल्याउने,
- (ञ) वातावरणमैत्री विकासका साथै सामाजिक तथा वातावरणीय सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने।

३.३ संघीय कानूनहरू

३.३.१ वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ र नियमावली, २०७७

यो ऐन, जलवायु परिवर्तनको विषय समेटिएको पहिलो कानून हो। यस ऐनमा जलवायु परिवर्तनको जोखिम र प्रभावको संभाव्यता, हानी-नोक्सानी प्रक्षेपण गरी न्यूनीकरण र रोकथाम गर्नु अर्थात अनुकूलन गर्ने सम्बन्धित विषय लगायत कार्बन उत्सर्जन, कोष परिचालन र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन योजना तर्जुमा समेतका विषयहरू समेटिएका छन्। यस ऐन अनुसार प्रदेश सरकारले जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अनुकूलन योजना तर्जुमा गर्नसक्ने मुख्य गरी वातावरणीय प्रतिवेदन तयार गर्ने, रणनीतिक वातावरणीय विश्लेषण गर्ने, वातावरणीय व्यवस्थापन गर्ने, प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने, वातावरण निरीक्षकको कार्य गर्नका लागि ठोस पहल हुनुपर्ने देखिन्छ।

यसरी नै वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७ ले वातावरण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तनको विषयहरूको लागि मार्ग प्रशस्त गरेको छ। वातावरण संरक्षण गर्नका लागि वातावरणीय अध्ययन तथा वातावरण निरीक्षकको व्यवस्था गरेको छ। यस नियमावली अन्तर्गत जलवायु परिवर्तनलाई छुट्टै परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ र उक्त परिच्छेद भित्र जलवायु

परिवर्तनका सवालहरूलाई सम्बोधन गर्न तिनै तहका निकाय बीचको समन्वयात्मक भूमिकालाई महत्व दिइएको छ^{२४}। जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी प्रतिवेदन तथा विवरणहरू अद्यावधिक गर्दै योजना निर्माणलाई सुसूचित गर्दै उत्थानशील समाजको निर्माण गर्ने, राष्ट्रिय अनुकूलन योजना निर्माण गर्ने, अनुकूलन योजनाहरूलाई अद्यावधिक गर्दै जाने तथा अनुकूलन योजनाहरू कार्यान्वयन गर्दा न्यूनीकरणलाई प्राथमिकतामा राख्ने उल्लेख भएको छ। यसैगरी छुट्टै परिच्छेदमा कार्बन व्यापार र यसलाई सहजीकरण गर्ने विभिन्न संस्थागत संरचनाका ढाँचाहरू उल्लेख भएको छ। कार्बन व्यापारमा निजी क्षेत्रलाई पनि समावेश गर्ने उल्लेख भएको छ।

३.३.२. वन ऐन, २०७६

राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, वन संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, साभेदारी वन, कबुलियती वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्ने र निजी, सार्वजनिक र सहरी वनको प्रवर्द्धन गर्दै वन्यजन्तु, वातावरण, जलाधार एवं जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोग गरी राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान गर्ने यस ऐनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। जलवायु परिवर्तनका कारण वन र जैविक विविधतामा पर्ने असर कम गर्न आवश्यक पहल जरुरी छ। उपभोक्ता समूहलाई प्राप्त हुने वन पैदावार विक्रीवितरणबाट प्राप्त रकममध्ये निश्चित रकम जलवायु परिवर्तनका असर कम गर्न लगानी गर्नुपर्ने देखिएको छ।

३.३.२. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

राष्ट्रिय निकुञ्जको व्यवस्थापन, वन्यजन्तु र यसको वासस्थानको संरक्षण, चोरीशिकार नियन्त्रण र प्राकृतिक सौन्दर्यको दृष्टिकोणबाट विशेष महत्व राख्ने ठाउँहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास तथा उचित व्यवस्थापन र उपयोग गरी सर्वसाधारण जनताको सदाचार र सुविधा कायम राख्ने यस ऐनको उद्देश्य रहेको छ। यसबाहेक यस ऐनले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष वरपरको कुनैपनि क्षेत्रलाई चार किल्ला खोली मध्यवर्ती क्षेत्र तोक्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। जलवायु परिवर्तनका कारण वन डढेलो, मिचाहा प्रजाति बढिरहेका छन्। यस प्रकारका क्षेत्रमा थप लगानी जरुरी छ।

३.४ राष्ट्रिय योजनाहरू

३.४.१ राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (नापा)

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (नापा) जलवायु परिवर्तन जोखिमको आकलन, र जलवायु परिवर्तन मुद्दाहरूको लागि उपयुक्त अनुकूलन उपायहरूको विकास पहिल्याउने राष्ट्रियस्तरको रणनीतिक ढाँचा हो। यसमा नेपालका अनुकूलन कार्यक्रम ढाँचा, विधि र मापदण्डहरू प्रयोग गरेर प्राथमिकताका अनुकूलन कार्यहरू निर्धारण गरिएको थियो। प्रमुख अनुकूलन आवश्यकताहरूको पहिचान गरी ती सबैलाई नापामा समावेश गरिएको थियो। करिब ३५० मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको नौवटा एकीकृत अनुकूलन परियोजनाहरू विषयगत कार्यसमूहद्वारा प्रस्तावित गरी लगभग २५० अनुकूलन विकल्पहरू मध्ये तत्काल राष्ट्रिय अनुकूलन प्राथमिकताको रूपमा पहिचान गरिएको थियो। विज्ञ समूहद्वारा तयार पारिएको यस अनुकूलन कार्यक्रमको मार्गदर्शन अनुसार जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय संरचना महासन्धिको अतिकम विकसित राष्ट्रहरूले प्राप्त गर्ने कोषको लागि नापाले आर्थिक स्रोतको पनि सम्भावना बोकेको थियो साथै उक्त दस्तावेजले नेपालको जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रको लागि आवश्यक तदारुकतालाई दर्शाएको थियो, यसै दस्तावेजलाई आधार मानेर जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी केही कार्यक्रमहरू विशेष गरेर नेपालको पश्चिमी जिल्लाहरूमा सफल भएको थियो।

३.४.१ राष्ट्रिय अनुकूलन योजना

जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धि अनुरूप सन् २०१० मा भएको पक्ष राष्ट्रहरूको सोह्रौं (कोप-१६) सम्मेलनले अतिकम विकसित राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय अनुकूलन योजना निर्माण गर्न स्थापित प्रकृया मार्फत सक्षम बनाउने तथा सहजिकरण गर्ने निर्णय भएअनुसार नेपालले सन् २०१० मा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम तर्जुमा लागू गरेको थियो। हाल सन् २०२१-२०५० सम्मका लागि राष्ट्रिय अनुकूलन योजना (न्याप) तयार भई कार्यान्वयन चरणमा

^{२४} Environmental Protection Regulation, 2077, MoFE

रहेको छ । यस योजनाले राष्ट्रिय मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन अनुकूलनका रणनीतिक लक्ष्यहरु प्रस्तुत गरेको छ । यस योजनाको प्रमुख उद्देश्य समग्र राष्ट्रको जलवायु सङ्कटासन्नता न्यूनीकरण गर्दै राष्ट्रिय उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ । यस योजनामा राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति २०७६ ले औल्याएका आठ विषयगत क्षेत्र तथा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण गरी नौ विषयगत क्षेत्र र अन्य तीनवटा क्षेत्रहरु जनचेतना तथा क्षमता विकास, अनुसन्धान तथा प्रविधि विकास एवं जलवायु वित्त व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरुलाई न्याप प्रक्रियाको संयोजनकारी विषय वा अन्तरसम्बन्धित विषयको रूपमा उल्लेख गरेको छ । उक्त क्षेत्रहरुमा कूल ६४ वटा प्राथमिकता प्राप्त अनुकूलनका कार्यक्रमहरु समावेश गरिएको छ । यस योजनामा प्राथमिकता प्राप्त अनुकूलन कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनको लागि सन् २०५० सम्म कूल ४७.४ बिलियन अमेरिकी डलरको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । सो रकममध्ये नेपालले कूल १.५ बिलियन अमेरिकी डलर आन्तरिक स्रोत परिचालन गरेर योगदान गर्न सक्नेछ ।

राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाका लक्ष्यहरु जलवायु परिवर्तनको सङ्कटासन्नता र जोखिममा रहेका मुख्य प्राकृतिक, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रहरु र सेवा प्रदायकहरुको अनुकूलन क्षमता र उत्थानशीलता वृद्धि गर्ने, स्थानीय, प्रादेशिक र संघीय तहका सबै विषयगत क्षेत्रका नीति, रणनीति, योजना र कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीकरण, जीविकोपार्जन र सु-शासनका विभिन्न सरोकारलाई जोड दिँदै जलवायु परिवर्तनका मुद्दाहरुलाई एकीकृत गर्ने र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय व्यवस्था, अध्ययन अनुसन्धान, प्रविधिको विकास र विस्तार मार्फत जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका लागि स्रोतसाधनको न्यायोचित परिचालन र वितरण सुनिश्चित गर्ने रहेको छ ।

३.४.३ दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान (Second Nationally Determined Contribution)

नेपालले सन् २०१६ मा पेरिस सम्झौता अनुमोदन गर्दा पहिलो राष्ट्रिय स्तरमा निर्धारित योगदान पेस गरेको र विभिन्न न्यूनीकरणका उपायहरु र अनुकूलन पहलहरुलाई त्यसमा समावेश गरेको थियो । यसैगरी नेपालले दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान डिसेम्बर २०२० मा राष्ट्रसंघीय जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी महासन्धिको सचिवालयमा पेस गरेको थियो ।

जलवायुमैत्री विकासको बाटो तय गर्दै दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान २०२१-२०३० लागु भएको छ । यो राष्ट्रिय निर्धारित योगदानले मूलतः उर्जा, उद्यम विकास तथा उत्पादन प्रयोग, कृषि, वन तथा भू-उपयोग र फोहर व्यवस्थापनमा लक्ष्य निर्धारण गरी कार्य गर्ने कुरा स्पष्ट गरेको छ । यसमा सन् २०३० सम्ममा वनले ढाकेको क्षेत्र ४५ प्रतिशत पुऱ्याउने उल्लेख छ र यो लक्ष्य पुरा पनि भइसकेको छ । तराई तथा भित्री मधेसको वन ५० प्रतिशत र मध्ये पहाड तथा पर्वतीय क्षेत्रको २५ प्रतिशत वनक्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, देशको ६० प्रतिशत वनक्षेत्र समुदायमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीमा लैजाने र त्यसमा ५० प्रतिशत महिलाको सहभागिता र दलित तथा आदिवासीको समानुपातिक उपस्थितिको सुनिश्चितता गर्ने, ६००० हेक्टरमा फलफूल बगैचा फैलाउने कुराहरु पनि यसमा उल्लेख गरिएका छन् । त्यसैगरी, २५ प्रतिशत घरधुरीमा विद्युतीय चुलोको पहुँच पुऱ्याउने, ५ लाख घरमा सुधारिएको चुलो र २ लाख घरधुरीमा बायोग्याँस प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्यहरु यस दस्तावेजमा समेटिएका छन् । नेपालको जलविद्युत उत्पादन १५ हजार मेगावाट बनाउने, निजी सवारीको ९० प्रतिशत खपत विद्युतीय सवारीको हुने, २०० किमी विद्युतीय रेलमार्ग निर्माण गरी सार्वजनिक तथा मालवाहक सवारीको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य अघि सारिएको छ । प्रतिदिन ३६० मेट्रिक लिटर फोहरपानी प्रसोधन सहित पुनः प्रयोगमा जोड दिने, सबै स्थानीय तहमा जलवायु उत्थानशील र लैङ्गिक उत्तरदायी अनुकूलन योजनाको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने जस्ता लक्ष्यहरु निर्धारित गरिएको छ । यसले निर्धारित गरेको लक्ष्यहरुमा वन क्षेत्र तथा वैकल्पिक उर्जामा केही उत्साहजनक प्रगति देखिए पनि अन्य क्षेत्रहरुमा थप काम गर्नुपर्ने देखिन्छ, यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालयले तेस्रो एनडिसीको कार्यलाई तीब्रता दिएको छ । यो तेस्रो एनडिसीले विगतको समीक्षा गर्दै अझ बढी तथ्यपरक र सहभागितामूलक प्रतिवेदन तयारी गर्ने लक्ष्य लिएको छ, यसै क्रममा प्रदेश स्तरीय छलफललाई पनि उक्त योजना निर्माण गर्ने क्रममा आत्मसात गरी कार्य अगाडि बढिरहेको छ ।

३.४.४ स्थानीय अनुकूलन योजनाको राष्ट्रिय खाका

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमको प्राथमिकतालाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय अनुकूलनका लागि पहिलो राष्ट्रिय खाका वि.सं २०६८ मा निर्माण गरेको थियो जसको प्रमुख लक्ष्य राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमलाई स्थानीयकरण गर्नु रहेको थियो । उक्त खाकालाई संघीय सरचनासँग तालमेल हुनेगरी राष्ट्रिय स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना खाका, २०७६ लाई परिमार्जन गरी लागु गरिएको छ । यस खाकाले स्थानीय बजेट तथा योजना तर्जुमा प्रक्रियामा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने र विकासका क्रियाकलापहरुलाई जलवायु उत्थानशील बनाउने मुख्य लक्ष्यहरु

लिएको छ । यस खाकाले स्थानीय तहलाई ६ वटा मुख्य चरणहरू अङ्गीकार गरी स्थानीय परिवेश सुहाउदो स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना तयार गर्न आधार प्रदान गरेको छ । यसरी तयार भएको स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनालाई स्थानीय सरकारको आवधिक तथा वार्षिक योजना सहित अन्य निकायहरूको योजनामा समेत समाहित गरी कार्यान्वयन गर्न प्रोत्साहन गरिँदै छ । हाल २६३ स्थानीय तहमा स्थानीय अनुकूलन योजना कार्यान्वयनको क्रममा छन् ।^{२५}

३.४.५ सोह्रौं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६)

सोह्रौं योजनामा जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन र हरित अर्थतन्त्रका लागि लक्ष्यहरू तय गरी ती लक्ष्य हाँसिल गर्न १० वटा रुपान्तरणकारी रणनीति र कार्यक्रमहरू समावेश भएका छन् । यी रणनीतिहरूमध्ये एक रणनीति र कार्यक्रम जलवायु उत्थानशीलतामा केन्द्रीत छन् । यस योजनाले वातावरणका र जलवायु परिवर्तनका सवाललाई अन्तरक्षेत्रगत विषयको रूपमा मूलप्रवाहीकरण गर्दै स्थानीयकरण गर्ने रणनीति तय गरेको छ । सोह्रौं योजनाले आर्थिक वर्ष ०८५/०८६ सम्ममा जलवायु परिवर्तनमा प्रत्यक्ष सहयोग गर्ने बजेट ६ प्रतिशतवाट २० प्रतिशत पुऱ्याउने, ७५३ वटै स्थानीय तहमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना तयारी तथा कार्यान्वयन गर्ने र १० अर्ब बराबरको कार्बन व्यापार गर्ने लक्ष्यहरू तय गरेको छ ।

३.४.५ अन्य सान्दर्भिक नीतिहरू, रणनीतिहरू र योजनाहरू

अन्य सान्दर्भिक संघीय नीति, रणनीति र योजनाहरूलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३: नीति, रणनीति, र जलवायु परिवर्तन कार्यलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने योजनाहरू

नीति, रणनीति, र योजनाहरू	जलवायु परिवर्तन कार्यलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने दृष्टिकोणहरू
विपद् जोखिम व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रिय रणनीति, २००९	<ul style="list-style-type: none"> विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यान्वयनको लागि बलियो संस्थागत आधारसँग राष्ट्रिय र स्थानीय प्राथमिकता सुनिश्चित गर्दछ । विपद् जोखिमको पहिचान, आकलन र अनुगमन गरी प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली बलियो गरी प्रतिक्रियाहरू तयार पारिन्छ । पटकपटक दोहोरिने र वार्षिक रूपमा हानी गर्ने जलवायुजन्य प्रकोप र क्षतिको ठूलो हिस्साको परिणामलाई विशेष उल्लेख गरिएको छ ।
नेपाल राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना, २०१४-२०२०	<ul style="list-style-type: none"> विशेषगरी हिमाली क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनले जैविक विविधतामा प्रभाव पार्ने आकलन गरेको छ । वनमा आधारित जीविकोपार्जन बढाइनेछ । सामुदायिक वनमा जैविक विविधता संरक्षण कार्यमा सुधार गरिनेछ । सबै विषयगत क्षेत्रका नीति, योजना र कार्यक्रममा जैविक विविधतालाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।
वातावरणमैत्री सवारी साधन र यातायात नीति, २०१४	<ul style="list-style-type: none"> सन् २०२० सम्म विद्युतीय सवारीको मात्रा २० प्रतिशतले बढाइनेछ । विद्युतीय र गैर मोटर चालित सवारी साधनलाई प्रोत्साहन गर्न अनुदान प्रदान गरिनेछ ।
राष्ट्रिय ऊर्जा नीति, २०१३	<ul style="list-style-type: none"> सौर्य र वायु नविकरणीय ऊर्जा प्रविधिको प्रवर्द्धन गरिनेछ । बायोमास ऊर्जाको खपतमा स्थिरता सुनिश्चित गर्नको लागि सुधारिएको चुलोको सुरुवात गरिनेछ ।

^{२५} <https://www.npc.gov.np/images/category/240607021743.pdf>

नीति, रणनीति, र योजनाहरू	जलवायु परिवर्तन कार्यलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने दृष्टिकोणहरू
राष्ट्रिय दिगो यातायात रणनीति (२०१५-२०४०)	<ul style="list-style-type: none"> विद्युतीय सवारी साधनलाई प्रोत्साहन गरिनेछ। सवारी साधन र इन्जिनको स्तर कायम गरिनेछ।
राष्ट्रिय सहरी विकास रणनीति (२०१७)	<ul style="list-style-type: none"> काठमाडौं उपत्यकामा वातावरण, सम्पदा र पर्यटनमैत्री आर्थिक गतिविधिहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ। सबै उद्देश्यको लागि सौर्य ऊर्जाको अधिकतम उपयोग गरिनेछ।
राष्ट्रिय वन नीति (२०१५)	<ul style="list-style-type: none"> कूल जग्गाको ४० प्रतिशत वन क्षेत्र हुनेछ। बायोग्याँस, बायोब्रिकेट, सुधारिएको खाना पकाउने चुलो, र नविकरणीय उर्जा प्रयोगकर्तालाई प्राविधिक र आर्थिक सहयोग प्रदान गरिनेछ। दिगो वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट कार्बन सञ्चितीकरणको लागि क्षेत्र वृद्धि गरिनेछ।
राष्ट्रिय रेड रणनीति, २०१८	<ul style="list-style-type: none"> कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण र जलवायु उत्थानशीलता, न्यूनीकरण र अनुकूलनको माध्यमबाट समग्र वन क्षेत्रको वृद्धिमा टेवा पुऱ्याइनेछ। वनको दिगो व्यवस्थापन, कार्बन सञ्चितीकरण, र अनुकूलन सह-लाभलाई प्रोत्साहित गरिनेछ।
वातावरणमैत्री स्थानीय शासन ढाँचा (फ्रेमवर्क) (२०१३)	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय योजना प्रक्रियामा वातावरण, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र विपद् व्यवस्थापनलाई मुख्य आधार बनाइनेछ। स्थानीय शासन प्रणालीहरू वातावरणमैत्री हुनेछन् र दिगो विकासका गतिविधिहरू घरेलु स्तरमा सुरु गरिनेछ।
हानी-नोक्सानी सम्बन्धी राष्ट्रिय ढाँचा (२०२१)	<ul style="list-style-type: none"> जलवायु परिवर्तनबाट उत्पन्न हुने विपद् र चरम घटनाहरूको प्रभावलाई सम्बोधन गर्न यो ढाँचा तयार गरिएको हो। यसले जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई जोड दिन्छ। यस ढाँचाको प्रमुख उद्देश्यहरू विपद् जोखिम कम गर्नु, जोखिममा रहेका समुदायको अनुकूलन क्षमता बढाउनु, हानी-नोक्सानी सम्बोधन गर्न, नयाँ र अतिरिक्त जलवायु वित्तको व्यवस्था गर्नु साथै संस्थागत समन्वयका विषयलाई जोड दिनु रहेका छन्।
नेट शून्य उत्सर्जनका लागि नेपालको दीर्घकालीन रणनीति (२०२१)	<ul style="list-style-type: none"> यस रणनीतिले नीति निर्माणमा जोड, सामाजिक रुपान्तरण र प्राविधिक विकासहरू जसले कार्बन तटस्थ, समावेशी, र जलवायु उत्थानशील भविष्य निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यस रणनीतिले नेपालको सन् २०४५ सम्म नेट शून्यको लक्ष्यलाई आत्मसाथ गरेको छ। यस रणनीतिले नविकरणीय ऊर्जा वृद्धि, कृषि यान्त्रिकरण तथा वन व्यवस्थापन जस्ता विषयवस्तु समेटेको छ।
नेपाल राष्ट्र बैंकको हरित वित्तीय वर्गीकरण (Nepal Green Finance Taxonomy), २०८१	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल राष्ट्र बैंकले हालै हरित वित्तीय वर्गीकरण जारी गरेको छ। यसले बैंक र वित्तीय संस्थाहरूलाई दिगो र वातावरणमैत्री परियोजनाहरूमा लगानी गर्न मार्गदर्शन गरेको छ।

३.१ प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन नीति, कानून, र योजनाहरूको आकलन

कोशी प्रदेशको जलवायु परिवर्तन नीति, कानून र योजनाहरूको मुख्य विशेषताहरू तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४: कोशी प्रदेशका जलवायु परिवर्तन नीति, कानून र योजनाहरू

प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन नीति, कानून र योजनाहरू	जलवायु परिवर्तन कार्यहरूलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने दृष्टिकोण
कोशी प्रदेश, वातावरण संरक्षण ऐन २०७६	<p>जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित प्रावधानहरू ऐनको अध्याय ४ मा उल्लेख छ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> • विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरूमा जलवायु परिवर्तनको प्रभावको अधिक जोखिममा रहेका महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक र आर्थिक रूपले विपन्न समुदायलाई नकारात्मक प्रभाव र जोखिमबाट बच्नको लागि मन्त्रालयले स्थानीय सरकारसँग समन्वय गरी अनुकूलन योजना बनाउन र कार्यान्वयन गर्न सक्दछ । • सामुदायिक नेतृत्वको वन व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयन र विशेष योजना विकास गर्नको लागि उपयोगकर्ता समूहसँगको समन्वयमा जलवायु अनुकूलका लागि सहयोग गरिनेछ । • प्रादेशिक सरकारले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन गर्ने क्षेत्र अर्थात् यातायात, उद्योग, उर्जा, कृषि, वन र भू-उपयोगको स्तर पहिचान गरी उत्सर्जनको आधारमा उनीहरूलाई छुट्याइनेछ र उत्सर्जन मापन मापदण्ड तयार गरिनेछ ।
कोशी प्रदेश, वन ऐन २०७७	<ul style="list-style-type: none"> • नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग परामर्श गरी एकीकृत वन वा रणनीतिक योजना अनुसार प्रादेशिक वनको कुनै भागलाई वन संरक्षण क्षेत्र घोषित गर्न सक्छ । • प्रादेशिक सरकारले स्थानीय तह र स्थानीय समुदायको समन्वय र सहयोगमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गरी जलाधार संरक्षण क्षेत्र घोषणा गर्न सक्नेछ । • स्थानीय स्तर आफैं वा कुनै संगठन वा निजी क्षेत्रसँगको साभेदारीमा त्यहाँ भएको सार्वजनिक सडक र पार्कमा सहरी वन विकास र व्यवस्थापन गर्न सक्छ ।
कोशी प्रदेश, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७	<ul style="list-style-type: none"> • मन्त्रालयले स्थानीय सरकारको सहयोगमा अनुकूलन योजना बनाइसकेपछि प्रत्येक १० वर्षमा अनुकूलन योजना अद्यावधिक गर्नेछ । • विषयगत मन्त्रालयसँग समन्वय गरी, हरेक १० वर्षमा मन्त्रालयले यातायात, उर्जा, उद्योग, कृषि, वन र भू-उपयोग र फोहर उत्सर्जन गर्ने तथा हरितगृह ग्याँसको आधारस्तर तयार गरी अद्यावधिक गर्नेछ ।
कोशी प्रदेश, वन नियमावली २०८०	<ul style="list-style-type: none"> • राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, वन संरक्षण क्षेत्र, सामुदायिक वन, साभेदारी वन, कबुलियती वन र धार्मिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्ने र निजी, सार्वजनिक र सहरी वनको प्रवर्द्धन गर्दै वन्यजन्तु, वातावरण, जलाधार एवं जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोग गरी राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान मुख्य उद्देश्य समावेश रहेका छन् ।
पर्यटन विकास ऐन, २०७६ तथा पर्यटन विकास नियमावली, २०७७	<ul style="list-style-type: none"> • प्रदेश भित्रका पर्यटन क्षेत्र एवं पर्यटकीय महत्वका विषयको व्यवस्थापन एवं प्रवर्द्धन गरि प्रदेशलाई पर्यटकीय महत्वको क्षेत्रको विकास गर्ने र जनताको आर्थिक उन्नतीलाई योगदान गर्ने रहेको छ । पर्यटन विकास ऐन र नियमावली पर्यटनसँग सम्बन्धित व्यवसायलाई सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न पर्यटन व्यवसायको इजाजत, वर्गिकरण र विभिन्न मापदण्डहरू व्यवस्था गरेको छ ।

प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन नीति, कानून र योजनाहरू	जलवायु परिवर्तन कार्यहरूलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने दृष्टिकोण
दोस्रो आवधिक योजना २०८१/८२-२०८५/८६	<ul style="list-style-type: none"> ● पहिलो आवधिक योजनामा जलविद्युत्बाट २५०० मेगावाट उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएकोमा पहिलो आवधिक योजनाको अन्तसम्ममा ५४७.३६ मेगावाट उत्पादन भएको छ र दोस्रो आवधिक योजनाले २२०० मेगावाट जलविद्युत उत्पादनको लक्ष्य लिएको छ । ● जलवायुमैत्री प्रत्यक्ष बजेट पहिलो आवधिक योजनामा १४.४० प्रतिशत रहेकोमा दोस्रो आवधिक योजनाले २१ प्रतिशतको लक्ष्य लिएको छ । ● २५० वटा होमस्टे तथा पर्यटनबाट ८००० को संख्यामा रोजगारी सिर्जना गर्ने लक्ष्य लिएको छ । ● सौर्य ऊर्जा उपयोग गर्ने परिवारको संख्या ६ प्रतिशतबाट ११ प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य लिइएको छ । ● रुपान्तरणकारी कार्यक्रमहरूमा जम्मा १९ कार्यक्रम समावेश गरिएकोमा, इलाममा रेड पाण्डा संरक्षण तथा प्रजनन केन्द्र, तेह्रथुममा जडीबुटी प्रशोधन कार्यक्रम तथा तराईको उपयुक्त स्थानमा चिडियाखाना स्थापना जस्ता कार्यक्रमहरू रहेका छन् । ● जलवायु परिवर्तन वा विशेष परिस्थिति सिर्जना भई जलस्रोतको चरम अभावको स्थितिमा जलस्रोतको उपयोग र व्यवस्थापन गरिनेछ । ● दिगो, व्यवसायिक र वातावरणमैत्री कृषि प्रणालीमार्फत उच्च गार्हस्थ्य उत्पादन हाँसिल गर्ने । ● जलवायु उत्थानशील कृषि उत्पादन मार्फत आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने । ● जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपबाट कृषिक्षेत्रमा पर्ने नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्न प्राविधिक क्षमता विकास गरी कृषकहरूलाई प्रविधि तथा सेवा उपलब्ध गराइनेछ ।

३.२ जलवायु परिवर्तन सुशासन

नेपालमा जलवायु परिवर्तनसँग सम्बद्ध सुशासनका औपचारिक र अनौपचारिक कार्य गर्ने संस्थाहरूमा वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, प्रादेशिक मन्त्रालयहरू, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू, र नागरिक समाज संगठनहरू रहेका छन् । कोप-२९ को पूर्वसन्ध्यामा नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालयले देशको स्थितिपत्र तयार गर्नका लागि १० कार्तिक, २०८१ मा राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गरेको थियो ।^{२६} यस निर्णयले बदलिंदो विश्व परिवेशका जलवायु परिवर्तनको महत्व र नेपालमा जलवायु परिवर्तन विशेषगरी पर्वतीय क्षेत्रमा परेको असरलाई गहन विषयको रूपमा लिएको प्रष्ट हुन्छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालयले पर्वत, जनता र जलवायु परिवर्तनमा अन्तर्राष्ट्रिय संवाद सञ्चालन गरेको थियो । उक्त संवादले जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा हिमाली क्षेत्रका सवाललाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्न योगदान गरेको थियो । यसैगरी कोप-२९ मा नेपालले राष्ट्रपतिको नेतृत्वमा सहभागिता जनाउँदै पर्वतीय क्षेत्रमा जलवायुजन्य हानी-नोक्सानीको विषयलाई जोडदार रूपमा विश्वमञ्चमा उठाएको थियो ।

^{२६} <https://gorkhapatraonline.com/news/128319>

३.३ दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदानमा उल्लेख गरिएको प्रमुख प्राथमिकता क्षेत्रहरू

नेपाल सरकारले सन् २०२१ देखि २०३० को अवधिको लागि पेरिस सम्झौता अनुसार दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान पेस गरेको छ । नेपालको राष्ट्रिय निर्धारित योगदानमा क्षेत्रगत गतिविधिमा आधारित लक्ष्य र नीतिहरू समावेश गरिएका छन् । राष्ट्रिय निर्धारित योगदानद्वारा पहिचान गरिएको प्राथमिकता क्षेत्रहरू तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५: राष्ट्रिय निर्धारित योगदानद्वारा पहिचान गरिएका प्रमुख प्राथमिकताका क्षेत्र

क्षेत्र	मात्रात्मक लक्ष्यहरू
१ ऊर्जा	
क. बिजुली उत्पादन	<ul style="list-style-type: none"> ● सन् २०३० सम्ममा स्वच्छ उर्जा उत्पादन १५,००० मेगावाटसम्म विस्तार गर्ने, यसमध्ये करिब ५-१० प्रतिशत स्वच्छ उर्जा उत्पादन साना जलविद्युत, सौर्य, वायु र जैविक उर्जाबाट हुनेछ । ● अपेक्षित स्वच्छ उर्जामा करिब ५ हजार मेगावाट राज्यकै लगानीमा विनासर्त उत्पादन गर्ने लक्ष्य छ भने बाँकी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायद्वारा उपलब्ध हुने कोषको प्रावधानमा निर्भर गर्नेछ । ● सन् २०३० सम्ममा २५ प्रतिशत घरधुरीहरूले विद्युतीय चुलो प्रयोग गर्नेछन् । ● सन् २०२५ सम्ममा ५ लाख सुधारिएको चुलो, २ लाख घरयसी गोबरग्याँस र ५ सय ठूला गोबरग्याँस प्लान्टहरू जडान गर्ने ।
ख. यातायात	<ul style="list-style-type: none"> ● सन् २०२५ मा विद्युतीय सवारीको बिक्री सबै निजी यात्रुवाहक सवारीको बिक्रीको २५ प्रतिशत (दुईपाइग्रे सहित र सबै चारपाइग्रे सार्वजनिक यात्री वाहन बिक्रीको २० प्रतिशत) हुनेछ । यो सार्वजनिक सवारी लक्ष्यले २०२५ सम्म विद्युतीय रिक्सा र विद्युतीय टेम्पोलाई समावेश गरेको छैन । ● सन् २०३० सम्ममा वृद्धि भएर बिक्री भएको विद्युतीय सवारी साधनले ९०% सबै निजी यातायातको बिक्रीलाई समेट्नेछ (जुन दुइपाइग्रे सहित र ६० प्रतिशत सबै चारपाइग्रे सार्वजनिक यातायातको बिक्री सहित) । ● सन् २०३० सम्म सार्वजनिक आवागमन र सामानको ढुवानीको २०० किलोमिटर बिजुली रेल नेटवर्कको विकास गरिनेछ । ● सबै महानगरपालिकाहरूमा साइकल तथा पैदल मार्गहरूको विकास सुनिश्चित गर्ने ।
ग. कृषि, वन र भूमि उपयोग	<ul style="list-style-type: none"> ● सन् २०३० सम्ममा देशको कूल क्षेत्रफलको ४५ प्रतिशत वनक्षेत्रमा रहने अपेक्षा छ । ● सन् २०३० सम्ममा तराई र भित्री तराईको वनको ५० प्रतिशत र मध्य पहाड र हिमाली वनको २५ प्रतिशत दिगो व्यवस्थापन गरिनेछ, जसमा रेड प्लसबाट उपलब्ध हुने कोषको उपयोग गरिनेछ । ● सबै प्रदेशमा मिचाहा प्रजातिका फारहरूको व्यवस्थापन गर्ने । ● जलाधार र सिमसारहरूको व्यवस्थापन गरी पारिस्थितिक प्रणालीहरूको सुधार गर्ने । ● सन् २०३० सम्ममा गुणस्तरीय मल उत्पादन र प्रयोगका लागि थप ५ लाख सुधारिएका गाईवस्तुको गोठ सहयोग । ● १०० साना र मझौला जैविक मलको उद्योग स्थापना गर्ने । ● सन् २०३० सम्ममा २ सय जलवायुमैत्री गाउँ र ५ सय जलवायुमैत्री फर्महरू स्थापना गर्ने ।
घ. फोहर	<ul style="list-style-type: none"> ● सन् २०२५ सम्ममा प्रतिदिन ३६० मिलियन लिटर फोहर पानी प्रशोधन गरिनेछ, र प्रतिवर्ष ६० हजार क्यूबिक मिटर दिसाजन्य लेदो व्यवस्थापन गरिनेछ । ● १०० वटा स्थानीय तहमा ठोस फोहर वर्गीकरणका साथै पुनः प्रसोधन मार्फत उर्जा उत्पादन गर्ने । ● फोहर व्यवस्थापनमा 3R सिद्धान्त (न्यूनीकरण, पुनःप्रसोधन र पुनःप्रयोग गर्ने) का पद्धति

क्षेत्र	मात्रात्मक लक्ष्यहरु
	अबलम्बन गर्ने ।

३.४ संस्थागत व्यवस्था

संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय नेपालको जलवायु परिवर्तनको विषय हेर्ने मुख्य मन्त्रालय हो र राष्ट्रिय स्तरमा जलवायु परिवर्तनको नीति र कार्यक्रमको सहजीकरण गर्ने जिम्मा संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन महाशाखाले गरिरहेको छ ।

वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद

वातावरण संरक्षण ऐन-२०७६ अनुसार सन् २०१९ मा स्थापित वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित शीर्ष निकाय हो । यसमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयका मन्त्रीहरु, मुख्यमन्त्रीहरु, राष्ट्रिय योजना आयोगका वातावरण हेर्ने सदस्य तथा विज्ञहरु सदस्य रहेका छन् । जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी विषयमा रणनीतिक मार्गदर्शन प्रदान गर्न यो परिषदको प्रमुख भूमिका छ । हालै सम्पन्न भएको (२०८१/०७/०९ वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद तेस्रो बैठकले प्रदेश स्तरमा वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन प्रदेश परिषद गठन गरि कार्य सञ्चालन गर्न प्रदेश सरकारलाई अनुरोध गर्ने निर्णय गरेको छ । यसरी नै जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण सम्बन्धि राष्ट्रिय लक्ष्य तथा कार्यक्रमलाई आ-आफ्नो आवधिक एवम् वार्षिक नीति तथा योजनामा समावेश गर्न प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई अनुरोध गर्ने निर्णय गरेको छ । यसका साथै जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि बैदेशिक श्रोतका आयोजनाको तर्जुमा र कार्यन्वयनमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको भूमिका रहने गरी समन्वय एवं सहजीकरण गर्न अर्थ मन्त्रालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगलाई निर्देशन दिने निर्णय गरेको छ । जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण राष्ट्रिय लक्ष्यहरु प्राप्त गर्न प्रदेश सरकार र स्थानीय तह भूमिकालाई आत्मासाथ गरेको देखिन्छ ।

अन्तरमन्त्रालय जलवायु परिवर्तन समन्वय समिति

जलवायु परिवर्तन राष्ट्रिय नीति-२०७६ ले संघीय स्तरमा अन्तरमन्त्रालय समन्वयका लागि अन्तरमन्त्रालय जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको व्यवस्था गरेको छ । सोही अनुरूप, संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालयले यस समितिको नेतृत्व र समन्वय गर्दछ । यसबाहेक, विभिन्न विषयगत कार्यसमूहहरु पनि क्रियाशील छन् ।

प्रदेश जलवायु परिवर्तन समन्वय समिति

पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयका सचिवको नेतृत्वमा प्रदेश स्तरमा जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको व्यवस्था भएको छ । समितिले प्रदेशस्तरको जलवायु परिवर्तन कानून, मापदण्ड, निर्देशन, रणनीति र कार्ययोजना बनाउने मुख्य भूमिका प्राप्त गरेको छ । यस समन्वय समितिमा प्रदेशका विभिन्न मन्त्रालयका प्रतिनिधि, प्रदेश योजना आयोग, निजी क्षेत्र, शिक्षा क्षेत्र, महिला समूह, वन उपभोक्ता समूह र विभिन्न सरोकारवाला रहने व्यवस्था छ ।

स्थानीय तहका वन, वातावरण र विपद् व्यवस्थापन विषयगत समिति

स्थानीय तहमा वातावरण र जलवायु परिवर्तनका सवालहरुको सम्बोधन गर्न वन, वातावरण र विपद् व्यवस्थापन विषयगत समिति गठन भई क्रियाशील छन् । यस समितिले अन्य विषयगत समिति र अन्य सरोकारवाला निकायसँग समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

३.५ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण

लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका विषय जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनमा अत्यन्त सान्दर्भिक छन् । महिला, तथा अन्य सीमान्तकृत समूहले परिवर्तित जलवायुका प्रतिकूल प्रभाव तथा असर भोगिरहेका छन् । उक्त समूहको जीविकोपार्जन धेरै हदसम्म प्राकृतिक स्रोतहरुमा नै निर्भर छ, जसले गर्दा जलवायु परिवर्तनका प्रभावप्रतिको संवेदनशीलता अझै बढ्दो छ । यसका साथै समाजमा विद्यमान परम्परागत लैङ्गिक भूमिका, स्रोत र सेवामा असमान

पहुँच, यी समूहहरूको फरक र विशिष्ट आवश्यकता, सीमित जीविकोपार्जनका अवसर, निर्णय प्रक्रियामा न्यून सहभागिता र सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यमान्यताले महिला र सीमान्तकृत समुदायको स्थिति भन् कमजोर बनाएको छ ।

नेपाल सरकारले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई आफ्नो प्रमुख नीतिहरूमा अङ्गीकृत गरेको छ । राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति-२०७६, दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान-२०२०, वनक्षेत्रको रणनीति (२०१६-२०२५) लगायतका दस्तावेजहरूले कार्बन तथा गैरकार्बनवाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित वितरण र गरीब तथा वनमा आश्रित समुदायको जीविकोपार्जनका अवसरको सुनिश्चितता गर्ने प्रतिवद्धता गरेको पाइन्छ । यसरी नै सोही राष्ट्रिय योजनाले पनि लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति-२०७६ ले जलवायुमैत्री नीतिहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ । यसैगरी, नेपाल सरकारले जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति तथा कार्ययोजना २०७७-२०८७ तर्जुमा गरेको छ । उक्त कार्ययोजनामा महिला र सीमान्तकृत समुदायको अनुकूलन क्षमता बढाउने उद्देश्यले निर्णय प्रक्रिया र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्युनीकरणको लागि स्रोतहरूमा उनीहरूको पहुँच बढाउने उल्लेख छ । यसरी नै योजना र निर्णयमा महिला र अन्य कमजोर समुदायको सहभागिता जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा कम्तीमा ५० प्रतिशत सम्म बढाउने लक्ष्य कार्ययोजना रहेको छ । यसबाहेक, कार्ययोजनाले समन्वय र संस्थागत प्रतिनिधित्वका सबै तहमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्वको माग गर्दछ । यसैगरी, योजनामा जलस्रोत र ऊर्जा विकास गतिविधिमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिलाको सहभागिताको प्रावधान छ । साथै महिला र अन्य सीमान्तकृत समुदायलाई जलवायु परिवर्तनको बजेट र कार्यक्रमको ५० प्रतिशत लगानी गरिने उल्लेख छ । रणनीतिको कार्यान्वयनको लागि, प्रदेश तहमा सामाजिक विकास मन्त्रालय लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको समग्र कामको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहनेछ ।

यसैगरी जलवायु परिवर्तनका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलन अर्थात कोप २८ र २९ का लागि तयार गरिएको स्थितिपत्रमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण दृष्टिकोणबाट गरिएको विश्लेषण समावेश गरिएको छ । त्यसैले जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी कार्यनीतिहरू, रणनीतिहरू र गरिने कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई प्राथमिकता दिनको लागि जोड दिइएको छ । कोप २८ र २९ मा मूलतः विश्वव्यापी रूपमा उठेका जलवायु परिवर्तनका मुद्दाहरूलाई महत्व दिनुका साथै जलवायु परिवर्तनले महिला, आदिवासी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र जोखिममा परेका व्यक्ति तथा समुदायलाई अत्याधिक असर पार्ने भन्ने उल्लेख गरिनुका साथै अन्तर सम्बन्धित विषयलाई प्राथमिकतासाथ राखिएको छ ।

अध्याय ४. जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना

४.१ दूरदृष्टि, लक्ष्य र उद्देश्य

दूरदृष्टि: जलवायु उत्थानशील समृद्ध कोशी प्रदेश

लक्ष्य: जलवायु उत्थानशीलता र न्यून कार्बन विकासको सुनिश्चितता

उद्देश्य: जलवायु उत्थानशील नीति तथा ढाँचाको विकास गरी जलवायु लक्षित गतिविधिलाई प्रादेशिक तथा स्थानीय नीति र योजनाहरु मूलप्रवाहीकरण गर्दै जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी राष्ट्रिय निर्दिष्ट लक्ष्यहरुको प्राप्तिमा योगदान पुऱ्याउने ।

४.२ मार्गदर्शक सिद्धान्त

यस रणनीति तथा कार्ययोजना निम्न मार्गदर्शक सिद्धान्तका आधारमा तर्जुमा गरिएको छ ।

- **समावेशी, सहभागितामूलक, परामर्शमा आधारित र सरोकारवालाको स्वामित्व:** यस जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा सबै सरोकारवालालाई सम्लग्न गराई जलवायु उत्थानशीलता र न्यून कार्बन विकास मार्गका अवसरहरु अनुसरण गर्दै विपन्न, महिला तथा सीमान्तकृत समुदायलाई अधिकतम लाभ प्राप्त गर्न मद्दत गर्छ ।
- **कार्यान्वयन उन्मुख:** यस रणनीति र कार्ययोजनामा प्रस्ताविक कार्यहरु सम्लग्न सरोकारवाला मार्फत कार्यान्वयन उन्मुख र वास्तविक रहने छ ।
- **समन्वय र सहकार्य:** तीन तहका सरकार बीचमा सहकार्य र समन्वयको माध्यमबाट रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गरिने छ ।
- **उत्थानशील विकास:** विषयगत क्षेत्रका प्राथमिकता र विकास योजनाहरुमा जलवायु परिवर्तनलाई मूलप्रवाहीकरण (सम्भव भएसम्म) गरी उत्थानशील विकास हाँसिल गर्ने ध्येय रहेको छ ।
- **अन्तर-विषयगत क्षेत्र समन्वय र सामन्जस्यता:** यस रणनीति र कार्ययोजनाले निर्धारित लक्ष्य र प्रमुख कार्यहरु कार्यान्वयनमा अन्तरविषयगत क्षेत्रका सरोकारवालाहरु बीच समन्वय र राष्ट्रिय नीति र योजनासँग सामन्जस्यता रहेको छ ।
- **साभेदारी र सहयोगको माध्यमबाट काम गर्ने:** यस रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा सबै सरोकारवालाको उत्तरदायित्व रहने र सबै तहका, सबै क्षेत्रका निकाय र विकास साभेदारको सहभागिता रहने छ ।

४.३ रणनीतिक दृष्टिकोण

- बहु-सरोकारवाला सम्लग्नता र दृष्टिकोणबाट १० वर्षीय स्पष्ट लक्ष्य सहितको जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमा गर्नु ।
- जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनलाई प्रदेशका विभिन्न क्षेत्रगत नीति, योजना, कार्यक्रममा मूलप्रवाहीकरण गर्नु ।
- बहु-सरोकारवालाको सहभागिता, संलग्नता र सहकार्य एवं आपसी सहयोगको आदान-प्रदानका माध्यमबाट उत्थानशील एवं न्यून कार्बन उत्सर्जन विकास लक्ष्यहरु हाँसिल गर्नु ।

- जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव तथा असरको सामना गर्न प्रभावकारी प्रतिक्रियात्मक उपायहरूको प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयन गर्नु ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ले पहिचान गरेको ८ वटा विषयगत क्षेत्र र ४ वटा अन्तर विषयगत क्षेत्रहरूको रणनीतिहरू, मुख्य प्राथमिकता र लक्ष्यहरू पहिचान गरि रणनीतिक तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरि क्रमश प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क) कृषि तथा खाद्य सुरक्षा
- ख) वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण
- ग) जलस्रोत तथा उर्जा
- घ) ग्रामीण तथा सहरी बस्ती
- ङ) उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार
- च) पर्यटन तथा प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा
- छ) स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ
- ज) विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन
- झ) लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीता, जीविकोपार्जन तथा सुशासन
- ञ) जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास
- ट) अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा विस्तार
- ठ) जलवायु वित्त व्यवस्थापन

४.४ विषयगत रणनीति तथा प्राथमिकतामा राखिएका कार्यहरू

४.४.१ कृषि तथा खाद्य सुरक्षा

परिमाण: प्राङ्गारिक स्रोतको उपयोग, जलवायु उत्थानशील तथा जलवायुमैत्री कृषि प्रविधिको प्रयोगबाट कोशी प्रदेशको समग्र कृषि तथा पशुपंक्षी क्षेत्रको उत्पादकत्व तथा उत्पादन वृद्धि भई कृषि क्षेत्रमा आश्रित समुदायको जीविकोपार्जन र खाद्य सुरक्षामा सुधार हुने ।

तलिका ६: कृषि तथा खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
<p>रणनीति १.१: कृषि क्षेत्रको दिगो उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धि गर्न एकीकृत बालीनाली पोषक तत्व प्रणालीको (Integrated Plant Nutrient System) अवधारणा तथा प्राङ्गारिक स्रोतको उपयोगबाट माटोको गुणस्तर सुधार गर्ने ।</p> <p>अपेक्षित नतिजाहरू:</p> <ul style="list-style-type: none"> कृत्रिम गर्भाधान र राँगो/साँढे/बोका र मत्स्य वीउमा ९० प्रतिशत कृषकको पहुँच हुने निजी प्राविधिक सेवाको पहुँच वृद्धि (एग्रोभेट तथा पाराभेट सेवा ९० प्रतिशत पालिकाका वडाबाट उपलब्ध हुने) विद्यमान कृषि कर्जाको उपलब्धतामा थप २५ प्रतिशत वृद्धि विद्यमान कृषि बीमाको उपलब्धतामा थप ५० प्रतिशत वृद्धि बजारमा माग भएका रैथाने र परम्परागत बालीका प्रजाति र पशु नश्लको कूल उत्पादनमा वृद्धि हुने । 						
माटोमा कार्बन परिमाणको अनुपात बढाउन जैविक र प्राङ्गारिक मल प्रयोगलाई प्रोत्साहित गर्ने ।	प्राङ्गारिक मलको उत्पादन तथा प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय,	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र पालिका सहकारी समूह तथा कृषक महासंघ, निजी लगानीकर्ता	३०%	२०%	५०%
क. प्राङ्गारिक मल/बायोचार उत्पादन गर्ने उद्योगहरू स्थापना	क. २०३५ सम्म ३७ वटा प्राङ्गारिक मल उत्पादन उद्योग स्थापना गर्न सहयोग, सहजीकरण र सुदृढीकरण गर्ने	स्थानीय तह (महानगर तथा सघन सहरीकरण भएका नगरपालिका) र निजी क्षेत्र (लगानीकर्ता)				
ख. स्थानीय कृषकस्तरमा कम्पोस्ट तथा गड्यौले मल खाल्डो प्रवर्द्धन	ख. ३०,००० भकारी तथा गोठ सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय र स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, विकास साभेदार एवं गैससहरू, निजी कृषि फर्म	२०%	४०%	४०%

^{२७} अल्पकालीन: ५ वर्ष भित्र, मध्यकालीन: ७ वर्ष भित्र, दीर्घकालीन: १० वर्ष भित्र

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
ग. माटो परीक्षण सेवाको विस्तार र प्रभावकारी सञ्चालन	गड्यौला मलको प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१४ जिल्ला)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय र स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, कृषक महासंघ तथा कृषि सहकारीहरू, गैससहरु	५० %	५० %	
	मोबाइल माटो परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन र नियमित प्रतिवेदन प्रकाशन (७० स्थानीय तह)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला, सुनसरी	५० %	५० %	
	माटो परीक्षणको लागि Digital Soil Profile कार्यक्रमसँग सहकार्य गर्ने (नमूनाको रूपमा ३६ स्थानीय तह)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद	कृषि ज्ञान केन्द्र, माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला, सुनसरी	५० %	५०%	
	जिल्लागतरूपमा माटोको स्तरको प्रोफायल तयार गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला, सुनसरी कृषि ज्ञान केन्द्र	५० %	५०%	
कृषि उत्पादन सामग्रीको सहज उपलब्धता बढाउने (गुणस्तरीय बीउ, बेर्ना पशुपंक्षीका नश्ल र कृत्रिम गर्भाधान तथा मत्स्य बीज आदि)	(क) २५० वटा बहुउद्देश्यीय निजी नर्सरी स्थापना	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	कृषि ज्ञान केन्द्र, निजी क्षेत्र,	२० %	४० %	४० %
	ख. सबै स्थानीय तहमा जलवायु उत्थानशील बीउ उत्पादन तथा प्रसार कार्यक्रम सञ्चालन (तरकारी, अन्न तेलहन तथा दलहन बाली)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, निजी एग्रीभेट, राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद,	२० %	४० %	४० %
	ग. प्रदेशका १४ जिल्लामा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनमा विविधिकरण गर्ने। (बोका, राँगा, सुँगुर, माछा)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	भेटनरी अस्पताल तथा पशुसेवा तथा पशु विज्ञ केन्द्र, कृषि तथा पशु विकास समूह तथा सहकारी, निजी फर्म	५०%	५०%	
	घ. ७० स्थानीय तहमा रैथाने बीउ संरक्षण तथा भण्डारण केन्द्र (बीउ बैंक) को स्थापना र प्रवर्द्धन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद, कृषि ज्ञान केन्द्र, कृषक महासंघ तथा समूह, कृषि सहकारीहरू, गैसस	५०%	५०%	
कृषि तथा पशुपंक्षी सेवामा विपन्न तथा सीमान्तकृत	बाली तथा पशु उपचार शिविर सञ्चालन (सबै स्थानीय तह)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	भेटनरी अस्पताल तथा पशुसेवा तथा पशु विज्ञ केन्द्र, कृषि ज्ञान केन्द्र, कृषक तथा पशु विकास समूह	३०%	३५%	३५%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
समूहको पहुँच वृद्धि गर्ने (Agrovet/Paravet Services)	स्थलगत घुम्ती तालिमहरू सञ्चालन गर्ने (५०० वटा)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	५०%	२०%	३० %
	साना तथा मझौला कृषक तथा समूहहरूलाई गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरू वितरण गर्ने । १०००	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	३०%	३५%	३५%
	एग्रोभेट तथा पाराभेटहरूको स्थापना तथा सवलीकरण (सबै स्थानीय तह)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	भेटनरी अस्पताल तथा पशुसेवा तथा पशु विज्ञ केन्द्र, कृषि ज्ञान केन्द्र	३०%	३५%	३५%
कृषि कर्जा तथा कृषि बीमा सेवामा पहुँच विस्तार	लागत साभेदारी र कार्यसम्पादनमा आधारित कृषि तथा पशुपंक्षी नीति तर्जुमा	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय	वित्तीय संस्थाहरू तथा सहकारीहरू, आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय	१०० %		
	कृषकलाई कृषि कर्जा तथा बीमा सेवामा पहुँचका लागि डिजिटल वित्तीय सल्लाहका सूचनाको सप्रेषण गर्ने । (Digital Financial Advisory Service)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, लघुवित्त विकास बैक तथा बीमा कम्पनी	५०%	२०%	३०%
	कृषकको दिगो र हरित लगानी पहुँच अभिवृद्धिका लागि क्षमता विकास क्रियाकलाप सञ्चालन (Sustainable Financing)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, लघुवित्त विकास बैक तथा कृषि क्षेत्र निजी कम्पनी र फर्म	५०%	५०%	
	सबै स्थानीय तहमा कृषि तथा पशु विमा सम्बन्धि सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, विमा कम्पनीहरू	५०%	२०%	३०%
	कृषि तथा पशु विमा सम्बन्धि अभिकर्ताहरू तयार गरि परिचालन गर्ने । ५०० जना	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, विमा प्राधिकरण	कृषि ज्ञान केन्द्र, विमा कम्पनीहरू	५०%	२०%	३०%
कृषि बजार सेवाको पहुँच अभिवृद्धि	क. ७० वटा हाट बजारको स्थापना तथा सुधार	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, स्थानीय तहहरू, कृषि विकास निर्देशनालय,	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय उद्योग बाणिज्य संघहरू, कृषक समूह तथा सहकारीहरू	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	ख. ३० वटा ग्रामीण कृषि बजार केन्द्रको स्थापना र सवलीकरण	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तहहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरू, कृषक समूह तथा सहकारीहरू	५०%	५०%	
	ग. २० वटा सहरी क्षेत्रको कृषि बजार सुधार तथा स्थापना गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तहहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरू, कृषक समूह तथा सहकारीहरू	५०%	५०%	
	घ. प्राङ्गारिक कृषि बजार स्थापना (१०वटा)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तहहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघहरू, कृषक समूह तथा सहकारीहरू	५०%	५०%	
बाँझो तथा प्रयोगमा नआएको खाली जग्गामा वा हैसियत विग्रेको सीमान्तकृत भूमिमा कृषि वन प्रणाली र करेसावारीको प्रवर्द्धन गरिने	क. बाँझो र खेती नभएको भूमिमा कृषि वनको लागि निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन कार्यक्रम, सबै स्थानीय स्तरमा करेसावारी सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण, स्थानीय तह, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, सहकारी एवं कृषि समूह, निजी फर्महरू	१००%		
	ख. फलफूल बगैँचाको विस्तार: (सन् २०३५ सम्ममा कूल १५०० हेक्टरमा आँप, लिची, किवी, ड्र्यागन फल, अलैची, केरा आदि)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय र स्थानीय तह (उप/महा/नगर/गाउँ पालिकाहरू)	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, सहकारी तथा कृषक समूह एवं निजी फर्म तथा कम्पनीहरू	३०%	२०%	५०%
	ग. हैसियत विग्रेको खोला किनार, नदी उकास आदि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहकार्यमा ५० वटा व्यवसायिक कृषि वनको प्रवर्द्धन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गतका कार्यालयहरू	स्थानीय तह, विकास साभेदार, गैसस, समुदायमा आधारित संस्थाहरू	३०%	२०%	२०%
	घ. साना तथा मझौला कृषकहरूलाई १० लाख फलफूलका विरुवाहरू वितरण गरि कार्वन सञ्चीतीलाई प्रवर्द्धन गर्ने (सबै स्थानीय तहहरूमा)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र स्थानीय तह, सहकारी समूह	४०%	४०%	२०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
कृषि प्रविधि प्रसार कार्यक्रम मार्फत कृषकलाई कृषि मौसम सूचना सेवाको (Agro-Meteorological services) पहुँच विस्तार गर्ने ।	सबै स्थानीय तहमा बालीनाली तथा पशुपालनसँग सम्बन्धित रोगकिरा व्यवस्थापनका साथै मौसम पूर्वानुमानको सूचना कृषकलाई उपलब्ध गराउने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र स्थानीय तह, सहकारी समूह, संघीय कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय (कृषि व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, मौसम पूर्वानुमान), र मौसम विभाग,	१००%		
	प्रदेश तहको कृषि मौसम सूचना सेवाको (Agro-Meteorological services) मोबायल एप्स तयार गरि सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र स्थानीय तह, सहकारी समूह, संघीय कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय (कृषि व्यवस्थापन	१००%		
उत्थानशील सहर विकास गर्नको लागि सहरी क्षेत्रमा कौशीखेती 'Vertical Farming-Hydroponics' लाई प्रोत्साहन गर्ने ।	सन् २०३५ सम्म १ हजार सहरी घरधुरीमा कौशी खेती	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय महानगर तथा उप महानगरपालिकाहरू	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, र पालिका	५०%	५०%	
<p>रणनीति १.२: न्यून कार्बन उत्सर्जन हुने, जलवायु अनुकूलन तथा उत्थानशील कृषि प्रविधि र अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने ।</p> <p>अपेक्षित नतिजाहरू :</p> <p>क. कृषि क्षेत्रबाट उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्याँस ३३०२ CO₂ equivalent बाट २९५० CO₂ equivalent मा झार्ने</p> <p>ख. विद्युत प्रसारण लाइन नपुगेका क्षेत्रका डिजेलबाट सञ्चालित सबै सिँचाई प्रणालीलाई सौर्यउर्जा प्रविधिबाट प्रतिस्थापन गर्ने</p> <p>ग. विद्युतीय र रिचार्जिबल आधुनिक कृषि यान्त्रीकरणको प्रवर्द्धन गर्दै कृषि प्रणालीमा विद्युतीय उपकरणको प्रयोग ५० प्रतिशत पुऱ्याउने ।</p>						
कृषि क्षेत्रको हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन घटाइने	तराई र पहाडका ४/४ जिल्लामा धानवालीमा सुख्खा र भिजेको स्थानमा सीधै बीउ छर्ने एवं पाखोबारीमा धान र धानका प्रजातिहरू, धान सघनता प्रविधिहरू विस्तार गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, सहकारी तथा कृषक समूह, राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद	५०%	५०%	
	सबै स्थानीय तहमा (१३७) शून्य खनजोत प्रणाली प्रवर्द्धन र विस्तार गर्ने	कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषक समूह तथा सहकारी संस्थाहरू	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	महिला मैत्री शुन्य खनजोतका लागि आधुनिक प्रविधि र उपकरणहरू वितरण गर्ने । १३७ स्थानीय तहमा	कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषक समूह तथा सहकारी संस्थाहरू	५०%	५०%	
सौर्य उर्जा तथा थोपा सिँचाई प्रणालीको प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने	क. सौर्य उर्जाबाट सञ्चालित पम्पहरूको प्रयोग गरी ५०० हेक्टर जमिन सिँचाई गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, स्थानीय तह (उप/महा/नगर/गाउँपालिका)	वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, गैसस, स्थानीय तह र निजी फर्म तथा लगानीकर्ता	३०%	२०%	५०%
	कृषि क्षेत्र तर्फ १०००० थोपा सिँचाई प्रणालीका सेट वितरण गर्न सहयोग गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय उप/महा/नगर/गाउँपालिका	वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, गैसस, स्थानीय तह र निजी लगानीकर्ता	३०%	२०%	५०%
जलवायु अनुकूलन तथा स्मार्ट कृषि प्रविधिको पहुँच विस्तार गर्ने	क. २०३५ सम्म १०० जलवायु अनुकूलन तथा कृषिमैत्री गाउँको स्थापना गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	स्थानीय तह, अनुसन्धान केन्द्र र गैसस	३०%	३०%	४०%
	ख. २०३५ सम्म १०० जलवायु स्मार्ट कृषि फार्म स्थापना गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र पालिका सहकारी समूह	३०%	२०%	५०%
	ग. १०० वटा कृषि वनमा आधारित नगदेवालीको विस्तार गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	५०%	५०%	
	घ. २० वटा कस्टम हायरिड्र सेन्टर स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने र विद्यमान सेन्टरलाई सुदृढीकरण गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, स्थानीय तह	कृषि ज्ञान केन्द्र, निजी क्षेत्र	५०%	५०%	
रणनीति १.३: प्राङ्गारिक तथा असल कृषि अभ्यासको प्रविधिको पहुँच विस्तार गर्दै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व तथा उत्पादन बढाउने ।						
ख. प्राङ्गारिक खेती: कूल खेतीको २.५ प्रतिशत भएको हुने ।						
प्राङ्गारिक तथा असल कृषि अभ्यासको विस्तार गर्दै स्थानीय कृषि उत्पादनलाई पर्यटनसँग जोड्दै दिगो कृषि पर्यटन व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने	क. कृषक, पर्यटन व्यवसायी र स्थानीय तहको समन्वयमा १० ठूला कृषि नमूना एग्रोटेकनो पार्कको सम्भाव्यता अध्ययन तथा स्थापना गर्न सहयोग गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय स्थानीय महानगर/नगरपालिका /गाउँपालिका	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद र पालिका सहकारी समूह निजी लगानीकर्ता	५०%	५०%	
	ख. १०० वटा स्थानीय तहमा एक करार र सहकारी खेती सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तह,	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद सहकारी तथा कृषक समूह	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	ग. सबै स्थानीय जैविक उत्पादन तथा जैविक विषादीलाई प्रवर्द्धन गर्न सघन एकीकृत सत्रुजीव व्यावस्थापन र एककृत पोषण व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, स्थानीय तहहरू	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह सहकारी समूह निजी लगानीकर्ता	४०%	४०%	२०%
	घ. ५० वटा कृषिसँग सम्बन्धित साँस्कृतिक सम्पदा र परम्परागत ज्ञान प्रवर्द्धनका लागि ग्रामीण क्षेत्रमा फार्मस्टे र होमस्टे विकासमा सहयोग गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, प्रदेश वन निर्देशनालय,	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह डिभिजन वन तथा पर्यटन कार्यालयहरू		५०%	५०%
	ड. असल कृषि प्रविधिका सामग्रीहरू तयार गरि प्रकाशन तथा वितरण गर्ने ।	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	१००%		
उच्च हिमाली क्षेत्रका खर्क तथा चरण क्षेत्रलाई जलवायु उत्थानशील बनाउने	क. उच्च हिमाली क्षेत्रका खर्क (चरण क्षेत्र) पहिचान, नक्साङ्कन, वर्गीकरण गर्ने (१)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय तह, डिभिजन वन कार्यालय	१००%		
	ख. ४ जिल्लाका उच्च हिमाली क्षेत्रमा हुने जलवायुजन्य घटनाबाट गोठाला र पशु सुरक्षाका लागि अस्थायी गोठ निर्माण गर्ने (पाँचथर, सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, ताप्लेजुङ)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय तह, डिभिजन वन कार्यालय, कृषि फर्महरू	२५%	२५%	५०%
	ग. उच्च हिमाली चरण क्षेत्रमा चट्याङबाट हुने हानी-नोक्सानी कम गर्न ४ वटा Lighting Arresstor जडान गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय तह, विकास साभेदार	२५%	२५%	५०%
	घ. उच्च हिमाली चरण क्षेत्रमा ४ वटा पानीका पोखरी तथा आहाल निर्माण तथा संरक्षण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय तह, विकास साभेदार	२५%	२०%	५०%
रणनीति १.४ खाद्यसङ्कट व्यवस्थापन गर्न खाद्यान्नको उपयोग, उपलब्धता र पहुँच जस्ता आधारभूत पक्षमा ध्यान दिई खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गरिने ।						
क. गरिब तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरी सबै स्थानीय तहमा खाद्य तथा पोषण पहुँच कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको जोखिम तथा सङ्कटापन्न परिवारको अनुपात ५ प्रतिशतमा घटाउने						
ख. साना सिँचाई परियोजना कार्यक्रमको पहुँच ४८ बाट ६० पहाडी स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउने						

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र पोषण सम्बन्धी नीति बनाउने	प्रदेशमा पोषण र खाद्य सुरक्षा ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	१००%		
खाद्यान्न न्यून हुने क्षेत्रको पहिचान गरी न्यूनतम क्यालोरी आवश्यकता पुरा गर्न खाद्यान्न उत्पादन तथा आपूर्ति प्रणाली सुदृढ गर्ने	क. ७० स्थानीय तहमा जलवायु अनुकूलन स्मार्ट कृषि प्रविधि सम्बन्धी कृषि वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र स्थानीय तहहरू, कृषि विकास निर्देशनालय संघीय कृषि तथा पशुपंक्षी मन्त्रालय	कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, निजी क्षेत्र, राष्ट्रिय / अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरू	५०%	५०%	
	ख. ६ जिल्लाका चुरे क्षेत्रमा स्थानीय तथा रैथाने कृषि बाली (तेजपत्ता)को उत्पादन प्रवर्द्धन र खेती विस्तार गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र पालिकाहरू संघीय कृषि तथा पशुपंक्षी मन्त्रालय	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, निजी क्षेत्र, राष्ट्रिय / अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरू	५०%	५०%	
	ग. सबै स्थानीय तहमा घुम्तीबाली, घर बगैँचा र करेसावारीको विविधकरण र मिश्रित बाली जस्ता सुधारिका भू-व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, स्थानीय तहहरू कृषि विकास निर्देशनालय,	कृषि ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तहहरू	५०%	५०%	
	घ. बालीमा रोग किराको नियन्त्रणका लागि जैविक विषादी तथा मल उत्पादनका सघन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१४ जिल्ला)	उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र पालिकाहरू	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्थाहरू	५०%	५०%	
रणनीति १.५ कृषि क्षेत्रमा मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणका लागि वन्यजन्तुमैत्री र जलवायु उत्थानशील खेती प्रणाली प्रवर्द्धन गर्ने ।						
<ul style="list-style-type: none"> वन्यजन्तुवाट हुने बालीको हानी-नोक्सानी न्यून हुने । 						
बालीनालीलाई वन्यजन्तुवाट हुने हानी- नोक्सानीबाट जोगाउने उपायहरूको पहिचान तथा कार्यान्वयन	क. सबै जिल्लामा मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कार्यक्रममा क्षमता विकास गर्ने	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र र स्थानीय तहहरू, डिभिजन वन कार्यालय	विकास साभेदार, कृषक समूहहरू	५०%	५०%	
	ख. वन्यजन्तुवाट हुने हानी-नोक्सानीको बीमा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन	कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र र स्थानीय तह, डिभिजन वन कार्यालय	विकास साभेदार, कृषक समूहहरू	५०%	५०%	
	ग. पाँच तराईका जिल्लामा व्यवसायिक फर्मसँगको सहकार्यमा इलेक्ट्रिक तारवार (Electric Fencing) नमूना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	कृषि विकास निर्देशनालय, निजी क्षेत्र र स्थानीय तहहरू, डिभिजन वन कार्यालय	विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा ^{२७}		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	घ. मानव बन्धन जन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणका लागि बन्धन जन्तु प्रतिरोधी बाली प्रणाली कार्यक्रम सञ्चालन (अदुवा, बेसार, सुगन्धित तेल, टिमुर तथा मरिच (५ जिल्ला)	कृषि विकास निर्देशनालय, निजी क्षेत्र र स्थानीय तहहरू, डिभिजन वन कार्यालय	विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	५०%	५०%	
	ड हात्तीवाट हुने क्षति न्यून गर्न केरा खेतीलाई प्रवर्द्धन र विस्तार गरिनेछ ।	कृषि विकास निर्देशनालय, निजी क्षेत्र र स्थानीय तहहरू, डिभिजन वन कार्यालय	विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	५०%	५०%	

४.४.२ वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण

परिणाम: जैविक विविधता, जलाधार र पर्यावरणको उत्थानशीलता वृद्धिको लागि सामाजिक र आर्थिक विकासलाई समर्थन गरी दिगो वन व्यवस्थापन र हरित अर्थतन्त्रमा योगदान हुने ।

तालिका ६ : वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण सम्बन्धी रणनीति र कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति २.१: दिगो वन व्यवस्थापन						
<ul style="list-style-type: none"> जैविक विविधतायुक्त सामुदायिक वन क्षेत्र ३५०० हेक्टरले वृद्धि भएको हुने २,८०,३६२ जनसंख्यामा दिगो वनको पहुँच पुगेको हुने सबै स्थानीय तहमा डढेलो नियन्त्रणका लागि समन्वय र कार्यान्वयन गर्न संस्थागत संयन्त्र स्थापना हुने 						
सामुदायिक वनमा आधारित दिगो वन व्यवस्थापनका योजना तयारी तथा कार्यान्वयन	क. ९२७ (२५ प्रतिशत) समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहहरूले दिगो वन व्यवस्थापन अपनाएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र/परामर्शदाता, गैसस/वन कार्यालय	५०%	२०%	३०%
	ख. कोशी प्रदेशका सबै जिल्लामा वन उपभोक्ता समूह, निजीक्षेत्र, स्थानीय तह र प्रदेश सरकारको सहकार्यमा साभेदारी मोडलको विकास गर्न आवश्यक तयारी गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र/परामर्शदाता, गैसस/वन कार्यालय	१००%		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	ग. १०० वटा सामुदायिक र साभेदारी वनहरूमा पुनरुत्थान प्रवर्द्धन (Regeneration Prmotional Activity) क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, डिविजन वन कार्यालयहरू	४०%	४०%	२०%
दिगो वन व्यवस्थापनमा काम गर्ने समुदायहरूको लागि सूचकको आधारमा पुरस्कारको प्रावधान मिलाइने	प्रत्येक वर्ष दिगो वन व्यवस्थापनमा काम गर्ने समूहलाई सूचकको आधारमा पुरस्कार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र/परामर्शदाता, गैसस वन कार्यालय	५० %	२० %	३० %
नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्थाहरू र समुदायसँगको समन्वयनमा वन र जैविक विविधता संरक्षणको कार्य सञ्चालन गरिने	१८०० सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह जलवायु परिवर्तन र जैविक विविधता संरक्षण समावेशी वन कार्ययोजना नविकरण तथा अद्यावधिक गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, गैसस डिभिजनल वन कार्यालयहरू, फेकोफन	५०%	२०%	३० %
समुदायमा आधारित वन डहेलो व्यवस्थापन कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन गर्ने	क. २५०० वटा सामुदायिक वनमा डहेलो रोकन, अग्निरेखाको निर्माण र व्यवस्थापन गर्न स्थानीय जनताको सहभागितामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय सरकार	सघिय सरकार स्थानीय सरकार, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, गैसस डिभिजन वन कार्यालयहरू	८०%	२०%	
	ख. सबै जिल्लामा जनचेतना अभिवृद्धि, क्षमता अभिवृद्धि (सुरक्षा कर्मचारी, वन कर्मचारी, समुदाय) कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको हुनेछ	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	डिभिजन वन कार्यालयहरू, विकास साभेदार तथा गैसस	५०%	५०%	
	ग. परिवारीक तथा निजी वन र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई प्रोत्साहन गर्न पुरस्कार प्रणाली स्थापना तथा कार्यान्वयन (१० पटक)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय	परिवारीक तथा निजी वन समूह, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह	५०%	२०%	३०%
	घ.सामुदायिक डहेलो नियन्त्रण बीमा जस्ता प्रोत्साहन सम्यन्त्र अपनाइएको हुनेछ प्रदेश (१ पटक)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय तह	डिविजनल वन कार्यालयहरू	५० %	५० %	
	ङ सबै स्थानीय तहमा डहेलो नियन्त्रणका लागि समन्वय र	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सुरक्षा निकाय, वन उपभोक्ता समूह र सञ्जाल वन कार्यालयहरू	३५ %	३५ %	३० %

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	कार्यान्वयन गर्न संस्थागत संयन्त्र स्थापना गर्ने					
वन अतिक्रमण र वन डढेलो नियन्त्रण गरिने	सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक वन अतिक्रमण र वन डढेलो नियन्त्रण समिति गठन गरि कम्तीमा १० प्रतिशत अतिक्रमण क्षेत्र हटाई वृक्षारोपण गर्ने ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, सुरक्षा निकाय, वन उपभोक्ता समूह र सञ्जाल वन कार्यालयहरू	३०%	२०%	५०%
<p>रणनीति २.२: वनक्षेत्र, वनक्षेत्र उत्पादन र उत्पादकत्वबाट प्रदेशको गार्हस्थ्य उत्पादनमा वन तथा वनस्पति सम्पदाको योगदान वृद्धि गरिने अपेक्षित नतिजाहरू</p> <p>क. वन क्षेत्र ४७.२ प्रतिशतको वर्तमान आधारबाट नघटेको हुने (५०), ख. वन क्षेत्रको योगदान २ प्रतिशत रहेकोमा (५ प्रतिशत) योगदान पुऱ्याउने, ग. वन क्षेत्र र स्टक परिवर्तनको १०० प्रतिशत नक्शाङ्कन गरिने, घ. नयाँ वृक्षारोपण गर्दा कम्तीमा २० प्रतिशत उच्च मूल्यका फलफूल प्रजाति भएको हुने ।</p>						
वृक्षारोपण/पुनः वृक्षारोपण गर्ने	क. स्थानीय माग र जनताको चाहाना अनुसार १५ स्थानहरूमा तापक्रम र खडेरी सहने प्रजातिका विरुवाहरू सम्बन्धी अनुसन्धान गरि सिफारिस गर्ने (हिमाल, पहाड र तराई)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन अनुसन्धान तथा तालिम केन्द्र	स्थानीय सरकार, वन अनुसन्धान तथा तालिम केन्द्र कृषि अनुसन्धान परिषद, डिभिजन वन कार्यालयहरू	६०%	४०%	
	ख. तापक्रम र खडेरी सहने प्रजातिका विरुवाहरू उत्पादन (५० लाख)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय तह	समुदायमा आधारित वन समूह, डिभिजन तथा सब-डिभिजन वन कार्यालयहरू	४०%	४०%	२०%
	ग. राष्ट्रिय वन क्षेत्र बाहिरको ५०० वटा सामुदायिक वन लगायत निजी तथा सार्वजनिक जग्गाको दिगो व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय तह	डिभिजन तथा सब-डिभिजन वन कार्यालयहरू, पारिवारीक तथा निजी वन महासंघ	५० %	२०%	३०%
वनक्षेत्र वनस्पति सम्पदा, वातावरणीय तथा जैविक विविधताको दिगो व्यवस्थापन र उपयोग गरिने	प्रदेश हरित अभियान कार्यक्रम मार्फत समुदायमा आधारित वृक्षारोपण, खोला किनार तथा नदी उकास क्षेत्रमा वृक्षारोपण मार्फत दिगो व्यवस्थापन गर्ने (मेची, विरिङ, माई, रतुवा, लोहान्द्रा)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	डिभिजन वन कार्यालयहरू, चुरे उत्थानशील आयोजना	३०%	४०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
वनक्षेत्र तथा वनस्पति सम्पदाको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी आयआर्जन र रोजगारीसँग आवद्ध गर्ने	३० वटा वन तथा प्रकृतिमा आधारित लघु उद्यम स्थापना तथा सञ्चालन र सवलीकरण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	घरेलु उद्योग कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालयहरू, निजी क्षेत्र तथा सहकारी	६०%	४०%	
	३०० वटा निजी र कबुलियती वनमा स्वदेशी र बहुमूल्यको गैरकाष्ठ वन पैदावार र औषधिजन्य, सुगन्धित वनस्पति र लोपोन्मुख प्रजातिहरू खेती गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय तह	डिभिजन वन कार्यालयहरू, निजी क्षेत्र तथा सहकारी, कबुलियती वन समूह	६०%	४०%	
वनक्षेत्र र स्टक परिवर्तनको नक्शाङ्कन गरिने	वन क्षेत्र र स्टक परिवर्तनको शतप्रतिशत नक्शाङ्कन गरिनेछ वन क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार नक्शाङ्कन गरी परिवर्तनको आकलन गरिने छ	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र डिभिजन वन कार्यालयहरू	३०%	२०%	५०%
	हरेक वर्ष पूर्वाधार निर्माण कार्यमा EIA र IEE लाई अनिवार्यताको लागि अभिमुखीकरण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय तह र अन्य मन्त्रालयहरू	५०%	२०%	३०%
	प्रदेश स्तरमा वातावरण अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरिने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय	१००%		
मिचाहा प्रजाति तीव्र फैलावट नियन्त्रण र स्थानीय प्रजातिको संरक्षण गरिने ।	क. सबै जिल्लाहरूमा वार्षिकरूपमा मिचाहा प्रजाति उन्मूलन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने (१४ जिल्ला)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय /प्रदेश वन निर्देशनालय	वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र, अनुसन्धान निकाय, शैक्षिक प्रतिष्ठान, स्थानीय निकाय	३०%	२०%	५०%
	ख. मिचाहा प्रजातिहरूको एकीकृत नियन्त्रणका उपायहरू १०० वटा प्रदर्शन प्लटहरू स्थापना गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय तह	वन उपभोक्ता समूह, साभेदारी वन उपभोक्ता समूह	३५%	३५%	३०%
उपयुक्त जलवायु र माटोको स्थितिको पहिचान गरी स्थानीय, बहुउपयोगी र उच्च मूल्यका फलफूल तथा अन्य वनस्पतिको	क. ६ वटा आधुनिक बहुउद्देश्यीय नर्सरी स्थापना गर्ने (हिमाल, पहाड र तराई)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय /प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय सरकार	सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, निजी क्षेत्र, सहकारी	३०%	२०%	५०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
वृक्षारोपणको प्रवर्द्धन र अन्य वनजन्य उत्पादनहरू गरिने छ ।	ख. सबै जिल्ला स्थित नर्सरीहरू स्तरोन्नति गरी विरुवाको उत्पादन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय/प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, वन समूह, डिविजनल वन कार्यालयहरू	३०%	२०%	५०%
	ग. हरेक वर्ष कृषि तथा फलफूल, गैरकाष्ठ वन पैदावार तथा आधुनिक प्रविधि मेला तथा प्रदर्शन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, लगानी बोर्ड	स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, कृषि सहकारी, नेपाल वन पैदावार उद्योग व्यवसाय महासंघ	५०%	२०%	३०%
रणनीति २.३ : जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणसँगै पर्यापर्यटनको विकास गरिने छ ।						
अपेक्षित नतिजाहरू						
<ul style="list-style-type: none"> जैविक विविधता संरक्षित वन क्षेत्र ६७२१ वर्ग किलोमिटर पुगेको हुने, वनमा कम्तीमा वन्यजन्तुको लागि १० प्रतिशत फलफूल रूखहरू भएको हुने, उच्च मूल्यका जडीबुटी, गैरकाष्ठ र वन उत्पादनमा १७ प्रतिशतले वृद्धि भएको हुने । 						
संरक्षण क्षेत्र र जैविक विविधता संरक्षणको लागि स्थापित राष्ट्रिय निकुञ्जमा पर्यावरण पर्यटनलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक कानुन र पूर्वाधारको विकास गर्ने	क. जैविक विविधता संरक्षण र पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक तीनवटा कानुन तथा कार्यविधि तर्जुमा गरी न्यूनतम पूर्वाधार विकास गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, गैसस, डिभिजनल वन कार्यालयहरू, पर्यटन कार्यालयहरू, निजीक्षेत्र	१००%		
	ख. हरेक वर्ष वन वातावरण, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणको लागि सहकार्यका लागि प्रदेश स्तरीय गोष्ठी तथा अन्तक्रियाहरू सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, गैसस, वन कार्यालयहरू	५०%	२०%	३०%
लोपोन्मुख, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका वनस्पति वन्यजन्तु संरक्षण गरिने	लोपोन्मुख वनस्पति, जडिबुटी, जलचर, वन्यजन्तु तथा जैविक विविधता सम्बन्धी पार्श्वचित्र (प्रोफाइल) तयार गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय प्रदेश वन निर्देशनालय	डिग्री कलेज, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, वन अनुसन्धान तथा तालिक केन्द्र, सुनसरी	१०० %		
जलाधार क्षेत्रहरूको संरक्षण र व्यवस्थापनको लागि समुदाय र सम्बन्धित निकायसँग समन्वय र सहकार्य गरिने	क. प्रदेशमा ३६५ जलाधार क्षेत्रको संरक्षणका लागि प्रोफाइलहरू तयार गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय प्रदेश वन निर्देशनालय	जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू, स्थानीय सरकार, वन तथा जलाधार व्यवस्थापन समूह	१००%		
	ख. १०० वटा उच्च सडकटासन्न जलाधार तथा उप-जलाधारहरूको	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय प्रदेश वन निर्देशनालय, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू,	स्थानीय सरकार, वन तथा जलाधार व्यवस्थापन समूह	३०%	२०%	५०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	एकीकृत जलाधार संरक्षण योजना तर्जुमा गर्ने					
	ग.१०० उच्च सडकटासन्न जलाधार तथा उप-जलाधारहरूको एकीकृत जलाधार संरक्षण योजनाको कार्यान्वयन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू	स्थानीय सरकार, वन तथा जलाधार विकास समूह, गैर सरकारी संस्था तथा विकास साभेदार	३०%	२०%	५०%
	घ. १४ जिल्ला महत्वपूर्ण वन र जलाधार क्षेत्रहरूमा पारिस्थितिक प्रणालीमा आधारित अनुकूलन कार्यक्रमहरू लागू गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू,	स्थानीय सरकार, वन समूह, जलाधार विकास समूह, गैर सरकारी संस्था तथा विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	३०%	२०%	५०%
जलीय जैविक विविधता र सम्पूर्ण जलचर सम्बन्धी विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिने	जलीय जैविक विविधता (Aquatics Biodiversity) संरक्षणको लागि ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	स्थानीय सरकार, संघीय वन तथा वातावरण मन्त्रालय, विकास साभेदार, गैसस	१०० %		
	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष लगायतका सीमसार संरक्षण क्षेत्रका जलीय विविधता सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान पार्श्वचित्र तयार गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	डिग्री कलेज, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र, सुनसरी	१०० %		
	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष र मुख्य माछा तथा जलचरहरूको eDNA सडकलन गरी दस्तावेज गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	डिग्री कलेज, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साभेदार			१०० %
वायोइन्जिनियरिङ, पोखरी संरक्षण र नदी तटबन्धको विकास गरिने	सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक पोखरी संरक्षण कार्यक्रम र नदीमा जैविक तटबन्धको नमूना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, स्थानीय सरकार	वन समूह, कृषक समूह, पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	५०%	२०%	३०%
उच्च मूल्यको फलफुल, जडीबुटी, वन उत्पादन, बाँस र घाँसको उत्पादनमा आवश्यक नीतिगत र	क.सबै जिल्लाहरूमा उच्च मूल्यका जडीबुटी, गैर काष्ठ वन पैदावारको उत्पादन र बजारीकरणमा सहयोग गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, वन समूह, कृषक समूह, निजी क्षेत्र	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकाय		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
संस्थागत विकास गरी किसानलाई आकर्षित गरिने	ख. वनमा आधारित उद्यमहरुको प्रवर्द्धन गरि हरित रोजगारी सृजनाका लागि गर्नका प्रोत्साहित कार्यक्रमहरु गर्ने (सवै जिल्ला)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	स्थानीय सरकार, वन समूह, निजी क्षेत्र, वनमा आधारित उद्यमहरु	५०%	२०%	३०%
	ग. बाँसको महत्व र व्यापार प्रवर्द्धनका लागि विशेष मेला तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, वन समूह, कृषक समूह, निजी क्षेत्र, बाँसका उद्यमीहरु	५०%	२०%	३०%
रणनीति २.४ : मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्ने						
● राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षण क्षेत्रहरुलाई समावेश गर्ने गरी कम्तीमा पाँच जैविक कोरिडोर र कनेक्टिविटीको विकास भएको हुने ।						
महत्वपूर्ण जैविक मार्गहरुको संरक्षण र पुनर्स्थापना गरिने	क. २०० वटा सा.व.उ.स. तथा अन्य वनजङ्गलमा वन्यजन्तुका लागि फलफूलको विरुवा वृक्षारोपण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय	स्थानीय सरकार, प्रदेश कृषि मन्त्रालय, वन समूह, निजी क्षेत्र, वन कार्यालयहरु	५०%	२०%	३०%
	ख. ५ वटा उत्तर-दक्षिण र पूर्वपश्चिम जलवायु स्मार्ट जैविक कोरिडोर र प्रवासी प्रजातिहरुको लागि पर्यावरणीय कनेक्टिविटी (Ecological Connectivity) को स्थापना गरिने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश वन निर्देशनालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग मातहतका कार्यालयहरु स्थानीय सरकार, वन समूह, गैसस, डिभिजन वन कार्यालयहरु,	६०%	२०%	२०%

४.४.३ जलस्रोत तथा उर्जा

परिणाम: बहुउद्देश्यीय परियोजनाको लागि जलस्रोत र जलविद्युत् क्षेत्रको एकीकृत विकाससँगै नविकरणीय ऊर्जा उत्पादन र समुदायमा जल उत्पन्न प्रकोपको असर न्यूनीकरण ।

तालिका ७: जलस्रोत तथा उर्जासङ्ग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरु

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ३.१: जलविद्युत् क्षेत्रमा लगानी बढाई जलविद्युत् उत्पादनमा वृद्धि, <ul style="list-style-type: none"> • २२०० मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन गरिने, • लाइसेन्स प्राप्त र छिटोछरितो सम्भाव्यता अध्ययन गरी योजना निर्माणमा सहजीकरण गरिने, • १०० प्रतिशत घरधुरीमा स्वच्छ विद्युत् सेवाको पहुँच पुऱ्याउने, • प्रतिव्यक्ति प्रति घण्टा विद्युत् उपयोग सन् २०३५ सम्ममा १५०० किलोवाट भएको हुने । 						
इजाजत प्राप्त गरी निर्माणाधीन जलविद्युत् आयोजना समयमै सम्पन्न गरिने	हाल निर्माणको क्रममा रहेको २५ जलविद्युत् परियोजनाको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको भई २२०० मे.वाट स्वच्छ उर्जा उत्पादन हुने ।	संघीय उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय, विद्युत् विकास विभाग, नेपाल विद्युत् प्राधिकरण	खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह, निजी लगानीकर्ता र स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरुको संस्था,	३०%	३० %	४०%
	ग्रीड, मिनीग्रीड र अफग्रीड प्रणाली मार्फत विद्युत्मा शतप्रतिशत पहुँच सुनिश्चित भएको हुने		खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह, निजी लगानीकर्ता र स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरुको संस्था	३०%	३० %	४०%
इजाजत र विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन चरणमा रहेका योजनाको निर्माण सुरु गरिने	१४ वटा नयाँ जलविद्युत् परियोजनाहरुको निर्माण सुरु गरिनेछ		खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय स्थानीय तह, निजी लगानीकर्ता र स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरुको संस्था	२०%	४०%	४०%
सुनकोशी, दुधकोशी अरुण र तमोर नदीमा जलविद्युत् आयोजनालाई प्रदेश गौरव आयोजनाको रुपमा कार्यान्वयन गरिने	प्रत्येक नदी वेसिनमा कम्तीमा दुई जलविद्युत् आयोजनाहरु निर्माण भएको हुने		खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह, निजी लगानीकर्ता र स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरुको संस्था	३०%	३०%	४०%
सिंचाई र खानेपानी सहितको बहुउद्देश्यीय जलविद्युत्	सबै नयाँ जलविद्युत् आयोजनामा बहुउद्देश्यीय संयन्त्र लागु गरिने		खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह, निजी	३०%	२०%	५०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
आयोजनालाई प्राथमिकता दिइने ।			लगानीकर्ता र स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरूको संस्था			
रणनीति ३.२: सौर्य र अन्य नविकरणीय ऊर्जाको उत्पादन र वितरणमा वृद्धि गरिने छ । <ul style="list-style-type: none"> ऊर्जा उपयोगमा सौर्य र अन्य नविकरणीय ऊर्जाको अनुपात ५ प्रतिशतसम्म पुगेको हुने, नविकरणीय ऊर्जाको उपयोगमा २८ प्रतिशत वृद्धि भएको हुने, उर्जाको लागि प्रयोग हुने काठ दाउराको प्रयोग ३० प्रतिशत भएको हुने, वायोग्याँस उपयोग गर्ने परिवारको संख्या कूल घरधुरीको ०.२ प्रतिशत हुने, ५० प्रतिशत घरधुरीले वैकल्पिक उर्जा प्रयोग भएको विद्युतीय चुलो सञ्चालनमा ल्याएको हुने । 						
नविकरणीय उर्जा सम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड, संस्थागत व्यवस्था र सीपको विकास गरिने, निजी क्षेत्रसँग साभेदारीमा नविकरणीय ऊर्जा उत्पादनको लागि सम्भावित क्षेत्रको पहिचान र छनौट गरिने	क. ३० नगरपालिका/ गाउँपालिकामा प्रभावकारी (नगर/गाउँ स्तरीय ऊर्जा योजना) तर्जुमा गर्ने	स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, विकास साभेदार तथा गैसस	४०%	४०%	२०%
	ख. भ्वापा जिल्लामा रहेका १० मेगावाटको सौर्य उर्जा उत्पादन संरचनाको सिकाईका आधारमा जम्मा २० ठूला सौर्य प्लान्ट जडान भएको हुने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, स्थानीय तह	विद्युत विकास विभाग, निजी क्षेत्र तथा भ्वापा उर्जा विकास कम्पनी	५०%	२०%	३०%
	प्रदेशमा कम्तीमा एउटा उपयुक्त खाना पकाउने विद्युतीय उपकरण निर्माण उद्योग स्थापना भएको हुनेछ	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, निजी क्षेत्र	विद्युत विकास विभाग, निजी क्षेत्र		१००%	
फोहर व्यवस्थापन मार्फत वायोग्याँस र बिजुली उत्पादन गरिने ।	२९,७०० घरेलु वायोग्याँस प्लान्ट विकास भएको हुने ।	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विद्युत विकास विभाग, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, मन्त्रालय, गैसस र विकास साभेदार	२५%	५०%	२५%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
वैकल्पिक उर्जाका रूपमा ग्याँस उपयोग तथा प्रवर्द्धन गरिने	क. १०० वटा संस्थागत ठूलो (१५ घन मिटर भन्दा माथिका) बायोग्याँसहरू स्थापना गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	३०%	३०%	४०%
	ख. १०० स्थानीय तहमा प्राङ्गारिक (अर्गानिक) फिडस्टकका लागि फोहर छुट्याउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विकास साभेदार, निजी क्षेत्र, गैसस	३०%	३०%	४०%
सफा खाना पकाउने सुधारिएको चुलोको प्रवर्द्धन गरिने	क. कूल १००,००० सुधारिएको चुलो निर्माण/वितरण भएको हुने	स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, विकास साभेदार, गैसस	३०%	३०%	४०%
	ख. २,००० महिलाहरू सुधारिएको चुलो निर्माण तथा मर्मत व्यवस्थापन गर्न तालिम प्राप्त गरेको हुने	स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, विकास साभेदार तथा गैसस	३०%	३०%	४०%
प्रसारण ग्रीड नपुगेका दुर्गम क्षेत्रहरूमा नविकरणीय ऊर्जा विकासको माध्यमबाट पर्याप्त विजुली उपलब्ध गराइने	१६,५०० घरधुरीहरूमा घरेलु सौर्य विजुलीको पहुँच पुऱ्याउने	स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विद्युत विकास विभाग, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, गैसस	५०%	५०%	
जलविद्युतको पहुँच नभएका क्षेत्रहरूमा नविकरणीय ऊर्जा मार्फत सिँचाई, पिउने पानी, सडक र ट्राफिक बत्ती सञ्चालित गरिने	सौर्य उर्जामा आधारित १०० वटा सिँचाई खानेपानी तथा सडक पूर्वाधारका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्ने	स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, स्थानीय तहहरू	विद्युत विकास विभाग, खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, गैसस	१००%		
नविकरणीय उर्जा उत्पादनको लागि सिँचाई नहर, बाँध, नदीकिनार, ठूलो भवन, खुला सार्वजनिक स्थल खेती आदिको पहिचान र उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्ने	उपयुक्त सरकारी जग्गामा १० सानो र मध्यम नविकरणीय ऊर्जा (सौर्य तथा वायु) प्लान्ट निर्माण गर्ने ।	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विद्युत विकास विभाग, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, विकास साभेदार गैसस	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
नविकरणीय उर्जा(Hydrogen, Biodiesel ,Wind) उत्पादन सम्बन्धमा अनुसन्धान अनुदान व्यवस्था गर्ने	कोशी प्रदेशमा ग्रीन हाइड्रोजन तथा यसको सहउत्पादनको संभावना तथा अवसरहरू र सोको उपयोग सम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय वैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र तथा संघीय उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय	काठमाडौं तथा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताहरू	१०० %		
	कोशी प्रदेश मार्फत ग्रीन युरियाको उत्पादन ४ वटा जिल्लामा विस्तार गरिने । ^{२८}	प्रदेश सरकार, वैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र, ग्रीन हाइड्रोजन परियोजना	काठमाडौं तथा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	५०%	२५%	२५%
	बायोडिजेल उत्पादनको वातावरणीय र आर्थिक लाभहरू तथा सम्भावनाबारे प्रदेश स्तरीय विस्तृत अध्ययन गरिनेछ ।	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, वैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र,	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	१००%		
	कोशी प्रदेशमा वायु उर्जा उत्पादनको ठूलो सम्भावना रहेको सन्दर्भमा उर्जा उत्पादनको लागि प्रमुख क्षेत्रहरू सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान तथा मार्गदर्शन प्राप्त भएको हुने । ^{२९}	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, वैकल्पिक उर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र तथा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	१०० %		
रणनीति ३.३: एकीकृत प्रणालीबाट जलस्रोतको उचित व्यवस्थापन गरिने ।						
सतह नहरको पहुँच नभएका दुर्गम क्षेत्रहरूको लागि भूमिगत जलको उपयोग गरिने	५० वटा स्थानीयस्तरमा भूमिगत जल सुविधाको विकास कार्यत्रलम सञ्चालन गरिने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय	प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, जल उपभोक्ता समुदाय तथा सहकारीहरू	५०%	२०%	३०%
हिमताल विष्फोटन Glacial lake Outburst Flood (GLOF)को जोखिम घटाउने	१० वटा उच्च जोखिम रहेका हिमताल निगरानी र पूर्वसूचना प्रणाली स्थापना गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र आन्तरिक मामिला तथा	गैह्रसरकारी संस्थाहरू, स्थानीय समुदाय, विश्वविद्यालयहरू र अनुसन्धान केन्द्रहरू, इसिमोड, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय, धरान	५०%	२०%	३०%

²⁸ [Green-Hydrogen-Koshi-Pradesh-Project-Details.pdf](#)

²⁹ WIND ENERGY POTENTIAL ASSESSMENT IN NEPAL

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
प्रणाली र गतिविधिहरू लागु गरिने		कानुन मन्त्रालय, स्थानीय तह				
मौसमी सेवालाई विश्वसनीय बनाउन विद्यमान जल तथा मौसम केन्द्रहरूको स्थापना र सुदृढीकरण गरिने	सबै भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुनेगरी ४० वटा जल तथा मौसम सूचना केन्द्रहरूको स्थापना र सुदृढीकरण गरिने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय	स्थानीय तह, गैहसरकारी संस्थाहरू, स्थानीय समुदाय, विश्वविद्यालयहरू र अनुसन्धान केन्द्रहरू, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय, धरान	५०%	२०%	३०%
नदी बेसिनमा पूर्व सूचना प्रणालीको स्थापना गरिने	१० प्रमुख नदी बेसिनमा पूर्वसूचना प्रणालीको स्थापना गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय र आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय	प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय, धरान	५०%	२०%	३०%
एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने	सबै जिल्लामा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन आयोजना सञ्चालन गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय,	संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालय	५०%	२०%	३०%
	सतह नहर पहुँच भएका क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अध्ययन गरि आवश्यक पानी किफायती सिँचाई प्रविधि कार्यक्रम गर्ने। (भापा, मोरङ्ग, सुनसरी र उदयपुर)	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय,	संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, सिँचाई विभाग	५०%	५०%	
प्रकृतिमा आधारित समाधानका उपायहरू अवलम्बन गरी उत्थानशील जलाधार पारिस्थितिक प्रणाली सम्बर्द्धन तथा संरक्षण कार्य भएको हुनेछ	१० वटा उर्जा उत्पादित जलाधारहरूसँग सम्बन्धित रहेर जलाधार पारिस्थितिक प्रणाली सम्बर्द्धन तथा संरक्षण कार्य सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय र स्थानीय तहहरू	विकास साभेदार, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू, गैर सरकारी संस्था, उर्जा उत्पादक संघ तथा निजी क्षेत्र	३०%	३०%	४०%
जलवायु उत्थानशील खानेपानी, सरसफाइ तथा ढल निकासको गुरुयोजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्दै खानेपानी, सरसफाइ तथा	प्रदेश स्तरीय जलवायु उत्थानशील खानेपानी तथा सरसफाइ र ढल निकास गुरुयोजना तर्जुमा गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय	विषयगत मन्त्रालयहरू, प्रदेश योजना आयोग	१००%		
	सबै स्थानीय तहमा जलवायु उत्थानशील खानेपानी तथा	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय	प्रदेश योजना आयोग, विकास साभेदार, खानेपानी तथा सरसफाइ	३०%	५०%	२०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
ढल निकासका कार्यक्रम र योजनाहरू दिगो बनाउने	सरफाइ र ढल निकास गुरुयोजना तर्जुमा एवं पुनव्रालोकन गर्ने	स्थानीय तह	उपभोक्ता समिति खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ			
जलवायु परिवर्तनलाई विषयगत क्षेत्रमा समायोजन गर्ने कार्यको सहजीकरण गर्न प्रदेश स्तरीय विषयगत जलवायु समन्वय समिति गठन गर्ने	जलवायु परिवर्तनलाई विषयगत क्षेत्रमा समायोजन गर्ने कार्यको सहजीकरण गर्न प्रदेश स्तरीय विषयगत जलवायु समन्वय समिति गठन गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह	प्रदेश योजना आयोग, विकास साभेदार, खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ ।	१००%		
	विषयगत जलवायु समन्वय समिति अर्धवार्षिक बैठक सञ्चालन गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति, खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ ।	५०%	२०%	३०%
	खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी मोडेलका लागि मार्गदर्शन विकास गर्ने	खानेपानी, सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ, निजी क्षेत्रका सेवा प्रदायकहरू	१००%		

४.४.४ ग्रामीण तथा सहरी बसोबास

परिणाम : स्वच्छ, जलवायु उत्थानशील र वातावरणमैत्री सहरी र ग्रामीण बस्ती प्रवर्द्धन गर्दै न्यून आय भएका परिवारलाई उच्च प्राथमिकता दिई आधारभूत सेवामा पहुँचको विस्तार भएको ।

तालिका ८: ग्रामीण तथा सहरी बसोबाससँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ४.१: कम आय भएका परिवारलाई प्राथमिकता दिई समावेशी आवास निर्माण र आपूर्ति उपाय र संयन्त्रलाई प्रवर्द्धन गरिने । अपेक्षित नतिजाहरू						
<ul style="list-style-type: none"> ५० प्रतिशत जनसंख्याद्वारा सुरक्षित आवासको प्रयोग भएको हुने, वातावरणमैत्री तथा वैकल्पिक निर्माण सामग्री प्रयोग भएको आवास ५० प्रतिशत पुगेको हुने । 						

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
गरिब र पिछडिएको समुदायको लागि लक्षित नेपाल सरकारको सार्वजनिक आवास कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने	सन् २०३२ को अन्तसम्म कम आय भएका परिवारको लागि १२,५०० घर निर्माण गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय स्थानीय तह	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार सहरी विकास मन्त्रालय, विकास साभेदार	५०%	५० %	
केन्द्रीय सरकारसँगको समन्वयमा आवास व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त कानून, प्रक्रिया र मापदण्ड बनाइने	सबै स्थानीय तहमा जलवायु विपद् उत्थानशील आवास व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त कानून, प्रक्रिया र मापदण्डहरुको तर्जुमा गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार र स्थानीय तह, निजी क्षेत्र (निर्माण व्यवसायी महासंघ)	५०%	२०%	३०%
कम आय भएका परिवारलाई लक्षित गरी सहरी केन्द्रमा कम लागतको घर बनाउन निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन र अनुदानको व्यवस्था गरिने	वैकल्पिक (बाँस निर्माण सामग्री उत्पादनका १५ वटा उद्योग सञ्चालनका लागि निजी क्षेत्रलाई अनुदान उपलब्ध गराउने ।	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सहरी विकास मन्त्रालय, विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	१००%		
	१० जिल्लामा एलुमिनियम र अन्य हरित गृह उत्पन्न गर्ने निर्माण सामग्रीलाई विस्तापीत गर्न हरित सामग्री (काठ र बाँसलाई) प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, विकास साभेदार, निजी क्षेत्र	५०%	५०%	
रणनीति ४.२: प्रभावकारी फोहर व्यवस्थापनको प्रावधानसँगै सहरी र ग्रामीण क्षेत्रका घरहरुमा आवश्यक फोहर र ढल प्रणालीको पहुँच ।						
घरधुरीमा ढल/नालाको पहुँच बढाइने	४० प्रतिशत घरधुरीमामा ढल नालाको सुविधा पुगेको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार र स्थानीय तह	१००%		
आधारभूत सेवा र सुविधा भएका घरधुरीको संख्या बढाइने	४४.४ प्रतिशत परिवारको आधारभूत सेवा र सुविधा पुगेको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार र स्थानीय तह	१००%		
सबै स्थानीय तहको सदरमुकाममा आधारभूत सहरी पूर्वाधारको विकास गरिने	सबै स्थानीय तहको सदरमुकाममा कार्यात्मक र उत्थानशील सहरी वातावरण निर्माणको लागि आधारभूत सहरी पूर्वाधार जस्तै पानी, सरसफाइ, उर्जाको विकास गरिने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सहरी विकास मन्त्रालय	१००%		
अनुसन्धान तथा विकास र प्रमुख सहरहरुमा फोहर देखि	प्रमुख सहरहरुमा कम्तीमा एक फोहरबाट उर्जा उत्पादनका लागि प्लान्ट स्थापना भएको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, स्थानीय तह	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
उर्जा प्रविधि विकासको लागि आवश्यक प्रावधान मिलाइने						
ऊर्जा तथा मलको उत्पादनसँगै फोहरपानी प्रशोधन प्लान्टको विकास र कार्यान्वयन गर्ने	तीनवटा महानगर र उपमहानगरपालिकाहरुमा फोहर पानी प्रशोधन प्लान्ट डिजाइन र निर्माण सम्पन्न गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सहरी विकास मन्त्रालय		१०० %	
	१० नगरपालिकाहरुमा दिसाजन्य फोहर प्रशोधन प्लान्ट निर्माण र सञ्चालन गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, खानेपानी, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सहरी विकास मन्त्रालय	५० %	५० %	
रणनीति ४.३: सहरी विकास क्षेत्र, कृषि भूमि र अन्य प्राकृतिक संरक्षण क्षेत्रहरुको पहिचान र व्यवस्थापन ।						
सहरीकरण, योजना र निर्माणसँग सम्बन्धित मापदण्डको निर्माण र कार्यान्वयन गरिने	सबै स्थानीय तहमा योजना र निर्माणसँग सम्बन्धित मापदण्डको विकास गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, स्थानीय तह	१००%		
	सबै (४६) नगरपालिकामा एकीकृत सहरी विकास गुरुयोजना तयार गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, नगरपालिकाहरु	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, नगरपालिका महासंघ, विकास साभेदारहरु	१०० %		
	सबै (४६) हरित सहर सम्बन्धी नीति र मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु	विकास साभेदार, नगरपालिका महासंघ	१०० %		
स्थानीय तहमा भूमि व्यवस्थापन मापदण्डको निर्माण र कार्यान्वयन गरिने	सबै स्थानीय तहमा एक भूमि व्यवस्थापन समिति गठन भएको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, स्थानीय तह	१००%		
कृषिको लागि अनुपयुक्त भूमिमा सहरी विस्तार क्षेत्रको घोषणा गरिने	६ प्रमुख सहरहरुमा कृषिको लागि अनुपयुक्त भूमि पहिचान गरि सहर विस्तार गर्ने ।	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, स्थानीय तह	५०%	२०%	३०%

४.४.५ उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार

परिणाम: दिगो विकास र आर्थिक वृद्धिको लागि अनुकूल हुने जलवायु उत्थानशील र न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्ने उद्योग, यातायात र भौतिक पूर्वाधार भएको हुनेछ ।

तालिका ९: उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधारसङ्ग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ५.१: उद्योग, यातायात र भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रहरूबाट हुने हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन न्यूनीकरण गरिने छ ।						
<ul style="list-style-type: none"> कोइला खपत एवं वायु प्रदूषण कम गर्न उत्सर्जन मापदण्ड निर्माण र कार्यान्वयन समेत गरी ईटा र सिमेन्ट उद्योगमा न्यून उत्सर्जन प्रविधिको प्रयोग गर्ने, यातायात र औद्योगिक क्षेत्रबाट हुने हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन १२ प्रतिशतबाट ८ प्रतिशतमा झार्नेछ, 						
सिमेन्ट उद्योगमा कार्बन, सोस्ने, यसको प्रयोग गर्ने र यसलाई भण्डारण गर्ने, कार्बन क्याप्चर युटिलाइजेसन एण्ड स्टोरेज जस्ता स्वच्छ प्रविधि पहिचान गरी परीक्षण गर्ने	सम्भावित सिमेन्ट उद्योगमध्ये एकमा कार्बन सोस्ने, प्रयोग गर्ने र भण्डारण गर्ने कार्यको सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, सिमेन्ट उद्योगहरू	१००%		
	पहिचान गरिएका सिमेन्ट उद्योगमध्ये एकमा कार्बन सोस्ने, प्रयोग गर्ने र भण्डारण गर्ने परीक्षण सम्पन्न गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ		१००%	
परम्परागत ईटाभट्टा (ईटाभट्टा जस्तै जिग्ज्याग भट्टा र विद्युतीय सुरुङ भट्टामा) र प्लाई तथा भेनर उद्योग लाई आधुनिक र सुधारिएको स्वच्छ उर्जाका प्रविधिहरूमा बदल्ने ।	सहरी नगरपालिकामा रहेका सबै ईटाभट्टा (१२४) लाई आधुनिक ईटाभट्टाले प्रतिस्थापन गरिएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, प्रदेश ईटाभट्टा उद्योगी संघ		५०%	५०%
	५० वटा प्लाई र भेनर उद्योगलाई आधुनिक स्वच्छ उर्जाका प्रविधिहरूले प्रतिस्थापन गरिएको हुनेछ	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, निजी क्षेत्र	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, प्रदेश ईटाभट्टा उद्योगी संघ, प्लाई तथा भेनर उद्योग महासंघ		५०%	५०%
एकीकृत र जलवायु उत्थानशील सहरी विकास योजना विकास गरी सबै नगरपालिकामा लागु गर्ने	सबै उप/महानगर, नगरपालिकाद्वारा (४९) एकीकृत र जलवायु उत्थानशील सहरी विकास योजना तयार गरी लागु गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	नगरपालिका संघ, विकास साभेदार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सहरी विकास मन्त्रालय	३०%	५०%	२०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
स्वच्छ उर्जाको उपयोग गरी नयाँ प्रविधि अपनाउने निजी क्षेत्र तथा उपभोक्ताहरूलाई अनुदान प्रदान गरिने	स्वच्छ ऊर्जाको उपयोगको लागि निजी क्षेत्र तथा उपभोक्तालाई (४०% सम्म) अनुदान उपलब्ध गराइने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	उद्योग र सहकारी प्रवर्द्धन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ र संघीय सरकार		१००%	
वातावरण प्रदूषण न्यूनीकरणका लागि औद्योगिक प्रदूषण र उत्सर्जन नियमवालीको नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्ने	वातावरण प्रदूषण न्यूनीकरणका लागि औद्योगिक प्रदूषण र उत्सर्जन नियमवालीको निर्माण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	उद्योग र सहकारी पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	१००%		
	औद्योगिक फोहर र उत्सर्जन मापदण्ड तयार गर्नको लागि एक जिम्मेवार संस्था तोकिने र क्रियाशील बनाउने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	निजी क्षेत्र, उद्योग वाणिज्य महासंघ	१००%		
प्रदेशमा पुनर्चक्रण (Recycle/Rolling) मा आधारित उद्योगहरूको स्थापना र प्रवर्द्धन गरिने	महानगर र उप महानगरपालिका (३ वटा) मा पुनर्चक्रणमा आधारित उद्योग स्थापना गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय,	उद्योग र पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	६५%	३५%	
वैकल्पिक निर्माण सामग्रीको लागि अनुसन्धान र विकास परियोजनाको निर्माण गरिने	वैकल्पिक निर्माण सामग्रीको लागि अनुसन्धान र विकास परियोजना सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, निजी क्षेत्र, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, प्रदेश भूमि आयोग, विकास साभेदार	१००%		
लैङ्गिकमैत्री, अपाङ्गमैत्री, बालमैत्री जेष्ठ नागरिकमैत्री तथा पर्यावरणमैत्री पूर्वाधार निर्माण	सवै (४९) नगरपालिका, प्रदेशका सवै मन्त्रालय र मातहतका कार्यालयहरूमा लैङ्गिकमैत्री, अपाङ्गमैत्री, बालमैत्री जेष्ठ नागरिकमैत्री तथा पर्यावरणमैत्री पूर्वाधार तथा सार्वजनिक शौचालय निर्माण गरिने छ ।	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय र सामाजिक विकास मन्त्रालय, सवै नगरपालिका	विकास साभेदार, नगर विकास कोष	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ५.२: जलवायुमैत्री यातायात पूर्वाधारको विकास र यातायातमा पहुँच बढाउने ।						
<ul style="list-style-type: none"> वातावरणमैत्री तथा जलवायु उत्थानशील सडक मार्गहरूको विकास भएको हुनेछ, ५० प्रतिशत प्रादेशिक जनसंख्यामा एक घण्टाभित्र सार्वजनिक यातायातको पहुँच भएको हुने, दुईपाङ्गे तथा चारपाङ्गे निजी सवारी साधनको बिक्रीको ९० प्रतिशत र चारपाङ्गे सार्वजनिक सवारीसाधन बिक्रीको ६० प्रतिशत हिस्सा विद्युतीय सवारी साधनको हुनेछ । 						
एक घण्टाभित्र सार्वजनिक यातायातको पहुँच भएको प्रादेशिक जनसंख्याको प्रतिशत बढाइने	५० प्रतिशत प्रादेशिक जनसंख्यामा एक घण्टाभित्र सार्वजनिक यातायातको पहुँच भएको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा, ग्रामीण सडक महाशाखा	१००%		
प्रदेश साइकल गुरुयोजनाको तर्जुमा र साइकल लेनको निर्माण गरिने	महानगर र उपमहानगर पालिकामा साइकल गुरुयोजना तर्जुमा गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, महानगरपालिका र उपमहानगर पालिका	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा		५०%	५०%
	महानगर र उपमहानगर पालिकामा कम्तीमा २० किलोमिटर साइकल लेन निर्माण गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, महानगर तथा उपमहानगरपालिका	संघीय सहरी विकास मन्त्रालय, विकास साभेदार	१००%		
सबै सहरी सडकमा पैदलमार्गको विकास गरिने	सबै सहरी सडकमा पैदलमार्ग निर्माण पुरा भएको हुने (४९ उप, महानगर र नगरपालिकाहरू)	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, महानगर तथा उपमहानगरपालिका	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा स्थानीय सरकार	५०%	२०%	३०%
सहरी केन्द्रहरूमा सवारी साधनमुक्त क्षेत्रहरूको विकास गरिने	पाँच प्रमुख सहरका निश्चित क्षेत्रहरू (पाँच बजार)मा सवारी साधनमुक्त क्षेत्रहरूको विकास गर्ने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, महानगर तथा उपमहानगरपालिका	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा, उद्योग वाणिज्य महासंघ	५०%	२५%	२५%
	सार्वजनिक निजी साभेदारीमा (PPP) मा	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार	निजी क्षेत्र तथा यातायात व्यवसायी संघ	१००%		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
सार्वजनिक, निजी साभेदारीमा विद्युतीय बस सञ्चालन गर्ने	विद्युतीय बस सञ्चालन कार्यविधि तर्जुमा गरिने छ	विकास मन्त्रालय (सबै महानगर र उपमहानगरपालिका)				
	विद्युतीय बस सञ्चालन गर्ने नीजि कम्पनीलाई प्रोत्साहन अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ। (१००वटा.)	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	निजी क्षेत्र तथा यातायात व्यवसायी संघ, विद्युतिय बस विक्री गर्ने कम्पनीहरु	७५%	२५%	
दुईपाङ्ग्रे तथा चारपाङ्ग्रे निजी सवारी साधनको विक्रीको ९० प्रतिशत र चार पाङ्ग्रे सार्वजनिक सवारीसाधन विक्रीको ६० प्रतिशत हिस्सा विद्युतीय सवारी साधनको हुनेछ। सरकारी निकायमा ८० प्रतिशत विद्युतीय सवारी साधनको खरिद भई प्रयोगमा आउने छ। (सार्वजनिक सवारी साधनका लक्ष्यमा विद्युतीय रिक्सा र टेम्पो समावेश गरिएको छैन)	आर्थिक वर्षको वार्षिक योजना, कार्यक्रम र बजेटमा विद्युतीय सवारीसाधन प्रवर्द्धन गर्ने क्रियाकलाप समावेश भएको हुनेछ।	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	नेपाल विद्युत प्राधिकरण, निजी क्षेत्र	१०० %		
	विद्युतीय सवारीसाधन, चार्जिङ, उपकरण र पूर्वाधारको लागि मापदण्डहरु तयार भई लागु भएका हुनेछन्	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	नेपाल विद्युत प्राधिकरण, निजी क्षेत्र	१०० %		
	प्रयोग गरिएका ब्याट्रीको व्यवस्थापनका लागि निर्देशिका विकसित र लागु भएका हुनेछन्	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा	१००%		
	प्रदेशमा सवारीसाधनको अवस्था परीक्षण गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएको हुनेछ	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय तथा भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा	१००%		
	प्रदेशमा १०० विद्युतीय बस सञ्चालनमा आएका हुनेछन्	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	प्रादेशिक सडक तथा यातायात व्यवस्थापन महाशाखा, निजी क्षेत्र, यातायात व्यवसायी संघ	५०%	५०%	
	सरकारले खरीद गर्ने सबै सवारी साधनमध्ये कम्तीमा ६० प्रतिशत विद्युतीय सवारीसाधन हुनेछ	प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	वित्त व्यवस्थापन महाशाखा	३०%	३०%	४० %

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	प्रदेश मन्त्रालयहरूमा चार्जिड स्टेसन सञ्चालनमा रहेका हुने	प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	नेपाल विद्युत प्राधिकरण, निजी क्षेत्र तथा लगानीकर्ता	५०%	५०%	
	कम्तीमा २० वटा बस चार्ज गर्ने क्षमता भएका ५ वटा चार्जिड स्टेसनहरू स्थापना भएका हुनेछन्	प्रदेश सरकार, भौतिक पूर्वाधार मन्त्रालय, विद्युत प्राधिकरण र स्थानीय सरकार	निजी क्षेत्र तथा उद्योग वाणिज्य संघ	५०%	५०%	
	एक पटकमा कम्तीमा तीनवटा गाडी चार्ज गर्नसक्ने क्षमता भएका १०० चार्जिड स्टेसन स्थापना भएका हुनेछन्	प्रदेश सरकार, भौतिक पूर्वाधार मन्त्रालय, विद्युत प्राधिकरण र स्थानीय सरकार	निजी क्षेत्र तथा उद्योग वाणिज्य संघ	४०%	४०%	२०%
व्यक्तिगत, समुदाय र निजी क्षेत्रबाट उत्पादन भएको सौर्य ऊर्जा लगायत अरु नविकरणीय ऊर्जालाई नेट मिटरिड मार्फत राष्ट्रिय प्रसारणलाइनमा जोड्ने व्यवस्था मिलाउने	सन् २०३५ सम्म २० मेगावाट बिजुली राष्ट्रिय प्रसारणलाइनमा जोडिएको हुनेछ	खानेपानी सिँचाई तथा उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्र	विद्युत विकास विभाग, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, निजी क्षेत्र	१५%	३०%	५५%

४.४.६ पर्यटन तथा प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदा

परिणाम: संरक्षित प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा सहितको न्यून कार्बन र दिगो पर्यटन उद्योगको विकाससँगै आकर्षक कार्बन तटस्थ र पर्यावरण पर्यटन गन्तव्यको प्रवर्द्धन ।

तालिका १०: पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदासँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ६.१: प्रदेशमा पर्यापर्यटनको विकास र प्रवर्द्धन ।						
पर्यापर्यटनको विकास लागि सम्भावित स्थलहरूको पहिचान गरिने (२०८२	वर्तमान १३ पर्यापर्यटन गन्तव्यबाट ५० पर्यापर्यटन गन्तव्यको पहिचान भइ विकास हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू, स्थानीय सरकार	पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड	१००%		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
को लागि पर्यावरण पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने)	विद्यमान १३ पर्यापर्यटन गन्तव्यहरू प्रचारप्रसार र विकासका लागि थप कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू, स्थानीय सरकार	पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड	७५%	२५%	
पर्यापर्यटन-सांस्कृतिक पदयात्रा मार्गको विकास गरिने (चियावारी पदमार्ग, लालीगुराँस पदमार्ग, फाल्गुनन्द पदमार्ग)	२० पर्यावरण पर्यटन-सांस्कृतिक पदयात्रा मार्गको विकास भएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय सरकार,	पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड, विकास साभेदारहरू	५०%	५०%	
कार्बन तटस्थ पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने	२०३५ सम्म कम्तीमा एक कार्बन तटस्थ गन्तव्यको विकास भएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू	पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, स्थानीय सरकार, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड			१००%
रणनीति ६.२: पर्यटन सेवलाई जवाफदेहीता र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड सहितको स्वच्छ र दिगो उद्योगको रूपमा स्थापित गरिने । अपेक्षित नतिजाहरू						
● पर्यटन उद्योगको माध्यमबाट ६४,००० रोजगारको सिर्जना भएको हुने						
“मुन्दुम पदमार्ग” को छिटो गतिमा निर्माण गरी अतिरिक्त पदमार्गको विकास गरिने	प्रदेशमा “मुन्दुम पदमार्ग” सहित ५०० किलोमिटर पदयात्रा मार्ग विकास गरिने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तहहरू	पर्यटन महाशाखा, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड, स्वीस सरकार	५०%	५०%	
पर्यटन गुरुयोजनामा सबै (१४) जिल्लाको प्रमुख पर्यटन गन्तव्य समावेश गरी पर्यटक आकर्षित गर्न कार्यलाई प्रोत्साहित गरिने	क.हिमाली पर्यटनका दिगो र जलवायु उत्थानशील पर्यटन रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने (प्रदेश)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र पर्यटन कार्यालयहरू	पर्यटन महाशाखा, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड, स्वीस सरकार	१००%		
	ख.प्रदेशको सबै १४ जिल्लाहरूमा प्रमुख पर्यटन गन्तव्यको विकास भएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	पर्यटन महाशाखा, स्थानीय सरकार, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड	५०%	५०%	
पर्यटन उद्योगबाट रोजगारी अभिवृद्धि गरिने	क.कोशी नदी र यसका सहायक नदीहरूमा जल यातायात पूर्वाधारको विकास र प्रवर्द्धन गरिने ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	पर्यटन महाशाखा, स्थानीय सरकार, संघीय सरकार र नेपाल पर्यटन बोर्ड	३०%	२०%	५०%
	ख. पर्यापर्यटन व्यवसाय र उद्योगहरूलाई क्षमता अभिवृद्धिका लागि कार्यसम्पादनमा आधारित	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू	पर्यटन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग	५० %	२५ %	२५ %

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	प्रोत्साहन अनुदान उपलब्ध गराउने (५० वटा)		वाणिज्य महासंघ, होटल संघ नेपाल			
	ग. एक स्थानीय तह एक पर्यटन स्थल पहिचान गरी पर्यापर्यटन विकास गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय, स्थानीय तहहरू	पर्यटन महाशाखा, उद्योग वाणिज्य महासंघ, होटल संघ नेपाल	५०%	२५%	२५%
	घ. २०० पर्यटन क्षेत्रका सरोकारवालाहरू जलवायु संकटान्नता, जोखिम र अनुकूलन योजना सम्बन्धी क्षमता तालिम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय, स्थानीय सरकार	उद्योग र पर्यटन प्रवर्द्धन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, होटल संघ नेपाल	५०%	५०%	
	ड. वातावरणमैत्री पर्यापर्यटनको मागदण्ड तयार गर्ने र मापदण्ड पुरा गरेका व्यवसायलाई पुरस्कृत गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, होटल संघ नेपाल तथा अन्य निजी क्षेत्रका व्यवसायी	५०%	२०%	३०%
	च. वि.सं २०८२ को लागि ८२ सम्म भ्रमण वर्षको प्रवर्द्धनका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय, स्थानीय तह	पर्यटन व्यवसायी संघ तथा निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्थाहरू	१००%		
	आतिथ्य सत्कार र अग्रेजी सम्बन्धि पर्यटन गाईड तालिम सञ्चालन गरि दक्ष गाईड तयार गरिनेछ (१००० जना)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय, स्थानीय तह	पर्यटन व्यवसायी संघ तथा निजी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्थाहरू	५०%	२०%	३०%
पदयात्रा मार्ग र प्रमुख पर्यटन स्थलहरूको लागि भरपर्दो मौसमी सूचना सेवा प्रदान गरिने ।	सबै ५० प्रमुख पर्यटन स्थलहरूमा एप्लिकेशनमा आधारित भरपर्दो मौसमी सूचना वितरण प्रणालीको विकास गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालय स्थानीय तह	पर्यटन महाशाखा, सूचना प्रविधि संस्था, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय	३०%	२०%	५०%
रणनीति ६.३: प्रमुख पर्यटन गन्तव्यको रूपमा सांस्कृतिक र धार्मिक स्थलहरूको पहिचान र विकास गरिने छ ।						
आधारभूत सुविधाहरूको पर्याप्त व्यवस्था सहित सर्किटको रूपमा धार्मिक र सांस्कृतिक पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने	तेंगबोचे गुम्बा, हलेशी महादेव मन्दिर, पाथीभरा मन्दिर र बराहाक्षेत्र, रामधेनु मन्दिर संसारीमाई र लारुम्बा जस्ता सांस्कृतिक र धार्मिक महत्व बोकेका पर्यटन स्थलहरूको विकास र प्रवर्द्धन गरिने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू	पर्यटन महाशाखा, स्थानीय तह, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, होटल संघ नेपाल	५०%	४०%	२०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	पहिचान हुन नसकेको धार्मिक तथा साँस्कृतिक पर्यापर्यटकीय गन्तव्यहरू पहिचान तथा प्रवर्द्धन गरिने छ ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, पर्यटन कार्यालयहरू, स्थानीय तह	पर्यटन महाशाखा, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, होटेल संघ नेपाल, विश्वविद्यालयहरू	५०%	५०%	
मुख्य पर्यापर्यटन र साँस्कृतिक पदमार्गहरूमा जातीयता आधारित संग्रहालयको विकास, कला संग्रहालयमा स्थानीय संस्कृतिको प्रचार गर्ने	२० पर्यावरण पर्यटन ट्रेक मार्गमा कम्तीमा १ साँस्कृतिक पहिचानमा आधारित संग्रहालय, कला संग्रहालयमा स्थानीय संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन गरिने छ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह	पर्यटन महाशाखा, , नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, नेपाल पर्यटन बोर्ड	३०%	२०%	५०%

४.४.७ स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ

परिणाम: स्वास्थ्य सेवा, पिउने पानी र सरसफाइमा उचित पहुँच सहितको समुदाय र स्वस्थ, सुखी र स्वच्छ समाज निर्माण ।

तालिका ११: स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइसँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ७.१: जलवायु-विपद् उत्थानशील स्वास्थ्य पूर्वाधार र सेवामा पर्याप्त विकाससँगै स्वास्थ्य मापदण्ड र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचमा सुधार ।						
क. कोशी प्रदेशको ९० प्रतिशत जनसंख्यामा ३० मिनेटको दूरीमा चिकित्सा सेवाको पहुँच पुगेको हुने ।						
स्थानीय तहमा स्वास्थ्य सेवाको सहज पहुँच बढाउने	कोशी प्रदेश को ३० प्रतिशत जनसंख्यामा ३० मिनेटको दूरीमा चिकित्सा सेवाको पहुँच पुगेको हुने	स्वास्थ्य मन्त्रालय	अस्पताल विकास र चिकित्सा सेवा महाशाखा, स्थानीय सरकार	१००%		
सबै स्थानीय तहमा जलवायु-विपद् उत्थानशील स्वास्थ्य पूर्वाधारको विकास गरिने	सबै स्थानीय स्तरमा १५ शैयाको जलवायु-विपद् उत्थानशील अस्पताल निर्माण एवं सवलीकरण गरी सञ्चालनमा ल्याइने	स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	अस्पताल विकास र चिकित्सा सेवा महाशाखा,	३०%	२०%	५०%
जलवायु उत्पन्न रोगहरूको तयारी, रोकथाम र नियन्त्रणको लागि संयन्त्रको विकास गरिने	क. सबै स्थानीय तह र प्रदेश जलवायुजन्य रोगहरूको तयारी, रोकथाम र नियन्त्रणको लागि संयन्त्रको विकास गर्ने र आवश्यक संस्था स्थापना भएको हुने	स्वास्थ्य मन्त्रालय र आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	अस्पताल विकास र चिकित्सा सेवा महाशाखा, स्थानीय सरकार, विपद् व्यवस्थापन शाखा	५०%	२०%	३०%
	ख. जलवायुजन्य रोगको निगरानी र निरीक्षणको लागि स्वास्थ्य सूचना प्रणाली व्यवस्थापनलाई सवलीकरण गर्ने	स्वास्थ्य मन्त्रालय	नीति योजना तथा जनस्वास्थ्य महाशाखा	७०%	२०%	२०%
	ग. जलवायु उत्पन्न रोगहरूका लागि जनस्वास्थ्य प्रयोगशालालाई सवलीकरण गर्ने (प्रदेश स्तर) १	स्वास्थ्य मन्त्रालय	नीति योजना तथा जनस्वास्थ्य महाशाखा, विकास साभेदार		१००%	
रणनीति ७.२: सफा, खुला दिसामुक्त क्षेत्र र वैज्ञानिक फोहर व्यवस्थापनको लागि कार्यक्रम र नीतिगत सुधार ।						
क. ८० प्रतिशत घरपरिवारमा आधारभूत सरसफाइ सुविधा पुगेको हुने ।						
ख. २०२५ सम्ममा प्रतिदिन ६ करोड लिटर फोहर पानीको प्रशोधन र ७००० घनमिटर मलको व्यवस्थापन गरिनेछ ।						

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी समीक्षा गरिने	प्रदेशका सबै जिल्ला र स्थानीय तह खुला दिसामुक्त क्षेत्रको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने	खानेपानी सिँ उर्जा मन्त्रालय स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, जिल्ला समन्वय समिति र विकास साभेदार एवं गैसस	१००%		
आधारभूत सरसफाइ सुविधासहितको घरधुरीको प्रतिशत बढाइने	८० प्रतिशत घरपरिवारमा आधारभूत सरसफाइ सुविधा पुगेको हुने	खानेपानी सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय सरकार, गैसस	१००%		
स्थानीय तहको साभेदारीमा संयुक्त प्रयोगको लागि फोहर प्रशोधन र स्रोत परिचालन केन्द्रको स्थापना गरिने	कम्तीमा १४ फोहर प्रशोधन र स्रोत परिचालन केन्द्रको स्थापना भएको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	स्थानीय सरकार, गैसस, संघीय सहरी विकास मन्त्रालय	१००%		
स्थानीय सरकारलाई नवीन प्रविधिको र ठोस फोहर (Solid waste) को पुनर्चक्रण (Recycle) को प्रवर्द्धन गर्न सहजीकरण गरिने	६ प्रमुख सहरहरूमा कम्तीमा एक ठोस फोहर (Solid waste) को पुनर्चक्रण (Recycle) प्लान्ट स्थापना भएको हुने	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय सरकार, गैसस, निजी क्षेत्र तथा सेवा प्रदायक	३०%	२०%	५०%
सहरी फोहर व्यवस्थापनको माध्यमबाट बायोग्याँस र बिजुली उत्पादनको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन	सबै नगरपालिकामा सहरी फोहरको उपयोग गरी बिजुली उत्पादनको लागि एक बायोग्याँस प्लान्ट स्थापित भएको हुने (४९ वटा)	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय सरकार, गैसस	३०%	२०%	५०%
विभिन्न नगरपालिकामा एकीकृत फोहर प्रशोधन र स्थानान्तरण केन्द्रहरूको विकास गरिने	३० फोहर प्रशोधन र स्थानान्तरण केन्द्रहरूको विकास भएको हुने	स्थानीय सरकार, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, विकास साभेदार लगायत गैसस र निजी क्षेत्र	३०%	२०%	५०%
	दिसाजन्य फोहर प्रशोधन प्लान्टहरू स्थापना गरी ऊर्जा र मल उत्पादन गर्ने (५ वटा)	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा	५०%	५०%	
	सबै नगरपालिकाहरूमा मानव दिसाजन्य फोहर व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना गरि सञ्चालन गर्ने	नगर पालिका	नीजि क्षेत्र, खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा	५०%	५०%	
	स्वास्थ्य प्रतिष्ठानहरूबाट निस्कने फोहरलाई उचित व्यवस्थापनको लागि	स्वास्थ्य मन्त्रालय, खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	नीजि क्षेत्र, खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	आधुनिक व्यवस्थापन केन्द्र सञ्चालन गरिने छ । (६ वटा)					
फोहर पानी प्रशोधन सुविधा र दिसाजन्य लेदोको उचित व्यवस्थापनको विकास गरिने	२०३० सम्ममा प्रतिदिन ६ करोड लिटर फोहर पानी प्रशोधन र ७००० घनमिटर मलको व्यवस्थापन गरिनेछ	मन्त्रालय र खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, गैसस	१००%		
रणनीति ७ ३ : सफा खानेपानीको सहज पहुँच र यसको स्तर कायम राख्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने र नयाँ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।						
<ul style="list-style-type: none"> ९९ प्रतिशत जनसंख्यामा आधारभूत खानेपानी सुविधाको पहुँच पुगेको हुने । 						
आधारभूत खानेपानीको सुविधामा पहुँच बढाइने	९९ प्रतिशत जनसंख्यामा आधारभूत खानेपानीको सुविधाको पहुँच पुगेको हुने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय सरकार	१००%		
प्रदेशमा पानी परीक्षण प्रयोगशालाको स्थापना गरिने	१४ पानी परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना गर्ने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय तह, गैसस, निजी क्षेत्र	१००%		
	स्थानीय स्तरमा सञ्चालनमा रहेको निजी तथा सार्वजनिक पानी परीक्षण प्रयोगशालाहरूको सुदृढीकरण गरिने छ ।	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, स्थानीय तह, गैसस, निजी क्षेत्र	५०%	२५%	३०%
एक घर, एक धारा र एक शौचालय नीतिको कार्यान्वयन गरिने	प्रदेशको सबै घरमा एक घर, एक धारा र एक शौचालय भएको हुने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, उपभोक्ता सहकारी समूह, गैसस	५०%	२०%	३०%
पानीको स्रोत नभएका क्षेत्रहरूमा भूमिगत स्रोत जस्तै वैकल्पिक विधिको प्रयोग गरिने	सबै स्थानीय स्तरमा खानेपानीको लागि आकाशो पानी सङ्कलन र भूमिगतजलस्रोतको स्थापना गरिने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय सरकार,	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, उपभोक्ता सहकारी समूह, गैसस	५०%	२०%	३०%
	सबै स्थानीय स्तरमा खानेपानीको लागि पानीका मुहानहरू संरक्षण गर्ने (पोखरी तथा खाडलहरू)	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, उपभोक्ता सहकारी समूह, गैसस	५०%	२०%	३०%
सुख्खा क्षेत्र व्यवस्थापन (आकासे पानी	प्रदेशको सुख्खा क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न र आकासे पानी जम्मा गर्न ५००० वटा प्लाष्टिक पोखरी निर्माण गर्ने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	खानेपानी तथा सरसफाइ महाशाखा, उपभोक्ता सहकारी समूह, गैसस	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
जम्मा) गर्न प्लाष्टिक पोखरी निर्माण	चुरे क्षेत्रमा पानी पुर्नभरण पोखरीहरू निर्माण गर्ने (५ जिल्ला)	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	विकास साभेदार, चुरे उत्थानशील आयोजना	३०%	५०%	२०%
जलवायु उत्थानशील WASH प्रविधिहरूको पहिचान र परीक्षण गरिनेछ	३ हजार विपन्न र संकटासन्न घरधुरीमा जलवायु उत्थानशील WASH प्रविधिहरूको परीक्षण गर्ने	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	विकास साभेदार, खानेपानी उपभोक्ता महासंघ,	३०%	५०%	२०%
	सबै गाउँपालिकामा (५०० वटा) पानीको बहुउपयोग प्रणाली (MUS) जडान गर्ने,	खानेपानी, सिँचाई र उर्जा मन्त्रालय, स्थानीय तह	विकास साभेदार, खानेपानी उपभोक्ता महासंघ	५०%	२०%	३०%

४.४.८ विपद जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन

परिणाम: जलवायु उत्पन्न विपद, जोखिम र स्वास्थ्यमा पर्ने असरप्रति द्रुत प्रतिक्रियात्मक समुदाय र प्रकोपवाट हुनसक्ने जनधनको क्षतिलाई कम गरिने ।

तालिका १२: विपद जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनसाग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ८.१ : विपद जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन प्रदेशिक विपद जोखिम व्यवस्थापन गर्ने निकायको नेतृत्व कार्यक्रम सञ्चालन गरिने ।						
<ul style="list-style-type: none"> विपदवाट अर्थतन्त्रमा हुने क्षति कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.२% मा घटाइनेछ, औसत मृत्युदर संख्या २ प्रति १,००,००० मा घटाइने । 						
नियमित प्रकोप जागरूकता अभिमुखीकरण कार्यक्रम साथै विपद चेतावनी प्रणाली सञ्चालन गरिने	नियमित विपद जागरूकता अभिमुखीकरण कार्यक्रम साथै सबै स्थानीय स्तरमा एक विपद सूचना प्रणाली स्थापना भएको हुने	स्थानीय सरकार	आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय, विपद व्यवस्थापन शाखा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, संघीय सरकार	१००%		
	जलवायु जन्य जोखिम विशेष गरि बाढी सम्बन्ध नेपाल भारत सीमापार सम्वादहरू सञ्चालन गरिने छ । (१०)	आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय, विपद व्यवस्थापन शाखा, संघीय सरकार	नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, नेपाल भारत मैत्री संघ, उद्योग वाणिज्य महासंघ	५०%	२०%	३०%
मौसमी पूर्व सूचना प्रणालीको स्थापना गरिने	सबै स्थानीय तहमा प्रारम्भिक मौसमी पूर्व सूचना प्रणालीको स्थापना गर्ने	स्थानीय सरकार आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालय,	विपद व्यवस्थापन शाखा, शिक्षण संस्थान, अनुसन्धान केन्द्रहरू, गैर सरकारी संस्था	१००%		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
एकीकृत आपतकालीन सेवा केन्द्र स्थापना भई सञ्चालन सहित खोज, उद्धार र राहत प्रणाली स्थापना गरिने	क. मुख्यमन्त्री आपतकालीन सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने (५० वटा स्थानीय तहमा)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, स्थानीय तह	विपद् व्यवस्थापन शाखा, शैक्षिक संस्था	५०%	२०%	३०%
	ख. प्रदेश आपतकालीन सेवा केन्द्रको सबलीकरण गर्ने (१)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण	१००%		
	ग. सबै स्थानीय तहमा खोज, उद्धार र राहत प्रणालीहरुलाई सबलीकरण गर्ने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु	विपद् व्यवस्थापन महाशाखा,	५०%	२०%	३०%
	घ. सबै स्थानीय तह तथा प्रदेश स्तरीय आपतकालीन सेवा केन्द्रहरुमा वन डढेलो सम्बन्धि उपयुक्त र क्षमता विकास गरि सबलीकरण गर्ने ।	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, पर्यटन, वन र वातावरण मन्त्रालय स्थानीय सरकार	जिल्ला विपद् न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन शाखा, डिभिजनल वन कार्यालयहरु	५०%	२०%	३०%
प्रमुख नदीहरुमा बाढी सम्बन्धी पूर्वसूचना प्रणाली स्थापित भई खोज, उद्धार र राहत प्रणालीहरुको स्थापना गरिने	क. ६ प्रमुख नदीमा बाढी सम्बन्धी पूर्वसूचना प्रणाली स्थापित भएको हुने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	विपद् व्यवस्थापन शाखा, शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्रहरु	१००%		
	ख. ६ प्रमुख नदीमा प्रणाली खोज, उद्धार र राहत कार्य समूहको गठन तथा परिचालन गर्ने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	विपद् व्यवस्थापन शाखा, शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्रहरु	५०%	२०%	३०%
विद्युतीय विपद् जोखिम नक्साङ्कन भई उच्च जोखिम क्षेत्रहरु पहिचान भएको हुने	१४ जिल्लामा विपद् जोखिम नक्साङ्कन भई उच्च जोखिमका क्षेत्रहरु पहिचान भएको	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति, स्थानीय तह	५०%	२०%	३०%
	विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने (१ वटा)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	विकास साभेदार, विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण	१००%		
रणनीति ८.२: विपद् जोखिममा रहेका जनसंख्याको जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।						
बाढीको जोखिममा रहेका बस्तीहरुको संरक्षण गरिने	२० बाढीजन्य प्रकोप भएका बस्तीको संरक्षण गरिने	स्थानीय सरकार	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, आवास, भवन र सहर विकास महाशाखा, संघीय सरकार र स्थानीय सरकार	५०%	५०%	

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
जल उत्पन्न विपद्बाट प्रभावित घरहरुको पुनर्वास गरिने	जल उत्पन्न प्रकोपबाट प्रभावित १६७५ घरपरिवारको पुनर्वास भएको हुने	स्थानीय सरकार	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार	५०%	५०%	
नदी तटीय क्षेत्र र बस्तीहरु उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्ने	वन तथा चुरे क्षेत्रबाट उत्पत्ति भएका खोला तथा नदी तटीय क्षेत्र र बस्ती नियन्त्रण कार्यहरु सञ्चालन गर्ने (५०० स्थान)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह	भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार	५०%	२०%	३०%
विपद् प्रभावित बस्तीको योजनाबद्ध स्थानान्तरण गरिने	विपद् जोखिमबाट प्रभावित ५ बस्तीको योजनाबद्ध स्थानान्तरण भएको हुने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय, स्थानीय सरकार	आवास, भवन र सहरी विकास महाशाखा, संघीय सरकार	१००%		
मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षतिको सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम परीक्षण गरी सञ्चालन गरिने	मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षतिको सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम सञ्चालनका लागि कार्यविधि तयार गर्ने (१)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय, स्थानीय तह, प्रदेश योजना आयोग	१०० %		
	मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षति सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने १० वटा स्थानीय तह	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु	आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय, स्थानीय सरकार, प्रदेश योजना आयोग	५० %	५० %	
रणनीति ८.२: विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु अनुकूलनका योजना, नीति तथा कार्यविधि तयारी तथा परिमार्जन गर्ने ।						
विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु अनुकूलनका योजना, नीति तथा कार्यविधि तयारी र कार्यान्वयन गरिने	जोखिम सम्बेदनशील भू-उपयोग नीति तथा योजना कार्यान्वयन कार्यविधि तर्जुमा तथा परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्ने (१३६)	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु	आर्थिक मामला तथा योजना मन्त्रालय, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति	५० %	२० %	३० %
	१३६ स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको हुने (सबै स्थानीय तह)	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्रहरु, संघीय सरकार, स्थानीय तह, गैर सरकारी संस्थाहरु	५०%	५० %	

४.४.९ लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीकरण, जीविकोपार्जन र सुशासन

परिणाम: जलवायु परिवर्तन प्रतिकूल प्रभावको अनुकूलन क्षमताको विकास कार्य र सबै वञ्चित र सीमान्तकृत समूहको समान सहभागिता सहितको समावेशी समाज ।

तालिका १३: लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण, जीविकोपार्जन र सूशासनसङ्ग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति ९.१: जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी मञ्चहरूमा महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गको नेतृत्व, सहभागिता र वार्ता क्षमता बढाउने ।						
नतिजाहरू:						
<ul style="list-style-type: none"> जलवायु सम्बन्धी छलफल र वार्ताहरूमा महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गता भएकाहरूको ५० प्रतिशत सहभागिता रहने, लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क ०.९६३ पुगेको हुने, लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचकाङ्क ०.६९ पुगेको हुने, सुशासन सूचकाङ्क -०.७८ बाट बढेर १.२५ पुगेको हुने, सबै स्थानीय तहको वार्षिक बजेट तथा योजनामा महिलाको कार्यबोझ न्यून गर्ने नविकरणीय ऊर्जा उपयोग, विद्युतीय उपकरण र प्रविधिहरू समावेश भएको हुने । 						
नविकरणीय ऊर्जा उपयोग र विद्युत उपकरण र प्रविधिको उपयोगको लागि प्रशिक्षणमा महिला तथा अन्य सीमान्तकृत वर्गलाई प्रोत्साहित गरिने	सबै स्थानीय तहमा महिला तथा सिमान्तकृत समूहहरूलाई नविकरणीय ऊर्जा उपयोग, विद्युतीय उपकरण र प्रविधिको उपयोगका प्रशिक्षण कार्यक्रम संचालन गर्ने ।	सामाजिक विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	संघीय सरकार र स्थानीय तह, महिला समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	२०%	३०%
जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक सूचनाहरूको प्रसारण गर्ने	जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रमको पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक सूचनाहरूको प्रसारण गर्ने	सामाजिक विकास मन्त्रालय, स्थानीय तह	महिला समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	२०%	३०%
महिला, अपाङ्गता भएका र अन्य पिछडिएको वर्गका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन क्षमता अभिवृद्धि गरिने	सबै स्थानीय तहमा महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गता भएका र अन्य पिछडिएको वर्गका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन सम्बन्धी प्रशिक्षण एवं क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	सामाजिक विकास मन्त्रालय, आदिवासी जनजाति महासंघ, स्थानीय तह	महिला समूह, अपाङ्ग समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	२०%	३०%
	प्रदेश तहमा महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गता भएका समूहका संस्था तथा सञ्जालका	सामाजिक विकास मन्त्रालय, आदिवासी	महिला समूह, अपाङ्ग समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु (Targets)	जिम्मेवार निकायहरु		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	पदाधिकारीहरुलाई जलवायु परिवर्तन र बार्ता क्षमता विकासका लागि प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने	जनजाति महासंघ, स्थानीय तह				
पैदलमार्ग (फुटपाथ) र यातायात प्रणाली अपाङ्गमैत्री बनाइने	प्रमुख सहरी नगरपालिकाहरु पैदलमार्ग र यातायात प्रणाली अपाङ्गमैत्री बनाइने	सामाजिक विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	संघीय सरकार र स्थानीय तह, महिला समूह, अपाङ्ग समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	५०%	
रणनीति ९.२ : संकटासन्न र सीमान्तकृत समूह एकल महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गता भएका व्यक्ति आम्दानीमा वृद्धि गर्दै आर्थिक सशक्तिकरण गरिनेछ ।						
उच्च जोखिम परिवार र समुदायलाई लक्षित गरी जलवायु उत्थानशील र समावेशी जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने	क. सबै स्थानीय तहहरुमा उच्च जोखिम परिवार र समुदायलाई लक्षित गरी जलवायु उत्थानशील र समावेशी जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।	सामाजिक विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, उद्योग, कृषि तथा सहकारी	संघीय सरकार र स्थानीय तह, महिला समूह, अपाङ्ग समूह, नागरिक समाज, गैसस	५०%	५०%	
	ख. १०० वटा स्थानीय तहमा स्थानीय आर्थिक विकास (Local Economic Development) का रणनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने	स्थानीय सरकार, सामाजिक विकास मन्त्रालय	विकास साभेदार, गैर सरकारी संस्थाहरु	५०%	२०%	३०%
	ग. सबै स्थानीय तहका संकटासन्न क्षेत्रहरु लैससास उत्तरदायी र जलवायु उत्थानशील प्रविधि विस्तार गर्ने	स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार, सामाजिक विकास मन्त्रालय	विकास साभेदार, गैर सरकारी संस्थाहरु	५०%	२०%	३०%
रणनीति ९.३ : जलवायु परिवर्तनका राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्न युवा लगायत महिला, आदिवासी जनजाति र अन्य सरोकारवालासँगको सहकार्यमा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुबीचको संस्थागत समन्वय सुदृढ गरिनेछ ।						
प्रदेश र स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी बहुसरोकारवाला सम्यन्त्र स्थापना गरी क्रियाशील बनाउने ।	सबै स्थानीय तहमा १ वार्षिक प्रशिक्षण र १ क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको हुनेछ ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु,	डिभिजन वन कार्यालय, गैसस, नगरपालिका तथा गाउँपालिका महासंघ	५०%	२०%	३०%
	स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन इकाई स्थापना गर्ने र यसका सञ्चालन र सुदृढीकरण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तहहरु,	डिभिजन वन कार्यालय, गैसस, नगरपालिका तथा गाउँपालिका महासंघ	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
	महिला, आदिवासी र सीमान्तकृत समूहको सहभागितामा एनडिसी कार्यान्वयन, वित्तीय र प्रतिवेदन सम्बन्धी विशेष छलफल सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तहहरू,	डिभिजन वन कार्यालय, गैसस, नगरपालिका तथा गाउँपालिका महासंघ, आदिवासी महासंघ	५०%	२०%	३०%

४.४.१० चेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास

परिणाम: जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी सचेत समुदाय र प्रतिकूल प्रभावलाई अनुकूलन गर्ने क्षमता सहितको जलवायु उत्थानशील समाज ।

तालिका १४: जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकाससङ्ग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति १०.१: जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन, संस्थागत संरचनाको स्थापना र आवश्यक प्रविधिको विकास गरिने ।						
नतिजाहरू:						
● १०% विद्यालयमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी शिक्षा स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश गरी सञ्चालन गरिने ।						
विद्यालयहरूमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी शिक्षा समावेश गरिने	५० स्थानीय तहको पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तन र विपद् सम्बन्धी विषयवस्तुहरू समावेश गर्ने	सामाजिक विकास मन्त्रालय पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, स्थानीय तह, गैसस	७००%	३०%	
विश्वसनीय मौसम पूर्वानुमान र सूचना प्रणालीको स्थापना गरिने	सबै स्थानीय तहमा विश्वसनीय मौसम पूर्वानुमान र सूचना प्रणालीको स्थापना गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय, गैसस	५०%	२०%	३०%
	नदी बहाव मापन केन्द्रको संख्या १५ हुने	आन्तरिक मामला तथा कानून मन्त्रालय,	जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय, सुनसरी, इसिमोड	५० %	५० %	
प्रदेशको जलवायु परिवर्तन अनुकूलन सम्बन्धी क्षमता निर्माण गरिने	सबै स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन क्षमता निर्माण प्रशिक्षण कार्यक्रम भएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह, आन्तरिक मामला तथा कानून मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, गैसस	५०%	२०%	३०%

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
जलवायु परिवर्तन सम्बन्धित वेबसाइट र तथ्याङ्क (डाटा) अपलोड प्रणालीको विकास गरिने	सन् २०३० सम्म जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी वेबसाइट र तथ्याङ्क (डाटा) अपलोड प्रणाली पुरा भई सञ्चालन गरिने छ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	विकास साभेदार, इसिमोड, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय	१००%		
	जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको सहज पहुँच सवै अनुसन्धानकर्ता र विश्वविद्यालयहरूलाई भएको हुने छ।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय	विकास साभेदार, इसिमोड, जल तथा मौसम विज्ञान कार्यालय	१००%		
प्रदेश स्तरीय जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन गरिने	प्रदेश स्तरीय जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको द्विर्वाषिक बैठक सञ्चालन भएको हुने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय,	वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन माहाशाखा	५०%	२०%	३०%
आमसञ्चारको उपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनको सचेतना अभिवृद्धि गरिने छ	जलवायु परिवर्तन बारे आम जनमानसमा रेडियो, टिभी पत्रपत्रिका, अनलाइन र सामाजिक सञ्जाल मार्फत सचेतना अभिवृद्धि गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	निजी सञ्चार गृह, नेपाल पत्रकार महासंघ	५०%	२०%	३०%
	सवै जिल्लाहरूमा स्थानीय भाषा अनुसार जलवायु परिवर्तन तथा न्यून कार्बन उत्सर्जन विकास सम्बन्धि सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, प्रदेश पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	नीजि सञ्चार गृह, पत्रकार महासंघ, डिविजनल वन कार्यालयहरू	५०%	२०%	३०%
पत्रकारको दक्षता अभिवृद्धि	जलवायु परिवर्तनले पारेको असर, यस सम्बन्धी बुझाई र रिपोर्टिङ कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय,	सामाजिक विकास मन्त्रालय	५०%	५०%	

४.४.११ अनुसन्धान प्रविधि विकास तथा प्रसार

परिणाम: न्यून कार्बन उत्सर्जन, दिगो विकास र जलवायु उत्थानशील प्रदेश निर्माणको लागि अन्वेषण र अनुसन्धान उन्मुख प्रदेश र विज्ञान प्रविधि विकासमा उच्च जोड।

तालिका १५: अनुसन्धान प्रविधि विकास तथा प्रसारसँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालिन
रणनीति ११.१: अनुसन्धान, प्रविधि र विकास केन्द्रहरू र आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरिने छ ।						
नतिजाहरू:						
<ul style="list-style-type: none"> प्रादेशिक बजेटको ०.५% जलवायु परिवर्तन अनुसन्धान सहितको अनुसन्धान र विकासका लागि विनियोजन गरिने, ०.०२ वर्ग किलोमिटर भन्दा ठूला सबै हिमतालको सूचीकरण गरिएको हुने, 						
अनुसन्धान र विकास केन्द्रको स्थापना गरिने	तीन अनुसन्धान र विकास केन्द्र स्थापना भएको हुने	सामाजिक विकास मन्त्रालय, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, स्थानीय तह	१००%		
वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि शैक्षिक संस्था र अनुसन्धान केन्द्रसँग साभेदारी गरिने	वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि १० शैक्षिक संस्था र अनुसन्धान केन्द्रसँग साभेदारी भएको हुने	सामाजिक विकास मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, स्थानीय तह	५०%	२०%	३०%
	५०० जना वि.एस्सी र एम.एस्सी विद्यार्थीहरू मार्फत जैविक विविधता र वन्यजन्तु संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानका लागि सोध कार्य गर्न छात्रवृद्धि उपलब्ध गराउने ।	सामाजिक विकास मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	विश्वविद्यालय र शैक्षिक संस्था, प्रदेश वन अनुसन्धान तथा तालिम केन्द्र	५०%	२०%	३०%
प्रदेशको वार्षिक बजेट तथा नीति र कार्यक्रममा अनुसन्धान र विकास समावेश गरी स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना तर्जुमा गरिनेछ	१३६ स्थानीय तहमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने छ ।	सामाजिक विकास मन्त्रालय र पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय तह	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, विकास साभेदारी गैसस तथा अन्य कार्यक्रम तथा संस्थाहरू	५०%	२५%	२५%
हिमताल सूचीकरण र हिमताल सूचीको (Real-Time) अनुगमन प्रणालीको विकास गरिने	क.०.०२ वर्ग किलोमिटर भन्दा ठूला सबै हिमतालको अध्ययन गरि सूचीकरण गर्ने अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, इसिमोड, स्थानीय तह	१००%		
	ख.सूचीकृत हिमतालको नियमित (Real-Time) अनुगमन गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, इसिमोड, स्थानीय तह	५०%	२०%	३०%
	क.जलवायुजन्य हानी र क्षतिबाट असर र विस्थापित १० वटा	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, स्थानीय तह	१००%		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू (Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समय सीमा		
		मुख्य निकाय	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालिन
जलवायुजन्य हानि र नोक्सानी तथा हरितगृह ग्याँस न्यून गर्ने उपयाहरू अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिने	स्थानीय तहमा अध्ययन र अनुसन्धान गरिने					
	ख. हरितगृह उत्सर्जन न्यून गर्ने उपायका लागि (अस्पताल तथा औद्योगिक फोहर) का विषयमा अनुसन्धान गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय	डिग्री कलेज एवं अन्य शिक्षण संस्था	५०%	५०%	
	ग. कोशी प्रदेशको हरितगृह ग्याँसहरूको स्रोतहरू पहिचान गरी हरेक ५ वर्षमा हरितगृह ग्याँसहरूको सूचीकरण गर्ने	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान केन्द्र, संघीय सरकार, स्थानीय तह	१००%		

४.४.१२ जलवायु वित्त व्यवस्थापन

परिणाम: जलवायु परिवर्तनका लागि वित्त व्यवस्थाको साथै उचित बजेट विनियोजन र कार्बन व्यापार र अन्य उत्सर्जन व्यापारको आवश्यक प्रावधान ।

तालिका १६: जलवायु वित्त व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित रणनीति तथा कार्यहरू

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरू ((Targets)	जिम्मेवार निकायहरू		समयसीमा		
		मुख्य निकायहरू	सहयोगी निकाय	अल्पकालीन	मध्यकालीन	दीर्घकालीन
रणनीति १२.१: जलवायु परिवर्तन र कार्बन उत्सर्जनको उचित व्यवस्थापनका लागि प्रगतिशील र नविनतम वित्तीय संयन्त्रको विकास र कार्यान्वयन ।						
<ul style="list-style-type: none"> प्रदेश वातावरण संरक्षण कोषमा कार्बन व्यापार राजस्वको कूल ५% जम्मा गरिने, जलवायु वित्तबाट प्राप्त हुने बजेट महिला, जनजाति तथा आदिवासी, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्ग, पिछडिएको वर्ग, जलवायु परिवर्तनबाट प्रभावित क्षेत्र र सडकटासन्न समुदायमा ८०% बजेट विनियोजन गर्ने । 						
प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन वित्त फ्रेमवर्क तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने (Provincial Climate Change Finance Framework)	सन् २०२७ सम्ममा प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन लगानी फ्रेमवर्क तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, विकास साभेदार	१००%		
आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा जलवायु वित्त व्यवस्थापन इकाइको स्थापना गरिने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा सन् २०२७ सम्म जलवायु वित्त व्यवस्थापन इकाइको स्थापना गर्ने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	१००%		
प्रदेश सरकारको कार्बन व्यापारमा सहभागिताको लागि मार्गचित्र (Road Map) तयार गरी कार्यान्वयन गरिने	कार्बन व्यापारमा प्रदेश सरकारको सहभागिताको लागि Road Map तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	५०%	५०%	
“Polluter Pay” अवधारणामा आधारित प्रदेशको नीतिको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने	२०३० सम्ममा प्रदेशमा “Polluters Pay” अवधारणामा प्रदेश नीतिहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	१००%		
“Payment on Ecosystem Service” को कार्यान्वयन गरिने	२०३० सम्म “Payment on Ecosystem Service” को	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र	जलाधार कार्यालयहरू स्थानीय तहहरू, विकास साभेदारहरू	५०%	२०%	३०%

	प्रदेश नमूना कार्यक्रम ५ वटा जलाधार क्षेत्रमा कार्यान्वयन गर्ने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय				
विषयगत मन्त्रालय जलवायु फोकल बिन्दु स्थापना गरी उनीहरुको क्षमता विकास गरिने	२०२७ सम्ममा विषयगत मन्त्रालयहरुमा जलवायु फोकल बिन्दु स्थापना गर्ने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	१००%		
	विषयगत मन्त्रालयहरुका जलवायु फोकल बिन्दुलाई जलवायु वित्त र सङ्केत सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, विकास साभेदारहरु	५०%	२०%	३०%
प्रादेशिक मन्त्रालयहरु र स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन बजेट सङ्केतको कार्यान्वयन गरी संस्थागत गरिने	२०३० सम्म कोशी प्रदेशको सबै स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन बजेट कोडलाई संस्थागत गर्ने	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	वित्तीय व्यवस्थापन महाशाखा, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, स्थानीय तह	३०%	२०%	५०%

४.५ जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि लाग्ने अनुमानित लागत

यस जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि करिब १ खर्ब लागत लाग्ने अनुमान गरिएको छ । प्रत्येक विषयगत क्षेत्रको लागि अनुमानित बजेट तालिका १८ मा प्रस्तुत गरिएको छ र विस्तृत बजेट अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

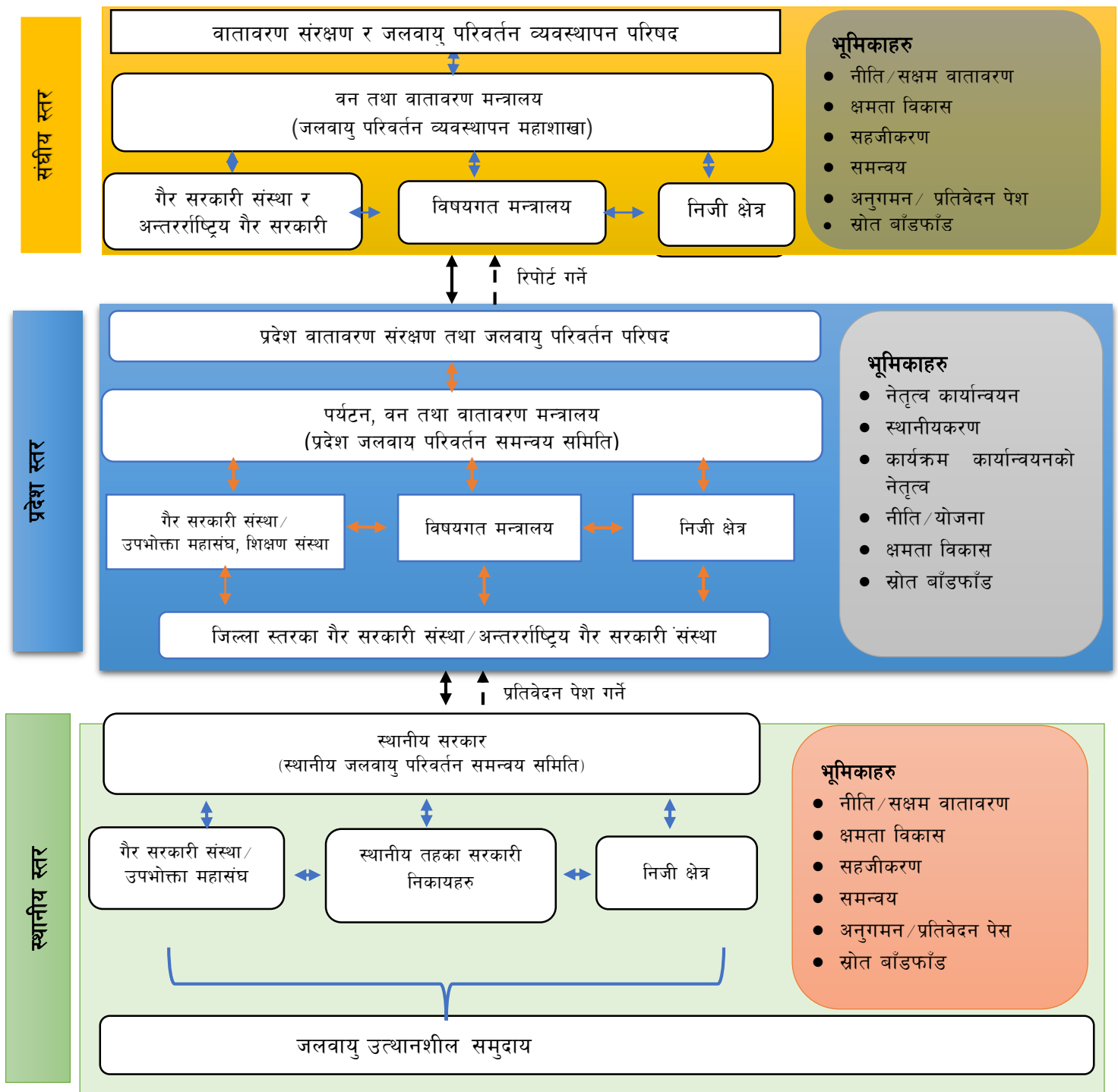
तालिका १७: जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि लाग्ने विषयगत तथा कुल अनुमानित लागत

विषयगत क्षेत्र	अनुमानित लागत (.०००मा)			कुल (.०००मा)
	अल्पकालीन (५ वर्ष)	मध्यकालीन (७ वर्ष)	दीर्घकालीन (१० वर्ष)	
कृषि तथा खाद्य सुरक्षा	२,३२६,९००।००	२,०५०,५५०।००	१,९२६,२००।००	६,३०३,६५०।००
वन, जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षण	२,७४१,९५०।००	९८०,५६०।००	१०३४४५०।००	४,७५६,९६०।००
जलस्रोत तथा उर्जा	१,३२५,५७५।००	९८४,०००।००	८०३,३२५।००	३,११२,९००।००
ग्रामीण र सहरी बसोबास	३,६३९,४००।००	३,२६२,५००।००	८८,५००।००	६,९९०,४००।००
उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार	१,४५०,५००।००	१,३४८,५००।००	४६१,३००।००	३,२६०,३००।००
पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा	१,२०४,५००।००	६७०,०००।००	१००,०००।००	१,९७४,५००।००
स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ	१४,७१७,९००।००	६,३३४,९००।००	९,२७३,३००।००	३०,३२६,१००।००
विपद जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन	१,८६८,९००।००	९३६,२००।००	५३९,०००।००	३,३४४,१००।००
लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता, जीविकोपार्जन र सुशासन	५४३,७००।००	२३४,४००।००	३०५,५००।००	१,०८३,६००।००
जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास	१५८,०००।००	६३,९००।००	६२,८५०।००	२८४,७५०।००
अनुसन्धान प्रविधि विकास तथा प्रसार	८२०,०००।००	२२१,५०१।००	२८३,५००।००	१,३२५,००१।००
जलवायु वित्त व्यवस्थापन	४०,०००।००	१३,८००।००	१५,५००।००	६९,३००।००
कुल बजेट	३०,८३७,३२५।००	१७,१००,८११।००	१४,८९३,४२५।००	६२,८३१,५६१।००

अध्याय ५. कार्यान्वयनको व्यवस्था

५.१ संस्थागत व्यवस्था

क. जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सुशासन संरचना।

चित्र १ : प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि संस्थागत व्यवस्था

ख प्रादेशिक जलवायु रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा तीन तहको सरकार र अन्य मुख्य सरोकारवालाहरूको भूमिका र जिम्मेवारी

तालिका १८: प्रादेशिक जलवायु रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा प्रमुख संस्थाहरूको भूमिका र जिम्मेवारी

सरकार	प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी
केन्द्रीय स्तर (संघीय सरकार र अन्य सरोकारवाला)	
वन तथा वातावरण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई विधायिका ढाँचामार्फत आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्षम बनाउन नीतिको व्यवस्था गर्ने, आवश्यक परिमार्जन गर्ने, अन्य प्रकृयागत व्यवस्थाहरू गर्ने । ● राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान, राष्ट्रिय अनुकूलन योजना र अन्य राष्ट्रिय लक्ष्य र योजनालाई प्रदेश स्तरमा स्थानीयकरणका गर्न सहजीकरण गर्ने । ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका क्रममा स्थानीय सरकार र स्थानीय तहहरूलाई उनीहरूको भूमिका र जिम्मेवारी बहन गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका चरणमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई सहयोग गर्ने क्रममा विषयगत मन्त्रालय, विकास साभेदारहरू, दातृ निकायहरू लगायत अन्य केन्द्रीय स्तरका सरोकारवालासँग आवश्यक समन्वयन गर्ने, ● योजना, अनुगमन र जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न प्रदेश सरकारलाई आर्थिक सहायता गर्ने ।
प्रदेश स्तर (प्रदेश सरकार र अन्य सरोकारवाला)	
पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेशस्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन, अनुगमन र प्रतिवेदनको लागि जिम्मेवार मन्त्रालयको रूपमा काम गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र अनुगमनको नेतृत्व गर्ने गर्ने निकायको रूपमा कार्य गर्ने, ● प्रदेश स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि नेतृत्व गर्ने र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र आवश्यकता अनुसार सहजीकरण गर्ने, ● प्रदेश स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि उचित वातावरण मिलाउने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना लागु गर्न योजना निर्माण र परिमार्जन गर्न आवश्यक सहजीकरण गर्ने, ● विषयगत मन्त्रालयहरू, विकास साभेदारहरू, दातृ समुदायका साथै अन्य प्रादेशिक सरोकारवालाहरूसँग कार्यान्वयन प्रक्रियामा समन्वय गर्ने, ● स्थानीय स्तरमा प्रदेशिय जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको स्थानीयकरणको लागि सहजीकरण गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा सरिक जिल्ला र स्थानीय तहका निकायहरूलाई उनीहरूको भूमिका र जिम्मेवारी बहन गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिने, ● योजनामा समावेश मन्त्रालय मातहतका जिम्मेवारी वा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि अग्रसरता लिने,

सरकार	प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी
	<ul style="list-style-type: none"> ● कार्ययोजना मुताबिकका गतिविधिहरू वार्षिक योजनामा सामेल गर्ने र रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि सम्भावित आर्थिक स्रोत पहिचान गर्ने, ● कार्यक्रम कार्यान्वयनको वार्षिक समीक्षा गरी सोही आधारमा रणनीति र कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक परिमार्जनहरू गर्ने, ● समय समयमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन गर्ने (वार्षिक, अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन) ● प्रदेश स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको प्रगतिको अनुगमन र रिपोर्टिङ ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका अनुभवहरूका आधारमा संघीय मन्त्रालयहरूलाई नीतिगत पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने ।
अन्य प्रादेशिक मन्त्रालयहरू	<ul style="list-style-type: none"> ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनासँग सामन्जस्य हुनेगरी योजना र विधि निर्माण गर्ने, चालु योजनाहरूलाई सोही अनुरूप परिमार्जन गर्ने, ● प्रादेशिक रुपमा योजना कार्यान्वयनका लागि प्रदेश पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, विकास साभेदारहरू, दातृ निकायहरू र अन्य प्रदेशस्तरीय सरोकारवालासँग विषयगत आधारमा समन्वय गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा सरिक जिल्ला र स्थानीय तहका निकायहरूलाई उनीहरूको भूमिका र जिम्मेवारी बहन गर्न आवश्यक प्राविधिक सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिने, ● आफ्नो जिम्मेवारी अन्तर्गतका गतिविधिहरूको कार्यान्वयनमा अग्रसरता लिने, ● कार्ययोजना मुताबिकका गतिविधिहरू वार्षिक योजनामा सामेल गर्ने र रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि सम्भावित आर्थिक स्रोत पहिचान गर्ने, ● कार्यक्रम कार्यान्वयनको वार्षिक समीक्षा गरी सोही आधारमा रणनीति र कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक परिमार्जनहरू गर्ने, ● कार्यान्वयन स्थिति र प्रदेशमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको प्रगतिको रिपोर्टिङ गर्ने, ● नीतिगत पृष्ठपोषण गर्ने ।
निजी क्षेत्र (प्रदेश तह)	<ul style="list-style-type: none"> ● आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने, ● आफ्नो जिम्मेवारी अन्तर्गतका कार्ययोजनाहरूको कार्यान्वयन गर्ने, ● प्रदेश स्तरमा योजना कार्यान्वयनका लागि विषयगत मन्त्रालयहरू, विकास साभेदारहरू, दातृ निकाय र प्रदेश स्तरका सरोकारवालासँग आवश्यक समन्वय गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि निजी क्षेत्रबाट हुनसक्ने लगानी पहिल्याउने, ● प्रादेशिक मन्त्रालयलाई नीतिगत पृष्ठपोषण गर्ने,

सरकार	प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी
शैक्षिक प्रतिष्ठान र अनुसन्धान निकाय	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेशमा जलवायु परिवर्तनको सम्बन्धी प्रमुख अनुसन्धानका आवश्यकता र क्षेत्रहरूको पहिचान, ● प्रदेशमा जलवायु विज्ञान र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने, ● प्रदेशमा जलवायु परिवर्तनको प्रभावको सम्बन्धमा प्रमाणमा आधारित तथ्याङ्क र जानकारी उपलब्ध गराउने, ● प्रादेशिक मन्त्रालयलाई नीतिगत सुझाव प्रदान गर्ने ।
गैरसरकारी संस्था र उपभोक्ता समूह	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेश स्तरमा नीति वकालत ● प्रदेशिय मन्त्रालयलाई नीतिगत सुझाव प्रदान गर्ने ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको लागि गैरसरकारी संस्थाहरू र उपभोक्ता समूहहरूको समन्वय र परिचालन गर्ने,
अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, आयोजनाहरू	<ul style="list-style-type: none"> ● प्राविधिक र स्थानीय सरकारको जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको दौरानमा आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारीहरू प्रदर्शन गर्नको लागि प्राविधिक सहायता र क्षमता निर्माण प्रदान गर्ने ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको लागि आर्थिक सहायता गर्ने, ● रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका क्रममा कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई प्राविधिक सहयोगका साथै क्षमता विकासमा योगदान गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा सहयोगका लागि सरकारी र गैर सरकारी निकायहरूसँग समन्वय गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित असल अभ्यास, चुनौति र सिकाइहरूको दस्तावेजीकरण गर्ने, फैलाउने ।
जिल्लाका सरकारी निकाय	<ul style="list-style-type: none"> ● तोकिएका गतिविधिहरू लागु गर्ने र योजनामा प्राथमिकता दिइएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा तदारुकदा लिने, ● आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने, ● स्थानीय अनुकूलन योजना विकास गर्न वा अद्यावधिक गर्न र त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने, ● रणनीति र कार्ययोजनामा प्रदत्त जिम्मेवारी बहन गर्नका लागि स्थानीय समुदाय, स्थानीय अनुकूलन समूह, उपभोक्ता समूह तथा अन्य स्थानीय सरोकारवालाहरूलाई प्राविधिक सहयोग र क्षमता विकासमा कार्य गर्ने, ● जिल्ला स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका क्रममा गैर सरकारी संस्था, सरकारी निकाय र अन्य सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने, ● कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका असल अभ्यास, चुनौतिहरू र सिकाइहरूलाई दस्तावेजीकरण गर्ने, ● प्रादेशिक मन्त्रालयलाई नीति सुझाव प्रदान गर्ने ● रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको अनुगमन र रिपोर्टिङ गर्ने ।
जिल्लाका सरकारी निकाय	<ul style="list-style-type: none"> ● तोकिएका गतिविधिहरू लागु गर्ने र योजनामा प्राथमिकता दिइएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा तदारुकदा लिने,

सरकार	प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी
	<ul style="list-style-type: none"> ● आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने, ● स्थानीय अनुकूलन योजना विकास गर्न वा अद्यावधिक गर्न र त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने, ● रणनीति र कार्ययोजनामा प्रदत्त जिम्मेवारी बहन गर्नका लागि स्थानीय समुदाय, स्थानीय अनुकूलन समूह, उपभोक्ता समूह तथा अन्य स्थानीय सरोकारवालाहरूलाई प्राविधिक सहयोग र क्षमता विकासमा कार्य गर्ने, ● जिल्ला स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका क्रममा गैर सरकारी संस्था, सरकारी निकाय र अन्य सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने, ● कार्यान्वयनका क्रममा देखिएका असल अभ्यास, चुनौतिहरू र सिकाइहरूलाई दस्तावेजीकरण गर्ने, ● प्रादेशिक मन्त्रालयलाई नीतिगत सुझाव प्रदान गर्ने ● रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको अनुगमन र रिपोर्टिङ गर्ने ।
<p>जिल्ला स्तरीय गैरसरकारी संस्थाहरू (गैरसरकारी संस्था महासंघ, निजी क्षेत्र, उपभोक्ता समूह)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● योजनामा उल्लेखित प्राथमिकता कार्यक्रमको कार्यान्वयन ● आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने ● रणनीति र कार्ययोजनामा प्रदत्त जिम्मेवारी बहन गर्नका लागि स्थानीय समुदाय, स्थानीय अनुकूलन समूह, उपभोक्ता समूह, अन्य स्थानीय सरोकारवालाका साथै स्थानीय सरकारलाई प्राविधिक सहयोग र क्षमता विकासमा योगदान गर्ने, ● स्थानीय अनुकूलन योजना विकास गर्न वा अद्यावधिक गर्न र त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने, ● जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा सरकारी निकाय, स्थानीय सरकार र जिल्ला र स्थानीय स्तरमा अन्य सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने, ● जिल्ला स्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन सँग सम्बन्धित असल अभ्यास, चुनौतिहरू र सिकाइको दस्तावेजीकरण गर्ने, ● नीति वकालत र सामाजिक परिचालन, ● प्रादेशिक मन्त्रालयलाई नीतिगत सुझाव प्रदान गर्ने, ● कार्यान्वयन स्थिति र प्रगतिका बारेमा अनुगमन गर्ने ।
स्थानीय तह (स्थानीय सरकार र अन्य सरोकारवाला)	
<p>स्थानीय तह (नगरपालिका/गाउँपालिका)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेशको जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनालाई पालिका स्तरमा स्थानीयकरण गर्न र पालिकाको आफ्नै रणनीति र कार्ययोजना निर्माणका अग्रसरता लिने सहजीकरण गर्ने, ● स्थानीय स्तरको जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको नेतृत्व लिने र गतिविधिहरूको कार्यान्वयनका लागि सहजीकरण गर्ने, ● स्थानीय स्तरमा नीतिगत व्यवस्था गरी लापा र जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना लागु गर्न सहयोग पुऱ्याउने, ● पालिका स्तरमा लापा निर्माण वा त्यसलाई अद्यावधिक गर्नका लागि नेतृत्व लिने, ● आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने,

सरकार	प्रमुख भूमिका र जिम्मेवारी
	<ul style="list-style-type: none"> सरकारी/गैर सरकारी निकायहरूसँग साभेदारी गरी पालिका स्तरमा रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा आवश्यक समन्वय गर्ने, पालिका स्तरमा रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने, जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन सँग सम्बन्धित असल अभ्यास, चुनौतिहरू र सिकाईको दस्तावेजीकरण गर्ने, रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका क्रममा अनुगमन गरी कार्यान्वयन अवस्था र उपलब्धीहरू रिपोर्टिङ गर्ने ।
स्थानीय तहमा कार्यरत सरकारी निकायहरू	<ul style="list-style-type: none"> आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको प्रबन्धन गर्ने, स्थानीय स्तरमा रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि स्थानीय सरकार र गैर सरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने, आफ्नो क्षेत्रभित्रका पालिकाहरूमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन स्थिति र प्रगतिको अनुगमन र रिपोर्टिङ गर्ने ।
निजी क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> आफ्नो जिम्मेवारीमा परेका योजनामा उल्लेखित गतिविधिहरूलाई वार्षिक कार्यक्रममा सामेल गराउने र त्यसका लागि आवश्यक बजेटको व्यवस्था गर्ने, स्थानीय स्तरमा आफ्नो जिम्मेवारीमा परेको गतिविधिहरूको कार्यान्वयन गर्ने, योजना कार्यान्वयनका लागि स्थानीय सरकार र अन्य स्थानीय सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने, कार्यान्वयनको लागि निजी क्षेत्रबाट उपलब्ध हुनसक्ने सहयोगको खोजी गर्ने, प्रदेशको मन्त्रालयलाई नीतिगत पृष्ठपोषण गर्ने ।
उपभोक्ता समूह तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय तहमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गर्ने, स्थानीय स्तरमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको लागि स्थानीय जनता र समुदाय परिचालन गर्ने स्थानीय स्तरमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना र अन्य गतिविधिहरूको कार्यान्वयनको लागि वित्तीय व्यवस्था गर्न पहल गर्ने, स्थानीय स्तरमा कार्यान्वयनको अवस्था र प्रगतिको अनुगमन तथा प्रतिवेदन पेस गर्ने ।

५.२ जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन संयन्त्रमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण

जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा प्रदेश मन्त्रालय, विभाग, स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, गैसस र सरकोकारवाला निकाय तथा उपभोक्ता समूहस्तरमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको प्रत्याभूति गरिनेछ । प्रदेश र स्थानीय जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला सहभागिता हुनेछ । त्यसैगरी आयोजनाले प्रदेशको पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र अन्य विषयगत मन्त्रालय र स्थानीय तहमा हाल कायम रहेका लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण युनिटको क्षमता विकासमा सहयोग गर्नेछ । त्यसबाट उनीहरूले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका विषयहरू व्यवहारमा उतार्नमा सक्षम हुनेछन् । आयोजना तह, स्थानीय तहमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई एकीकृत गर्न तालिम र चेतनामूलक कार्यक्रमहरू गरिनेछ ।

स्थानीय स्तरमा सञ्चालन हुने लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सचेतना कार्यक्रमहरूले उपभोक्ता समूह गठनका क्रममा समावेशी स्वरूप दिन विशेष जोड दिनेछन् । संस्थागत तहमा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनका क्रममा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणलाई समाहित गर्न आवश्यक बजेट विनियोजना गरिनेछ ।

स्थानीय स्तरमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण प्रभावकारिताको नियमित अनुगमन गरिनेछ । यसक्रममा लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिनेछ । त्यसरी प्राप्त हुने तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरी कार्ययोजना कार्यान्वयन प्रक्रियामा लैङ्गिक समाहिकरणको अवस्था लेखाजोखा गरिनेछ ।

५.३ कार्यान्वयनमा आवश्यक दक्षता

जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनामा उल्लेख भएका गतिविधिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूमा विभिन्न प्रकारका क्षमताहरू आवश्यक पर्छ । क्षमता विकासका लागि लक्षित क्षेत्रहरूमा योजना निर्माण, वित्त व्यवस्थापन र जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभावहरूसँग जुध्ने सन्देश प्रवाह लगायतका छन् । बुँदागत रूपमा त्यस्ता आवश्यकताहरू यसप्रकार छन्:

- दक्ष मानवीय स्रोतको विकास गर्दै संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी जलवायु परिवर्तनलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।
- विश्वस्त हुन सकिने गरी जोखिम व्यवस्थापनको लागि संस्थागत कार्यान्वयन क्षमता विकास गर्ने ।
- जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनामा प्राथमिकतामा परेका कार्यहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न संस्थाहरूलाई सुदृढीकरण गर्ने ।
- वित्तीय व्यवस्थापनको तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उपलब्ध कोषबाट फाइदा लिन संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि ।
- जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित अनुसन्धानलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा आधारभूत र उच्चशिक्षाको तहका पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तनका विषयलाई समाहित गर्ने ।
- लक्षित क्षमता निर्माण गतिविधिहरू मार्फत महिला र अन्य वञ्चितामा परेका समूहको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,

५.३ कार्यान्वयनका लागि वित्तीय योजना

नेपालको दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदानमा निर्धारित योगदानको लक्ष्य र राष्ट्रिय अनुकूलन योजनाका लक्ष्य हाँसल गर्न आवश्यक आर्थिक स्रोतको कमि भएकोले नेपालले विश्वकोष, ग्रिन क्लाइमेट फण्ड, ग्लोबल इन्भारोमेन्ट फ्यासिलिटी, अनुकूलन कोष, अल्पविकसित मुलुकहरूको कोष लगायत दुई पक्षीय र बहुपक्षीय निकाय र विकास साभेदारहरूसँग आर्थिक, प्राविधिक र क्षमता विकासको सहयोग खोजेको छ । स्रोतको समावेशी र प्रभावकारी परिचालन मार्फत जलवायु परिवर्तनका गतिविधिहरूलाई बढावा दिनका लागि नेपालले आफ्नो आर्थिक प्रणालीलाई पनि सुदृढ बनाउनुपर्ने अवस्था छ । यसरी नै सार्वजनिक वित्तलाई जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा लगानी बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

प्रदेश सरकार आफैले अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थासँग सम्पर्क गर्न नसक्ने भएको हुँदा यो रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि लाग्ने स्रोत नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, निजी क्षेत्र, गैर सरकारी क्षेत्रबाट व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रदेश सरकारले नीति र आवधिक योजनामा निर्धारित विभिन्न लक्षित क्षेत्र अनुसार प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजना पूरा गर्न आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्नसक्छ । साथै, नयाँ र अतिरिक्त लक्ष्यको लागि, नेपाल सरकारले लक्ष्य र कार्ययोजना पूरा गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय साभेदार र देशहरूसँग सहयोग लिनुपर्छ । यसबाहेक, रणनीति र कार्ययोजनामा उल्लेखित सबै कार्यहरू जलवायु परिवर्तन वित्त ढाँचाद्वारा स्पष्ट रूपमा निर्देशित हुनुपर्छ र कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त स्रोतको उपलब्धता हुनुपर्छ । प्रदेश जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको लागि वित्तको स्थिति र अपुग स्रोतको बारेमा जानकारी लिन मध्यावधि समीक्षा आवश्यक छ ।

५.४ अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सुदृढ पार्न र जलवायु रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा केन्द्रीय स्तरको अनुगमन र मूल्याङ्कन उपसमिति गठन गरिनेछ । उपसमितिलाई मन्त्रालय, गैरसरकारी संस्था, शैक्षिक प्रतिष्ठान तथा अनुसन्धान निकायका प्रतिनिधि र विज्ञहरू रहने छन् । यस व्यवस्थाले कार्यान्वयनको सफलता र असफलताको बारेमा बुझ्न मद्दत पुऱ्याउनुको साथै यसका सिकाइहरूको पहिचान गर्न सजिलो हुनेछ । वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गतको जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन विभाग अनुगमन र मूल्याङ्कन उपसमितिको सचिवालयको रूपमा रहनेछ ।

प्रदेश जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिले प्रदेश स्तरीय गतिविधिहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नेछ । समितिले सबै मन्त्रालयहरूसँग समन्वय गरी क्षेत्र लक्षित उपलब्धीहरूको अनुगमन गर्नेछ । प्रत्येक जिल्ला र स्थानीय स्तरका सरोकारवाला संस्थाहरूले प्रादेशिक मन्त्रालयलाई आफ्नो मातहतमा रहेको लक्ष्यको प्रगति बारे सूचित गर्नेछन् । अनुगमनका क्रममा हरेक गतिविधिको खण्डीकृत लैङ्गिक र जातीय तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । यसले अनुगमन समितिलाई जलवायु परिवर्तनको लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका पक्ष पहिचान गर्न र जलवायु परिवर्तनमा समावेशी र लैङ्गिक उत्तरदायी लगानी बृद्धि गर्न सक्षम बनाउनेछ । यस क्रममा जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनामा उल्लेखित क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनका असल अभ्यासहरूको पहिचान गरिनेछ र त्यस्ता अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय तह गरी तीन तहमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिनेछ । उक्त प्रक्रियामा सम्बन्धित निकायले आवधिक लक्ष्यमा आधारित भएर अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नेछ ।

- राष्ट्रिय स्तरमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वार्षिक तथा आवधिक (अल्पकालीन, मध्यकालीन, दीर्घकालीन) लक्ष्यमा आधारित भई अनुगमन गर्नेछ ।
- प्रदेश तहमा पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कोशी प्रदेशले कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको नेतृत्व गरी प्रतिवेदन तयार गर्नेछ । मन्त्रालयले वार्षिक तथा आवधिक (अल्पकालीन, मध्यकालीन, दीर्घकालीन) लक्ष्यमा आधारित अनुगमन गरी कार्यान्वयनमा भएका प्रगतिको समीक्षा गर्नुका साथै प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न आवश्यक सुझाव र निर्देशन दिनेछ । प्रदेश स्तरमा अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयले विषयगत क्षेत्रहरूको वार्षिक तथा आवधिक (अल्पकालीन, मध्यकालीन, दीर्घकालीन) लक्ष्यमा आधारित अनुगमन गरी प्रतिवेदन तयार गर्नेछन् ।
- स्थानीय तहमा सम्बन्धित पालिकाले पालिकास्तरमा जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्नेछ र प्रदेश तहका सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनेछ ।
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोगलाई अनुगमनको जिम्मेवारी दिन सक्तियो भने वार्षिक योजना तर्जुमा गर्दा अन्तर निकाय समन्वय र प्रथामिकता तोक्न सजिलो हुने, दोहोरोपन हट्ने हुन्छ ।

५.५ ज्ञान व्यवस्थापन

जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा धेरै तत्वहरूको अहम भूमिका हुन्छ, ती मध्ये एउटा शिक्षा र ज्ञानको व्यवस्थापन पनि हो । यसको प्रभावकारिता बढाउन संस्थाहरू भित्र सिकाइ एकिकृत गरी अभिलेखन गर्ने परिपाटी स्थापित गरिनु पर्छ । पारदर्शीता तथा अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि तथ्याङ्क व्यवस्थापन प्रणालीलाई चुस्त बनाउनुपर्छ । यस क्षेत्रलाई वेवास्ता गर्नाले जलवायु परिवर्तन रणनीति र कार्ययोजनाका लक्ष्यहरू पुरा गर्न प्रदेश सरकारको क्षमता अपुग हुनेछ । पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, डिग्री कलेज, दमक बहुमुखी क्याम्पस, मेची क्याम्पस, धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक प्रशिक्षण

परिषद् जस्ता अनुसन्धान संस्थाहरूसँग मिलेर जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा अनुसन्धानको लागि जोड दिनेछ । विद्यालय र कलेजका क्षमता निर्माणका लागि जलवायु परिवर्तन पाठ्यक्रममा समावेश गरिनेछ ।

५.६ जोखिमहरू (Risks)

- **सरोकारवालाहरूको स्वामित्वको अभाव**
प्रदेश तथा स्थानीय सरकारका साथै स्थानीय समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गरी सर्वसाधारणमा समेत अपनत्वको भावना विकास नभएसम्म जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा कठिनाई पैदा हुनसक्छ ।
- **दक्ष जनशक्ति तथा लागतको अभाव**
प्रदेश र स्थानीय तहका साथै समुदायमा जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित दक्ष जनशक्ति तथा लागतको अभाव हुँदा यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुन सक्छ । साथै जनसांख्यिक लाभको कुरा आउनुपर्ने, प्रविधिको विकास र हस्तान्तरणको बारेमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- **कार्यान्वयन गर्न लाग्ने लागतको प्रभावकारी लगानीको खाका**
यस जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको लागि लाग्ने लागतको स्पष्ट अनुमान गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय स्रोतहरूको परिचालनका लागि प्रभावकारी खाका बनाउन सकिएन भने यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयन सहज नहुन सक्छ । अन्तर्निर्कायको समन्वय, उत्कृष्ट विषयवस्तु (Best case) को प्रचारप्रसार, स्तरोन्नति र व्यापक वृद्धि (Upscaling and outscaling) को उपाय संस्थागत गर्नका लागि हरेक कार्यक्रमको सम्भावित समाप्ति तथा बहिर्गमन ढाँचा (Exit strategy) आदि पनि महत्वपूर्ण विषय हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- ADB. (2020). *Country Integrated Diagnostic on Environment and Natural Resources*. Asian Development Bank.
- ADB. (2021). *Nepal Macroeconomic Update*. Asian Development Bank.
- CBS. (2014). *Population of Monograph of Nepal*. Kathmandu, Nepal: Central Bureau of Statistics.
- CBS. (2019). *Environment Statistics of Nepal 2019*. Kathmandu, Nepal: Central Bureau of Statistics.
- DHM. (2017). *Observed Climate Trend Analysis of Nepal (1971-2014)*. Kathmandu, Nepal: Department of Hydrology and Meteorology.
- ICIMOD. (2020). *Inventory of glacial lakes and identification of potentially dangerous glacial lakes in the Koshi, Gandaki, and Karnali river basins of Nepal, the Tibet Autonomous Region of China, and India*. International Centre for Integrated Mountain Development.
- IPCC. (2021). *AR6 Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Intergovernmental Panel on Climate Change.
- IUCN. (2010). *Tinjere-Milke-Jaljale Rhododendron Conservation Area: A Strategy for Sustainable development*. International Union for Conservation of Nature.
- MoEAP. (2021). *Economic Survey 2020/21*. Ministry of Economic Affairs and Planning.
- MoF. (2020). *Economic Survey 2019/2020*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Finance.
- MoFE. (2021). *Vulnerability and Risk Assessment and Identifying Adaptation Options*. Ministry of Forests and Environment.
- MoFSC. (2014). *Nepal Fifth National Report to Convention on Biological Diversity*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forests and Soil Conservation.
- MoFSC. (2015). *State of Nepal's Forest*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forests and Soil Conservation.
- MoSTE. (2014). *Economic Impact Assessment of Climate Change in Key Sectors in Nepal*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Science, Technology and Environment.
- NPC. (2017). *Demographic Changes of Nepal: Trends and Policy Implications*. Kathmandu, Nepal: National Planning Commission.
- Pant, K. P. (2013). Economics of Climate Change for Smallholder Farmers in Nepal: A review. *Journal of Agriculture and Environment*, 113-126.
- Poudel, G. P. (2019). Status of Water Resources in Nepal and Existing Use in Irrigation. *Journal of Innovation in Engineering Education*.
- Uddin, K., Shrestha, H. L., Murthy, M., Bajracharya, B., Shrestha, B., Gilani, H., . . . Dangol, B. (2014). Development of 2010 national land cover database for the Nepal. *Journal of Environmental Management*.
- UNDP. (2019). *Human Development Report 2019*. United Nations Development Programme.
- UNDP. (2020). *Nepal Human Development Report 2020*. Kathmandu, Nepal: National Planning Commission.

UNFCCC. (2018). *UN Climate Change Annual Report*. United Nations Framework Convention on Climate Change .

WECS. (2011). *Water Resources of Nepal in the Context of Climate Change*. Kathmandu, Nepal: Water and Energy Commission Secretariat.

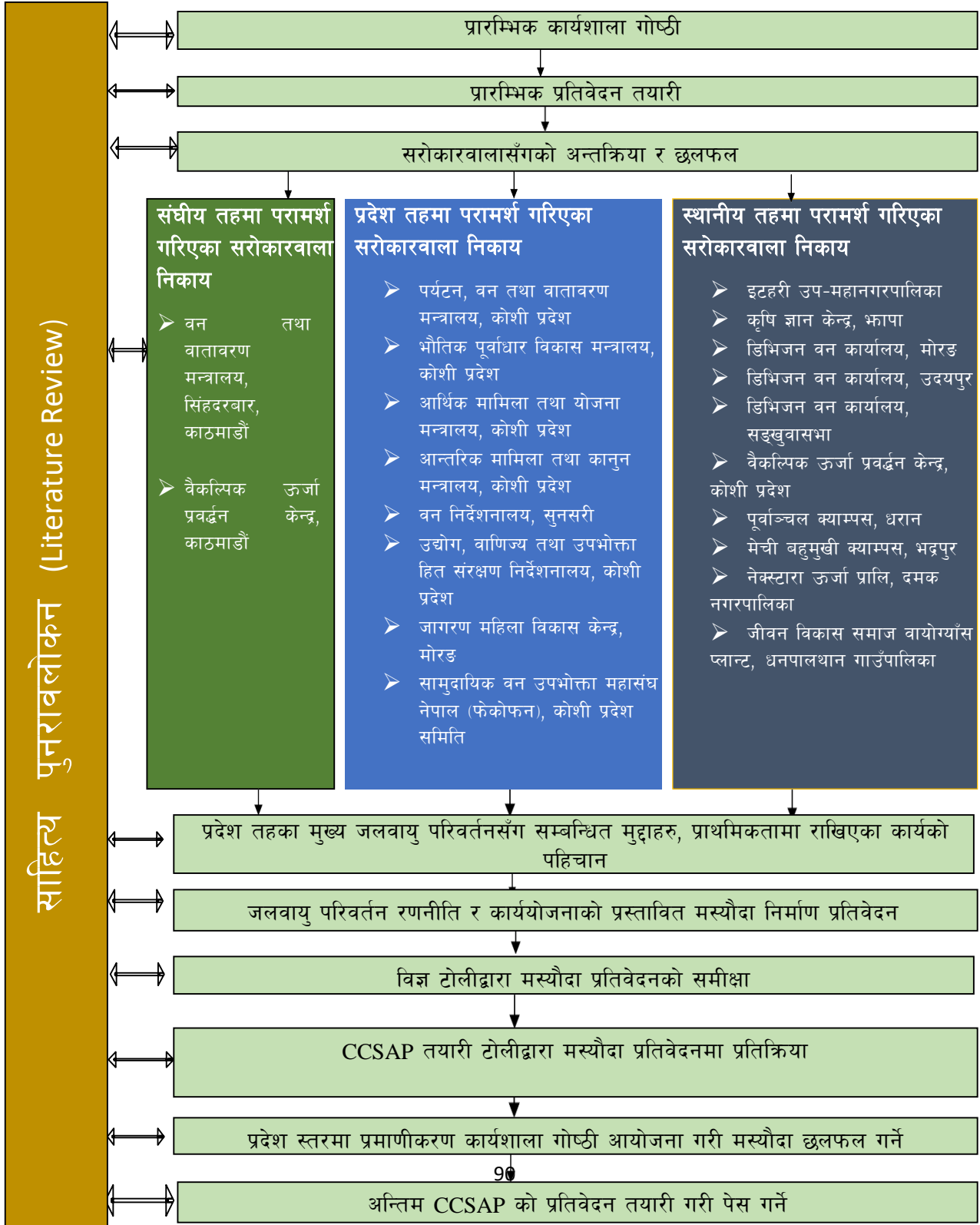
WorldBank. (2020). *Country Profile*. Retrieved from data.worldbank.org: https://databank.worldbank.org/views/reports/reportwidget.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=NPL

MoFE.(2023) Second Nationally Determined Contributions Implementation Plan, Kathmandu, Nepal: Ministry of Forest and Environment

MoFE (2021) National Adaptation Plan, Kathmandu, Nepal,: Ministry of Forest and Environment

अनुसूची

अनुसूची १. जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजनाको तयारीका लागि प्रयोग गरिएको पद्धतिगत ढाँचा

अनुसूची २. सन्दर्भ सामग्रीको पुनरावलोकन

ऐन/नियम/नियमावली/कार्यविधि/नीति तथा कार्यक्रम

- पन्द्रौ योजना (२०१९/२०-२०२३/२४)
- राष्ट्रिय अनुकूलन योजना, २०१८
- राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना (नापा), २०१०
- स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना (लापा), २०११
- राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०१९
- राष्ट्रिय निर्धारित योगदान, २०१६
- दोस्रो राष्ट्रिय निर्धारित योगदान, २०२०
- राष्ट्रिय वन नीति, २०१८
- राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०१९
- राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति, २०१८
- वन क्षेत्र रणनीति, २०१६-२०२५
- चुरे-तराई मधेश संरक्षण र व्यवस्थापन गुरुयोजना, २०१७
- राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६
- राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति तथा कार्ययोजना, २०१४
- राष्ट्रिय रामसार रणनीति तथा कार्ययोजना, २०१८-२०२४
- राष्ट्रिय कृषि नीति, २००४
- राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०११
- कृषि विकास रणनीति, २०१५ -२०३५
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना: २०१८- २०३०
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन- २०१७
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना: २०१८-२०३०
- जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापनका लागि योजना तर्जुमा सम्बन्धी दिग्दर्शन, २०२०
- वातावरण संरक्षण नियमावली, २०२० वातावरण संरक्षण ऐन, २०१९
- जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति तथा कार्ययोजना (२०७७-२०८७)
- जलवायु परिवर्तन बजेट कोड
- जलवायु परिवर्तन वित्तीय खाका

प्रदेश स्तरीय योजना र नीति (कोशी प्रदेश)

- कोशी प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (२०१९/२०-२०२३/२४)
- मध्यम अवधि खर्च संरचना २०२०/२१-२०२२/२३
- प्रदेश सहकारी ऐन, २०१९
- प्रदेश वातावरण संरक्षण ऐन, २०१९ (कोशी प्रदेश)
- प्रदेश वन ऐन, २०२०

अन्य प्रतिवेदन

- नेपालको जलवायु परिवर्तनमा तयार पारिएको तेस्रो राष्ट्रिय सञ्चार रिपोर्ट, २०१७

- जलवायु परिवर्तन जोखिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदन
- नेपालको जोखिम स्थितिलाई समेटिएको प्रतिवेदन पार्स्वचित्र
- जोखिम मूल्याङ्कन र अनुकूलन विकल्पको पहिचान: नीति निर्माताहरूको लागि सारांश
- नेपालमा स्थानीय जलवायु परिवर्तन अनुकूलन अभ्यासमा भएका मुद्दाहरूको विश्लेषण
- अतिकम विकसित देशहरूमा अनुकूलन सम्बोधनमा भएका असल अभ्यासहरूको विश्लेषण

अनुसूची ३. जलवायु परिवर्तन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि लाग्ने लागत

१. कृषि तथा खाद्य सुरक्षा

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति १.१: कृषि क्षेत्रको दिगो उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धि गर्न एकीकृत बालीनाली पोषक तत्व प्रणालीको (Integrated Plant Nutrient System) अवधारणा तथा प्राङ्गारिक स्रोतको उपयोगबाट माटोको गुणस्तर सुधार गर्ने ।										
माटोमा कार्बन परिमाणको अनुपात बढाउन जैविक र प्राङ्गारिक मल प्रयोगलाई प्रोत्साहित गर्ने क. प्राङ्गारिक मल/बायोचार उत्पादन गर्ने उद्योगहरु स्थापना ख. स्थानीय कृषकस्तरमा कम्पोस्ट तथा गड्यौले मल खाल्डो प्रवर्द्धन ग. माटो परीक्षण सेवाको विस्तार र प्रभावकारी सञ्चालन	प्राङ्गारिक मलको उत्पादन तथा प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने (सबै स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१३७	५००	६१	३०५००	७६	३८०००		०
	क. २०३५ सम्म ३७ वटा प्राङ्गारिक मल उत्पादन उद्योग स्थापना गर्ने सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने	वटा	३७	१०००	१०	१००००	७	७०००	१९	१९०००
	ख. ३०००० भकारो तथा गोठ सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	वटा	६००	५०	६०००	३०००००	१२०००	६०००००	१२०००	६०००००
	ग. गड्यौले मलको प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१४ वटा जिल्ला)	जिल्ला	१	२००	७	१४००	६	१२००		०
	घ. मोबाइल माटो परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन र प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने (७० वटा स्थानीय तहमा)	स्थानीय तह	७०	५००	३५	१७५००	३५	१७५००		०
	ङ. माटो परीक्षणको लागि Digital Soil Profile कार्यक्रमसँग सहकार्य गर्ने (नमूनाको रूपमा ३६ वटा स्थानीय तहमा)	स्थानीय तह	३६	३००	१८	५४००	१८	५४००		०
	च. जिल्लागतरूपमा माटोको स्तरको प्रोफायल तयार गर्ने	जिल्ला	१४	१०००	७	७०००	७	७०००		०
कृषि उत्पादन सामग्रीको सहज उपलब्धता बढाउने	(क) २५० बहुउद्देश्यीय निजी नर्सरी स्थापना गर्ने	वटा	२५०	४००	५०	२००००	१००	४००००	१००	४००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
(गुणस्तरीय बीउ, बेर्ना पशुपंक्षीका नश्ल र कृत्रिम गर्भाधान तथा मत्स्य बीज आदि)	ख. जलवायु उत्थानशील बीउ उत्पादन तथा प्रसार (अन्न तथा दलहन वाली) सबै स्थानीय तह	स्थानीय तह	१३७	५००	२७	१३५००	५५	२७५००	६५	३२५००
	ग. पशुपंक्षीजन्य उत्पादनमा विविधिकरण गर्ने (बोका, रांगा, सुंगुर, माछा) १४ जिल्ला	जिल्ला	१४	१०००	७	७०००	७	७०००		०
	घ. रैथाने बीउ संरक्षण तथा भण्डारण केन्द्र (बीउ बैंक) को स्थापना र प्रवर्द्धन गर्ने (७० वटा)	स्थानीय तह	७०	२००	३५	७०००	३५	७०००		०
कृषि तथा पशुपंक्षी सेवामा पहुँच वृद्धि गर्ने (Agrovet/Paravet Services)	वाली तथा पशुउपचार शिविर सञ्चालन गर्ने (सबै स्थानीय तहमा)	स्थानीय तह	१३७	१००	४१	४१००	४८	४८००	४८	४८००
	स्थलगत घुम्ती तालिमहरु सञ्चालन गर्ने (५०० वटा)	वटा	५००	४००	२५०	१०००००	१५०	६००००	१००	४००००
	साना तथा मझौला कृषक तथा समूहहरुलाई गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरु वितरण गर्ने । १००० कृषक लाई	कृषक	१०००	५०	३००	१५०००	३५०	१७५००	३५०	१७५००
	एग्रोभेट तथा पारा भेटहरुको स्थापना तथा सवलीकरण (सबै स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१३७	२००	४१	८२००	४८	९६००	४८	९६००
कृषि कर्जा तथा कृषि बीमा सेवामा पहुँच विस्तार	लागत साभेदारी र कार्यसम्पादनमा आधारित कृषि तथा पशुपंक्षी नीति तर्जुमा	प्रदेश तह	१	२०००	१	२०००		०		०
	सबै स्थानीय तहमा कृषि तथा पशु विमा सम्बन्धि सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	जिल्ला	१४	५००	७	३५००	३	१५००	४	२०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	कृषि तथा पशु विमा सम्बन्धि अभिकर्ताहरु तयार गरि परिचालन गर्ने । ५०० जना	जना	५००	५०	२५०	१२५००	१००	५०००	१५०	७५००
	कृषकलाई कृषि कर्जा तथा बीमा सेवामा पहुँचका लागि डिजिटल वित्तीय सल्लाहका सूचनाको सप्रेषण गर्ने । Digital Financial Advisory Service	प्रदेश तह	१०	१०००	५	५०००	२	२०००	३	३०००
	कृषकहरुको दिगो र हरित लगानी पहुँच अभिवृद्धिका लागि क्षमता विकास (Sustainable Financing)	जिल्ला	१४	२५०	७	१७५०	७	१७५०		०
कृषि बजार सेवाको पहुँच अभिवृद्धि	क. हाट स्थापना तथा सुधार: ७०	वटा	७०	२०००	३५	७००००	३५	७००००		
	ख. ग्रामीण कृषि बजार-३०	वटा	३०	७५०	१५	११२५०	१५	११२५०		
	ग. सहरी क्षेत्रको कृषिबजार सुधार तथा स्थापना-२०	वटा	२०	३०००	१०	३००००	१०	३००००		
	घ. प्राङ्गारिक कृषि बजार स्थापना (१०वटा)	वटा	१०	१०००	५	५०००	५	५०००		०
बाँझो तथा प्रयोगमा नआएको खाली जग्गामा वा हैसियत विग्रेको सीमान्तकृत भूमिमा कृषि वन प्रणाली र करेसावारीको प्रवर्द्धन गरिने	क. बंजर भूमिमा कृषिवनको लागि निजी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन कार्यक्रम र सबै स्थानीय स्तरमा करेसा वारी सम्बन्धी कार्यक्रम गरिने	स्थानीय तह	१३७	३०००	१३७	४११०००				
	ख. फलफूल बगैँचाको विस्तार गर्ने: (२०३० सम्ममा कूल १५०० हेक्टरमा आँप, लिची, किवी, ड्रयागन फल, अलैची आदि)	हेक्टर	१५००	८००	४५०	३६००००	३००	२४००००	७५०	६०००००
	ग. हैसियत विग्रेको खोला किनार, नदी उकास आदि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहकार्यमा	वटा	५०	१०००	१५	१५०००	१०	१००००	२५	२५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	व्यवसायिक कृषि वनको प्रवर्द्धन गर्ने (५० वटा क्षेत्र)									
	घ.साना तथा मझौला कृषकहरुलाई १० लाख फलफुलका विरुवाहरु वितरण गरि कार्वन सञ्चीतीलाई प्रवद्धन गर्ने (सबै स्थानीय तहहरुमा)	वटा	१,०००	०।३	४०००००	१२००००	४०००००	१२००००	२००	६००००
कृषि प्रविधि प्रसार कार्यक्रम मार्फत कृषकलाई कृषि मौसम सूचना सेवाको (Agro-meteorological services) पहुँच विस्तार गर्ने	बालीनाली तथा पशुपालन क्षेत्रको रोगकिरा व्यवस्थापन तथा मौसम पूर्वानुमानको सूचना कृषकलाई उपलब्ध गराउने (सबै स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१	२५००	१	२५००				
उत्थानशील सहर विकास गर्नको लागि सहरी क्षेत्रमा कौशीखेती 'Vertical Farming-Hydroponics' लाई प्रोत्साहन गर्ने	सन् २०३२ सम्म १ हजार घरघुरीमा कौशी खेती	वटा	१०००	१०	५००	५०००	५००	५०००		
रणनीति १.२: न्यून कार्बन उत्सर्जन हुने, जलवायु अनुकूलन तथा उत्थानशील कृषि प्रविधि र अभ्यासको प्रवर्द्धन गर्ने ।										
कृषि क्षेत्रको हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन घटाइने	धानवालीमा सुख्खा र भिजेको स्थानमा सीधै बीउ छर्ने एवं पाखोवारीमा धान र धानका प्रजातिहरु धन संघनता प्रविधिहरु विस्तार गर्ने (४ वटा तराई जिल्ला)	जिल्ला	४	५००	२	१०००	२	१०००		
	सबै स्थानीय तहमा शून्य खनजोत प्रणाली प्रवर्द्धन र विस्तार गर्ने (१३७ स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१३७	१००	६८	६८००	६९	६९००		
	महिला मैत्री शून्य खनजोतका लागि आधुनिक प्रविधि र	स्थानीय तह	१३७	१०००	६८	६८०००	६९	६९०००		

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	उपकरणहरु वितरण गर्ने । १३७ स्थानीय तहमा									
सौर्य उर्जा तथा थोपा सिंचाई प्रणालीको प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने	क. सौर्य उर्जाबाट सञ्चालित पम्पहरुको प्रयोग गरी ५०० हेक्टर जमिन सिंचाई गर्ने	वटा	५००	५००	१५०	७५०००	१००	५००००	२५०	१२५०००
	कृषि क्षेत्र तर्फ १०००० थोपा सिंचाई प्रणालीका सेट वितरण गर्न सहयोग गर्ने	वटा	१०० ००	६	३०० ०	१८०००	२०००	१२०००	५०००	३००००
जलवायु अनुकूलन तथा स्मार्ट कृषि प्रविधिको पहुँच विस्तार गर्ने	क. २०३५ सम्म १०० जलवायु अनुकूलन तथा स्मार्ट कृषि गाउँको स्थापना	वटा	१००	५०००	३०	१५००००	३०	१५००००	४०	२०००००
	ख. २०३५ सम्म १०० जलवायु स्मार्ट कृषि फार्म स्थापना	वटा	१००	१०००	३०	३००००	२०	२००००	५०	५००००
	विद्युतीय र रिचार्जिबल आधुनिक कृषि यान्त्रीकरणको प्रवर्द्धन गर्दै कृषि प्रणालीमा विद्युतीय उपकरणको प्रयोग ५०% हुने (महिला मैत्री हाते टेक्टर)	वटा	१००	४००	३०	१२०००	२०	८०००	५०	२००००
	कृषि वनमा आधारित नगदेबालीको विस्तार गर्ने (१०० वटा)	वटा	१००	२५०	५०	१२५००	५०	१२५००		
	कस्टम हायरिङ्ग सेन्टर स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने (२० वटा)	वटा	२०	१०००	५०	५००००	५०	५००००		
	२० वटा कस्टम हायरिङ्ग सेन्टर स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने र विद्यमान सेन्टरलाई सुदृढीकरण गर्ने	वटा	२०	२०००	१०	२००००	१०	२००००		
रणनीति १.३: प्राङ्गारिक तथा असल कृषि अभ्यासको प्रविधिको पहुँच विस्तार गर्दै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व तथा उत्पादन बढाउने ।										
प्राङ्गारिक तथा असल कृषि अभ्यासको विस्तार गर्दै स्थानीय कृषि उत्पादनलाई पर्यटनसँग	क. कृषक, पर्यटन व्यवसायी र स्थानीय तहको समन्वयमा १० ठूला कृषि नमूना एग्रोटेक्नो पार्कको सम्भाव्यता अध्ययन तथा स्थापना गर्न सहयोग गर्ने	वटा	१०	२५००	५	१२५००	५	१२५००		

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
जोड्दै दिगो कृषि पर्यटन व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने ।	ख. न्यूनतम १०० स्थानीय तहमा एक करार र सहकारी खेती सञ्चालन गरिने	स्थानीय तह	१००	२००	५०	१००००	५०	१००००		
	ग. जैविक उत्पादन तथा जैविक विषादीलाई प्रवर्द्धन गर्न सघन एकीकृत सत्रुजीव व्यावस्थापन र एकिकृत पोषण व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१३७ जिल्ला)	स्थानीय तह	१३७	१००	५२	५२००	५२	५२००	३३	३३००
	घ. कृषिसँग सम्बन्धित साँस्कृतिक सम्पदा र परम्परागत ज्ञान प्रवर्द्धनका लागि ग्रामीण क्षेत्रमा फार्मस्टे र होमस्टे विकासमा सहयोग गर्ने (५० वटा)	वटा	५०	१०००			२५	२५०००	२५	२५०००
	ड. असल कृषि प्रविधिका सामाग्रीहरु तयार गरि प्रकाशन तथा वितरण गर्ने ।	पटक	१	१५००	१	१५००				
	क. उच्च हिमाली क्षेत्रका खर्क (चरण क्षेत्र) पहिचान, नक्साङ्कन, वर्गीकरण गर्ने (१)	प्रदेश तह	१	२०००	१	२०००				
उच्च हिमाली क्षेत्रका खर्क तथा चरण क्षेत्रलाई जलवायु उत्थानशील बनाउने	ख. उच्च हिमाली क्षेत्रमा हुने जलवायुजन्य घटनाबाट गोठाला र पशु सुरक्षाका लागि अस्थायी गोठ निर्माण गर्ने । (४ जिल्लाहरु पाँचथर, सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, ताप्लेजुङ)	जिल्ला	४	२५००	१	२५००	१	२५००	२	५०००
	ग. उच्च हिमाली चरण क्षेत्रमा चट्याङबाट हुने हानी-नोक्सानी कम गर्न Lighting Arresstor जडान गर्ने (४ वटा)	वटा	४	२५००	१	२५००	१	२५००	२	५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	घ.उच्च हिमाली चरण क्षेत्रमा पानीका पोखरी तथा आहाल निर्माण तथा संरक्षण गर्ने (४ वटा)	वटा	४	१०००	१	१०००	१	१०००	२	२०००
रणनीति १.४ खाद्यसङ्कट व्यवस्थापन गर्न खाद्यान्नको उपयोग, उपलब्धता र पहुँच जस्ता आधारभूत पक्षमा ध्यान दिई खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गरिने ।										
खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा र पोषण सम्बन्धी नीति बनाउने	प्रदेशमा पोषण र खाद्य सुरक्षा ऐन बनाउने	प्रदेश तह	१	२०००	१	२०००				
खाद्यान्न न्यून हुने क्षेत्रहरुको पहिचान गरी न्यूनतम क्यालोरी आवश्यकता पुरा गर्न खाद्यान्न उत्पादन तथा आपूर्ति प्रणाली सुदृढ गर्ने	क. जलवायु अनुकूलन स्मार्ट कृषि प्रविधि सम्बन्धी कृषि वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (७० स्थानीय तह)	स्थानीय तह	७०	५०००	३५	१७५०००	३५	१७५०००		
	ख. स्थानीय तथा रैथाने कृषि वालीको उत्पादन प्रवर्द्धन जस्तै चुरे तथा मध्य पहाडी क्षेत्रमा तेजपत्ता खेती विस्तार गर्ने (छ जिल्ला)	जिल्ला	६	५००	३	१५००	३	१५००		
	घुम्तीवाली, घर बगैँचा र करेसावारीको विविधीकरण र मिश्रित वाली जस्ता सुधारिएका भू-व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१३७)	स्थानीय तह	जघठ	१५०	६८	१०२००	६९	१०३५०		
	वालीमा रोगकिराको नियन्त्रणका लागि जैविक विषादी तथा मल उत्पादनका सघन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (१४ जिल्ला)	स्थानीय तह	१४	१०००	७	७०००	७	७०००		
रणनीति १.५ कृषि क्षेत्रमा मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणका लागि वन्यजन्तुमैत्री र जलवायु उत्थानशील खेती प्रणाली प्रवर्द्धन गर्ने ।										
वालीनालीलाई वन्यजन्तुबाट हुने हानी-नोक्सानीबाट जोगाउने	मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व सम्बन्धी क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कार्यक्रममा क्षमता विकास गर्ने (१४ जिल्ला)	जिल्ला	१४	३००	७	२१००	७	२१००		

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००मा)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
उपायहरुको पहिचान तथा कार्यान्वयन	वन्यजन्तुवाट हुने हानी-नोक्सानीका लागि बीमा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने ।	जिल्ला	१४	१०००	७	७०००	७	७०००		
	व्यवसायिक फर्मसँगको सहकार्यमा इलेक्ट्रिक तारवार (Electric Fencing) नमूना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (६)	वटा	६	१०००	३	३०००	३	३०००		
	मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणका लागि वन्यजन्तु प्रतिरोधी वाली प्रणाली कार्यक्रम सञ्चालन (अदुवा, वेसार, सुगन्धित तेल, टिमु र तथा मरिच (६ जिल्ला)	जिल्ला	६	५००	३	१५००	३	१५००		
	हातीवाट हुने क्षति न्यून गर्न केरा खेतीलाई प्रवर्द्धन र विस्तार गरिनेछ ।	जिल्ला	६	२०००	३	६०००	२	४०००		
कृषि तथा खाद्य सुरक्षाका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)					२,३२६,९००		२,०५०,५५०		१,९२६,२००	
कृषि तथा खाद्य सुरक्षाका लागि आवश्यक बजेट (.०००मा)					६,३०३,६५०।००					

२ वन, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षण

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति २.१: दिगो वन व्यवस्थापन										
सामुदायिक वनमा आधारित दिगो वन व्यवस्थापनका योजना तयारी तथा कार्यान्वयन	९२७ (२५ प्रतिशत) समुदायमा आधारित वन उपभोक्ता समूहहरुले दिगो वन व्यवस्थापन अपनाएको हुने	सामुदायिक वन	९२७	५००	४६५	२३२५००	१८०	९००००	२८२	१४१०००
	कोशी प्रदेशमा वन उपभोक्ता समूह, निजीक्षेत्र, स्थानीय तह र प्रदेश सरकारको सहकार्यमा	जिल्ला	१४	१०००	१४	१४०००				

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	साभेदारी मोडेलको विकास गर्न आवश्यक तयारी गर्ने (१४ जिल्ला)									
	ग. १०० वटा सामुदायिक वनहरुमा पुनरुत्थान प्रवर्द्धन (Regeneration Prmotional Activity) क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने ।	सामुदायिक वन	१००	५००	४०	२००००	४०	२००००	२०	१००००
दिगो वन व्यवस्थापनमा काम गर्ने समुदायहरुको लागि सूचकको आधारमा पुरस्कारको प्रावधान मिलाइने	दिगो वन व्यवस्थापनमा काम गर्ने समुदायको लागि सूचकको आधारमा प्रत्येक वर्ष एक पुरस्कार कार्यक्रम सञ्चालन गरिने (प्रदेश स्तर)	पटक	१०	१०००	५	५०००	२	२०००	३	३०००
नागरिक समाज, गैरसरकारी संस्थाहरु र समुदायसँगको समन्वयनमा वन र जैविक विविधता संरक्षणको कार्य सञ्चालन गरिने	१८०० सा.व.उ.समा जलवायु परिवर्तन र जैविक विविधता संरक्षण समावेशी वन कार्ययोजना नविकरण तथा अद्यावधिक गर्ने	वटा	१८००	५००	९००	४५००००	३६०	१८००००	५४०	२७००००
समुदायमा आधारित वन डहेलो व्यवस्थापन कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन गर्ने	२५०० वटा सावउसमा डहेलो रोकन, अग्नी रेखाको निर्माण र व्यवस्थापन गर्न स्थानीय जनताको सहभागितामा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	वटा	२५००	५००	२०००	१००००० ०	५००	२५००००		
	जनचेतना अभिवृद्धि, क्षमता अभिवृद्धि (सुरक्षा कर्मचारी, वन कर्मचारी, समुदाय) कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको हुनेछ (१४)	जिल्ला	१४	७००	७	४९००	७	४९००		
	नीजि तथा पारिवारि र वन सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई प्रोत्साहन गर्न पुरस्कार प्रणाली स्थापना तथा कार्यान्वयन (१० पटक)	पटक	१०	५००	५	२५००	२	१०००	३	१५००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)		
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	
	सामुदायिक डढेलो नियन्त्रण बीमाजस्ता प्रोत्साहन सम्यन्त्र अपनाइएको हुनेछ	सामुदायिक वन	३७११	१०	१८५५	१८५५०	१८५६	१८५६०			
	डढेलो नियन्त्रणका लागि समन्वय र कार्यान्वयन गर्न संस्थागत संयन्त्र स्थापना भएको हुनेछ (सबै स्थानीय तह)	स्थानीय	१३७	५०	४८	२४००	४८	२४००	४१	२०५०	
वन अतिक्रमण र वन डढेलो नियन्त्रण गरिने	सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक वन अतिक्रमण र वन डढेलो नियन्त्रण समिति गठन गर्ने	स्थानीय	१३७	१००	४१	४१००	२७	२७००	६९	६९००	
रणनीति २.२: वनक्षेत्र, वनक्षेत्र उत्पादन र उत्पादकत्वबाट प्रदेशको गार्हस्थ्य उत्पादनमा वन तथा वनस्पति सम्पदाको योगदान वृद्धि गरिने											
वृक्षरोपण/पुनः वृक्षारोपण गर्ने	क. स्थानीय माग र जनताको चाहाना अनुसार १५ स्थानहरुमा तापक्रम र खडेरी सहने प्रजातिका विरुवाहरु सम्बन्धी अनुसन्धान गरि सिफारिस गर्ने (हिमाल, पहाड र तराई)	वटा	१५	१५००	८	१२०००	७	१०५००			
	तापक्रम र खडेरी सहने प्रजातिका विरुवाहरु उत्पादन (५० लाख)	वटा	५०००	०००	०१००५	२०००	१००००	२४००	१२०००	६००	३०००
	राष्ट्रिय वन क्षेत्र बाहिरको वन लगायत निजी तथा सार्वजनिक जग्गाको दिगो व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने (५००)	स्थान	५००	१०००	२५०	२५००००	१००	१०००००	१५०	१५००००	
वनक्षेत्र वनस्पति सम्पदा, वातावरणीय तथा जैविक विविधताको दिगो	प्रदेश हरित अभियान कार्यक्रम मार्फत समुदायमा आधारित वृक्षारोपण, खोला किनार तथा नदी उकास क्षेत्रमा वृक्षारोपण	वटा	५०००	००	०११	१५००	१५०००	२३०५	२००००	२३०५	१५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
व्यवस्थापन र उपयोग गरिने	मार्फत दिगो व्यवस्थापन गर्ने (मेची, विरिड, माई, रतुवा, लोहान्द्रा) १ लाख प्रति खोला									
वनक्षेत्र तथा वनस्पति सम्पदाको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी आयआर्जन र रोजगारीसँग आवद्ध गर्ने	वन तथा प्रकृतिमा आधारित लघु उद्यम स्थापना तथा सञ्चालन र सबलीकरण गर्ने । ३०	वटा	३०	५००	१८	९०००	१२	६०००		
	स्वदेशी र बहुमूल्यको गैरकाष्ठ वन पैदावार र औषधिजन्य, सुगन्धित वनस्पति र लोपोन्मुख प्रजातिहरु निजी र कबुलियती वन खेती (३००वटा)	वटा	३००	३००	१८०	५४०००	१२०	३६०००		
वनक्षेत्र र स्टक परिवर्तनको नक्शाङ्कन गरिनेछ ।	वन क्षेत्र र स्टक परिवर्तनको १०० प्रतिशत नक्शाङ्कन गरिनेछ	जिल्ला	१४	१५००	४	६०००	३	४५००	७	१०५००
	पूर्वाधार निर्माण कार्यमा EIA र IEE लाई अनिवार्यताको लागि अभिमुखीकरण गर्ने (हरेक वर्ष एक पटक)	पटक	१४०	७५०	७०	५२५००	२८	२१०००	४२	३१५००
	वातावरण अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरिने छ ।	वटा	१	५००	१	५००				
मिचाहा प्रजाति तीव्र फैलावट नियन्त्रण र स्थानीय प्रजातिको संरक्षण गरिने	द्विवार्षिक मिचाहा प्रजाति उन्मूलन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने (१४ जिल्ला	पटक	७०	१०००	२१	२१०००	१४	१४०००	३५	३५०००
	मिचाहा प्रजातिहरुको एकीकृत नियन्त्रणका उपायहरु प्रदर्शन प्लटहरु स्थापना गर्ने (१०० वटा)	वटा	१००	३००	३५	१०५००	३५	१०५००	३०	९०००
उपयुक्त जलवायु र माटोको स्थितिको पहिचान गरी स्थानीय, बहुउपयोगी र	आधुनिक बहुउद्देश्यीय नर्सरी स्थापना गर्ने (हिमाल, पहाड र तराई) ६ वटा	वटा	६	५००	२	१०००	१	५००	३	१५००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
उच्च मूल्यका फलफूल तथा अन्य वनस्पतिको वृक्षारोपणको प्रवर्द्धन र अन्य वनजन्य उत्पादनहरु गरिने छ।	नर्सरी स्थापना र स्तरोन्नति गरी विरुवाको उत्पादन गर्ने (१४ जिल्ला)	जिल्ला	१४	१०००	४	४०००	३	३०००	७	७०००
	कृषि तथा फलफूल, गैर काष्ठ वन पैदावार तथा आधुनिक प्रविधि मेला तथा प्रदर्शन (१० पटक)	पटक	१०	१०००	५	५०००	२	२०००	३	३०००
रणनीति २.३ : जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणसँगै पर्यापर्यटनको विकास ।										
संरक्षण क्षेत्र र जैविक विविधता संरक्षणको लागि स्थापित राष्ट्रिय निकुञ्जमा पर्यावरण पर्यटनलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक कानून र पूर्वाधारको विकास गर्ने ।	जैविक विविधता संरक्षण र पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक कानून निर्माण गरी न्यूनतम पूर्वाधार विस्तार गर्ने (३ वटा कानून तथा कार्यविधि)	वटा	३	२०००	३	६०००				
	वन वातावरण, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणको लागि सहकार्य गर्ने (प्रदेश स्तरीय गोष्ठी तथा अन्तक्रियाहरु) १० पटक	वटा	१०	१५००	५	७५००	२	३०००	३	४५००
लोपोन्मुख, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका वनस्पति वन्यजन्तु संरक्षण गरिने ।	लोपोन्मुख वनस्पति, जडिबुटी तथा जैविक विविधता सम्बन्धी पार्श्वचित्र (प्रोफाइल) तयार गर्ने	वटा	१	१५००						
जलाधार क्षेत्रहरुको संरक्षण र व्यवस्थापनको लागि समुदाय र सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरिने	प्रदेशमा ३६५ जलाधार क्षेत्रको संरक्षणका लागि स्वास्थ्य प्रोफाइलहरु तयार गर्ने	वटा	३६५	५००	३६५	१८२५००				
	उच्च सङ्कटासन्न जलाधार तथा उप-जलाधारहरुको एकीकृत जलाधार संरक्षण योजना तर्जुमा गर्ने (१००)	वटा	१००	८००	३०	२४०००	२०	१६०००	५०	४००००
	उच्च सङ्कटासन्न जलाधार तथा उप-जलाधारहरुको एकीकृत जलाधार संरक्षण योजनाको कार्यान्वयन (१००)	वटा	१००	२५००	३०	७५०००	२०	५००००	५०	१२५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	महत्वपूर्ण वन र जलाधार क्षेत्रहरुमा पारिस्थितिक प्रणालीमा आधारित अनुकूलन कार्यक्रमहरु लागु गर्ने (१४ जिल्ला)	जिल्ला	१४	५०००	४	२००००	३	१५०००	७	३५०००
जलीय जैविक विविधता र सम्पूर्ण जलचर सम्बन्धी विविधता संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिने छ	जलीय जैविक विविधता (Aquatics biodiversity) संरक्षणको लागि ऐन तर्जुमा गरि कार्यान्वयन गर्ने	प्रदेश	१	२०००	१	२०००				
	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष लगायतका सीमसार संरक्षण क्षेत्रका जलीय विविधता सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान पार्श्वचित्र तयार गर्ने	पटक	१	२५००	१	२५००				
	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष र मुख्य माछा तथा जलचरहरुको eDNA सङ्कलन गरी दस्तावेज गर्ने ।	पटक	१	५०००					१	५०००
बायोइन्जिनियरिङ, पोखरी संरक्षण र नदी तटबन्धको विकास गरिने ।	सबै स्थानीय तहमा कम्तीमा एक पोखरी संरक्षण कार्यक्रम र नदी तटबन्धको विकास गरिने छ । (१३७)	स्थानीय तह	१३७	२०००	६९	१३८०००	२७	५४०००	४१	८२०००
उच्च मूल्यको फलफुल, जडीबुटी, वन उत्पादन, बाँस र घाँसको उत्पादनमा आवश्यक नीतिगत र संस्थागत विकास गरी किसानलाई आकर्षित गरिने	उच्च मूल्यका जडीबुटी, गैर काष्ठ वन पैदावारको उत्पादन तथा वजारीकरणमा थप सहयोग गर्ने	जिल्ला	१४	२५००	७	१७५००	३	७५००	४	१००००
	ख.वनमा आधारित उद्यमहरुको प्रवर्द्धन गरि हरित रोजगारी सृजनाका लागि गर्नका प्रोत्साहित कार्यक्रमहरु गर्ने (सबै जिल्ला)	जिल्ला	१४	२५००	७	१७५००	३	७५००	४	१००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
	बाँस र घाँसको महत्व र व्यापार प्रवर्द्धनका लागि विशेष मेला तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	पटक	१०	२०००	५	१००००	२	४०००	३	६०००
रणनीति २.४ : मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्ने										
महत्वपूर्ण जैविक मार्गहरुको सरक्षण र पुनर्स्थापना गरिने छ	वनजङ्गलमा वन्यजन्तुका लागि खाद्य फलफूलको वृक्षारोपण गरिने (२०० वटा सा.व.उ.स.)	वटा	२००	२००	१००	२००००	४०	८०००	६०	१२०००
	उत्तर-दक्षिण जलवायु स्मार्ट जैविक कोरिडोर र प्रवासी प्रजातिहरुको लागि पर्यावरणीय कनेक्टिभिटी (Ecological Connectivity) को स्थापना गरिने	वटा	५	५०००	३	१५०००	१	५०००	१	५०००
वन, जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						२७४१९५०		९८०५६०		१०३४४५०
जैविक विविधता र जलाधार संरक्षणका लागि आवश्यक बजेट (.०००मा)						४७५६९६०				

३. जलस्रोत र ऊर्जा

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ३.१: जलविद्युत् क्षेत्रमा लगानी बढाई जलविद्युत् उत्पादनमा वृद्धि^{३०} ।										
इजाजत प्राप्त गरी निर्माणाधीन जलविद्युत आयोजना समयमै सम्पन्न गरिने	हाल निर्माणको क्रममा रहेको २५ जलविद्युत परियोजनाको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको हुनेछ									
	ग्रीड, मिनीग्रीड र अफग्रीड प्रणाली मार्फत									

^{३०} रणनीति १ अन्तरगतका आयोजनाहरु सघिय सरकार र नीजी क्षेत्रबाट खर्च गरिने हुदाँ लक्षमा तय गरिएको छ ।

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	बजेट
	विद्युतमा शतप्रतिशत पहुँच सुनिश्चित भएको हुनेछ ।									
इजाजत र विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन चरणमा रहेका योजनाको निर्माण सुरु गरिने	१४ जलविद्युत परियोजनाहरुको निर्माण सुरु गरिनेछ									
सुनकोशी, दुधकोशी अरुण र तमोर नदीमा जलविद्युत् आयोजनालाई प्रदेश गौरव आयोजनाको रूपमा कार्यान्वयन गरिने	प्रत्येक नदी वेसिनमा कम्तीमा दुई जलविद्युत् परियोजनाहरु निर्माण भएको हुने									
सिँचाई र खानेपानी सहितको बहुउद्देश्यीय जलविद्युत् आयोजनालाई प्राथमिकता दिइने	सबै नयाँ जलविद्युत् आयोजनामा बहुउद्देश्यीय संयन्त्र लागु गरिने									
रणनीति ३.२: सौर्य र अन्य नविकरणीय ऊर्जाको उत्पादन र वितरणमा वृद्धि ।										
नविकरणीय उर्जा सम्बन्धी नीति, कानुन, मापदण्ड, संस्थागत व्यवस्था र सीपको विकास गरिने ।	३० नगरपालिका/ गाउँपालिकामा प्रभावकारी (नगर/गाउँ स्तरीय ऊर्जा योजना) तर्जुमा भएको हुनेछ ।	स्थानीय तह	३०	१०००	१२	१२०००	१२	१२०००	६	६०००
निजी क्षेत्रसँग साभेदारीमा नविकरणीय ऊर्जा उत्पादनको लागि सम्भावित क्षेत्रहरुको पहिचान र छनौट गरिने ।	भापा जिल्लामा रहेका १० मेगावाटको सौर्य उर्जा उत्पादन संरचनाको सिर्काईका आधारमा जम्मा २० टूला सौर्य प्लान्ट जडान भएको हुने ।	वटा	२०	१००००	१०	१०००००	४	४००००	६	६००००
	प्रदेशमा कम्तीमा एउटा उपयुक्त खाना पकाउने विद्युतीय उपकरण निर्माण उद्योग स्थापना भएको हुनेछ	वटा	१	१५००			१	१५००		
फोहर व्यवस्थापन मार्फत बायोग्याँस र विजुली उत्पादन गरिने	२९,७०० घरेलु बायोग्याँस प्लान्ट विकास भएको हुने	वटा	२९७००	२५	७४२५	१८५६२५	१४८५०	३७९२५०	७४२५	१८५६२५

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	बजेट
वायोर्ग्याँस उपयोग तथा प्रवर्द्धन गरिने	१०० वटा संस्थागत टुलो (१५ घन मिटर भन्दा माथिका) वायोर्ग्याँसहरू स्थापना गर्ने	वटा	१००	५००	३०	१५०००	३०	१५०००	४०	२००००
	प्राङ्गारिक(अर्गानिक) फिडस्टकका लागि १००पलिकाहरूमा फोहर छुट्याउन सहयोग गर्ने	स्थानीय तह	१००	२५०	३०	७५००	३०	७५००	४०	१००००
सफा खाना पकाउने सुधारिएको चुलोको प्रवर्द्धन गरिने	कूल १००,००० सुधारिएको चुलो निर्माण/वितरण भएको भएको हुने	वटा	१००००	१०	३००००	३००००	३००००	३००००	४००००	४०००००
	२००० महिलाहरू सुधारिएको चुलो निर्माण तथा मर्मत व्यवस्थापन गर्न तालिम प्राप्त गरेको हुनेछ	जना	२०००	२०	६००	१२०००	६००	१२०००	८००	१६०००
प्रसारण ग्रीड नपुगेका दुर्गम क्षेत्रहरूमा नविकरणीय ऊर्जा विकासको माध्यमबाट पर्याप्त बिजुली उपलब्ध गराइने ।	घरेलु सौर्य बिजुलीको संख्या १६५०० सम्म पुगेको हुने छ ।	घरधुरी	वटा	१६५००	१५	८२५०	१२३७५०	८२५०		
जलविद्युतको पहुँच नभएका क्षेत्रहरूमा नविकरणीय ऊर्जा मार्फत सिँचाई, खानेपानी, सडक र ट्राफिक बत्ती सञ्चालित गरिने	सौर्य उर्जामा आधारित १००वटा सिँचाई खानेपानी तथा सडक पूर्वाधारका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्ने	वटा	१००	१५००	१००	१५००००				
नविकरणीय उर्जा उत्पादनको लागि सिँचाई नहर, बाँध, नदीकिनार, ठूलो भवन, खुला सार्वजनिक स्थल खेती आदिको पहिचान र उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्ने	उपयुक्त सरकारी जग्गामा १० सानो र मध्यम नविकरणीय ऊर्जा (सौर्य तथा वायु) प्लान्ट निर्माण गरिने ।	वटा	१०	५०००	५०	२५००००	२	१००००	३	१५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	बजेट
नविकरणीय ऊर्जा (Hydrogen, Biodiesel ,Wind) उत्पादन सम्बन्धमा अनुसन्धान अनुदान व्यवस्था गर्ने	कोशी प्रदेशमा ग्रीन हाइड्रोजन तथा यसको सहउत्पादन को संभावना अवस्था तथा अवसरहरू र सो को उपयोग सम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिनेछ	वटा	१	५०००	१	५०००				
	कोशी प्रदेशमा मार्फत ग्रीन युरियाको उत्पादन ४ वटा जिल्लामा विस्तार गरिने । यस सन्दर्भमा विगको अभ्यास र सिकाईलाई आत्मसाथ गर्दै लगिनेछ	वटा	४	१००००	२	२००००	१	१००००	१	१००००
	बायोडिजेल उत्पादनको वातावरणीय र आर्थिक लाभहरू तथा सम्भावना बारे प्रदेश स्तरीय विस्तृत अध्ययन गरिनेछ	वटा	१	५०००	१	५०००				
	कोशी प्रदेशमा वायु ऊर्जा उत्पादनको ठूलो सम्भावना रहेको सन्दर्भमा ऊर्जा उत्पादनको लागि प्रमुख क्षेत्रहरू सम्बन्धि अध्ययन अनुसन्धान तथा मार्गदर्शन प्राप्त भएको हुनेछ	वटा	१	५०००	१	५०००				
रणनीति ३.३: एकीकृत प्रणालीबाट जलस्रोतको उचित व्यवस्थापन गरिने ।										
सतह नहरको पहुँच नभएका दुर्गम क्षेत्रहरूको लागि भू-जलको उपयोग गरिने	५० वटा स्थानीयस्तरमा भूमिगत जल सुविधाको विकास कार्यत्रलम सञ्चालन गरिने छ ।	स्थानीय तह	५०	५००	२५	१२५००	१०	५०००	१५	७५००
Glacial lake Outburst Flood (GLOF) हिमताल विष्फोटन को जोखिम घटाउने प्रणाली र गतिविधिहरू लागू गर्ने	उच्च जोखिममा हिमताल निगरानी र पूर्वसूचना प्रणाली स्थापना गरिने	वटा	१०	५०००	५	२५०००	२	१००००	३	१५०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
विद्यमान जल तथा मौसम केन्द्रहरूको स्थापना र सुदृढीकरण गरिने	मौसमी सेवालाई विश्वसनीय बनाउनको लागि सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व हुनेगरी केन्द्रहरूको स्थापना र सुदृढीकरण गरिने (४० वटा)	वटा	४०	१५००	५	७५००	२	३०००	३	४५००
नदी बेसिनमा पूर्वसूचना प्रणालीको स्थापना गरिने ।	१० नदी बेसिनहरूमा पूर्वसूचना प्रणालीको स्थापना भएको हुने	वटा	१०	२०००	५	१००००	२	४०००	३	६०००
एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको कार्यान्वयन गरिने	सबै जिल्लामा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन १-१ आयोजना सञ्चालन गर्ने	जिल्ला	१४	५०००	७	३५०००	३	१५०००	४	२००००
	सतह नहर पहुँच भएका क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अध्ययन गरि आवश्यक पानी किफायती सिचाई प्रविधि कार्यक्रम गर्ने । (भापा, मोरङ, सुनसरी र उदयपुर)	जिल्ला	६	५०००	३	१५०००	३	१५०००		
प्रकृतिमा आधारित समाधानका उपायहरू अवलम्बन गरी उत्थानशील जलाधार पारिस्थितिक प्रणाली सम्वर्द्धन तथा संरक्षण कार्य भएको हुनेछ	१० वटा उर्जा उत्पादित जलाधारहरूसँग सम्वन्धित रहेर जलाधार पारिस्थितिक प्रणाली सम्वर्द्धन तथा संरक्षण कार्य सञ्चालन गर्ने	वटा	१०	५०००	३	१५०००	३	१५०००	४	२००००
जलवायु उत्थानशील खानेपानी, सरसफाइ तथा ढल निकासको गुरुयोजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्दै खानेपानी, सरसफाइ तथा ढल निकासका कार्यक्रम र योजनाहरू दिगो बनाउने ।	जलवायु उत्थानशील प्रदेश स्तरीय खानेपानी तथा सरसफाइ र ढल निकास गुरुयोजना तर्जुमा गर्ने ।	वटा	१	४०००	१	४०००				
	स्थानीय स्तरमा जलवायु उत्थानशील खानेपानी तथा सरसफाइ र ढल निकास गुरुयोजना तर्जुमा एवं पुनवरालोकन गर्ने (१३७ स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१३७	२००	४१	८२००	६९	१३८००	३७	७४००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
जलवायु परिवर्तनलाई विषयगत क्षेत्रमा समायोजन गर्ने प्रदेश स्तरीय विषयगत जलवायु समन्वय समिति गठन गर्ने	जलवायु परिवर्तनलाई विषयगत क्षेत्रमा समायोजन गर्ने कार्यको सहजीकरण गर्न प्रदेश स्तरीय विषयगत जलवायु समन्वय समिति गठन गर्ने	वटा	१	५००	१	५००				
	विषयगत जलवायु समन्वय समिति अर्धवार्षिक बैठक सञ्चालन गर्ने	बैठक	२०	५०	१०	५००	४	२००	६	३००
	खानेपानी स्वच्छता (क्षेत्रका लागि सार्वजनिक निजी साझेदारी मोडेलका लागि मार्गदर्शन विकास गर्ने	वटा	१	१५००	१	१५००				
जलस्रोत र उर्जाका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						१३२५५७ ५		९८४०० ०		८०३३२५
जलस्रोत र उर्जाका लागि आवश्यक बजेट (.०००मा)						३११२९००				

४. ग्रामीण र सहरी बसोबास:

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ४.१: कम आय भएका परिवारलाई प्राथमिकता दिई समावेशी आवास निर्माण र आपूर्ति उपाय र संयन्त्रलाई प्रवर्द्धन गरिने ।										
गरिब र पिछडिएको समुदायको लागि लक्षित नेपाल सरकारको सार्वजनिक आवास कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने	सन् २०३२ को अन्तसम्म कम आय भएका परिवारको लागि १२५०० घर निर्माण गर्ने	वटा	१२५००	५००	६१२५	३०६२५० ०	६१२५	३०६२५० ०		
केन्द्रीय सरकारसँगको समन्वयमा आवास व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त कानुन, प्रक्रिया र मापदण्ड बनाइने	सबै स्थानीय तहमा जलवायु विपद् उत्थानशील आवास व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त कानुन, प्रक्रिया र	स्थानीय तह	१३७	५००	६९	३४५००	२७	१३५००	४१	२०५००

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	मापदण्डहरुको तर्जुमा गर्ने (१३७)									
कम आय भएका परिवारलाई लक्षित गरी सहरी केन्द्रमा कम लागतको घर बनाउन निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन र अनुदानको व्यवस्था गरिने	न्यून आय भएका घरपरिवारहरुलाई लक्षित गरी वैकल्पिक निर्माण सामग्री उत्पादनका उद्योग सञ्चालनका लागि निजी क्षेत्रलाई अनुदान उपलब्ध गराउने (१५)	वटा	१५	२५००	१५	३७५००				
	१४ जिल्लामा एलुमिनियम र अन्य हरित गृह उत्प्रेजन गर्ने निर्माण सामग्रीलाई विस्तापीत गर्न हरित सामग्री (काठ र वाँसलाई) प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।	जिल्ला	१४	५०००	७	३५०००	७	३५०००		
रणनीति ४.२: प्रभावकारी फोहर व्यवस्थापनको प्रावधानसँगै सहरी र ग्रामीण क्षेत्रका घरहरुमा आवश्यक फोहर र ढल प्रणालीको पहुँच ।										
सबै स्थानीय तहको सदरमुकाममा आधारभूत सहरी पूर्वाधारको विकास गरिने	सबै स्थानीय तहको सदरमुकाममा कार्यात्मक र उत्थानशील सहरी वातावरण निर्माणको लागि आधारभूत सहरी पूर्वाधार जस्तै पानी, सरसफाइ, उर्जाको विकास गरिने	स्थानीय तह	१३७	५००	१३७	६८५००				
अनुसन्धान तथा विकास र प्रमुख सहरहरुमा फोहर देखि उर्जा प्रविधि विकासको लागि आवश्यक प्रावधान मिलाइने	प्रमुख सहरहरुमा कम्तीमा एक फोहरबाट उर्जा उत्पादनका लागि प्लान्ट स्थापना भएको हुने (४६ नगरपालिका)	नगरपालिका	४६	५०००	२३	११५०००	१०	५००००	१३	६५०००
ऊर्जा तथा मलको उत्पादन सँगै फोहरपानी प्रशोधन प्लान्टहरुको विकास र कार्यान्वयन गर्ने	महानगर र उपमहानगर पालिकाहरुमा तीनवटा फोहर पानी प्रशोधन प्लान्ट डिजाइन र निर्माण सम्पन्न गर्ने	वटा	३	२५०००		०	३	७५०००		
	१० नगरपालिकाहरुमा मानव दिसाजन्य फोहर प्रशोधन प्लान्ट निर्माण र सञ्चालन हुनेछ	नगरपालिका	१०	५०००	५	२५०००	५	२५०००		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
सहरीकरण, योजना र निर्माणसँग सम्बन्धित मापदण्डको विकास भएको हुने	सबै स्थानीय तहमा योजना र निर्माणसँग सम्बन्धित मापदण्डको विकास भएको हुने	स्थानीय तह	१३७	५००	१३७	६८५००				
	एकीकृत सहरी विकास गुरुयोजना तयार गर्ने (४६ नगरपालिका)	नगरपालिका	४६	२५००	४६	११५०००				
	सबै नगरपालिकाहरुमा हरित सहर सम्बन्धी नीति र मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	नगरपालिका	४६	१०००	४६	४६०००				
स्थानीय तहमा भूमि व्यवस्थापन मापदण्डको निर्माण र कार्यान्वयन गरिने	सबै स्थानीय तहमा एक भूमि व्यवस्थापन समिति गठन भएको हुने	स्थानीय तह	१३७	२००	१३७	२७४००				
कृषिको लागि अनुपयुक्त भूमिमा सहरी विस्तार क्षेत्रको घोषणा गरिने	६ प्रमुख सहरहरुमा सहरी विस्तारको लागि अनुपयुक्त भूमिको उद्योग विस्तारका लागि पहिचान गरिने (इटहरी, विराटनगर, धरान, दमक)	वटा	६	१५००	३	४५००	१	१५००	२	३०००
ग्रामीण र सहरी बसोबासका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						२,६२९,४००		२,२५२,५००		८८,५००
ग्रामीण र सहरी बसोबासका लागि उर्जाका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						४,९७०,४००।००				

५. उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधार:

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ५.१: उद्योग, यातायात र भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रहरुबाट हुने हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन न्यूनीकरण गरिने छ ।										
सिमेन्ट उद्योगमा कार्बन, सोस्ने, यसको प्रयोग गर्ने र यसलाई भण्डारण गर्ने, कार्बन क्याप्चर	सम्भावित सिमेन्ट उद्योगमध्ये एउटामा कार्बन सोस्ने, प्रयोग गर्ने र भण्डारण गर्ने कार्यको सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ	वटा	१	१५०००	१	१५०००				

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
युटिलाइजेसन एण्ड स्टोरेज जस्ता स्वच्छ प्रविधि पहिचान गरी परीक्षण गर्ने	पहिचान गरिएका सिमेन्ट उद्योगमध्ये एकमा कार्बन सोस्ने, प्रयोग गर्ने र भण्डारण गर्ने परीक्षण सम्पन्न भएका हुनेछन्	वटा	१	१००००	१	१००००	१	१०		
परम्परागत ईटाभट्टालाई आधुनिक र सुधारिएको ईटाभट्टा जस्तै जिग्ज्याग भट्टा र विद्युतीय सुरुङ भट्टामा बदल्ने र प्लाई र भेनर उद्योगलाई आधुनिक स्वच्छ उर्जाका प्रविधिहरुले प्रतिस्थापन गरिएको हुनेछ	सहरी नगरपालिकामा रहेका सबै ईटाभट्टा (१२४) लाई आधुनिक ईटाभट्टाले प्रतिस्थापन गरिएको हुनेछ	वटा	१२४	१०००	०	०	६२	६२	६२	६२
	५० वटा प्लाई र भेनर उद्योगलाई आधुनिक स्वच्छ उर्जाका प्रविधिहरुले प्रतिस्थापन गरिएको हुनेछ	वटा	५०	१०००			२५	२५,०००	२५	२५,०००
एकीकृत र जलवायु उत्थानशील सहरी विकास योजना विकास गरी सबै नगरपालिकामा लागु गर्ने	एकीकृत र जलवायु उत्थानशील सहरी विकास योजनाहरु सबै महानगर, उपमहानगर नगरपालिकाद्वारा (४९) विकसित र लागु गरिएको हुनेछ	महानगर , उपमहा नगरपा लिका	४९	१२००	१५	१८०००	२५	३०	९	११
स्वच्छ उर्जाको उपयोग गरी नयाँ प्रविधि अपनाउने निजी क्षेत्र तथा उपभोक्ताहरुलाई अनुदान प्रदान गरिने	स्वच्छ उर्जाको उपयोगको लागि निजी क्षेत्र तथा उपभोक्तालाई अनुदान उपलब्ध गर्ने (२० देखि ४० प्रतिशतसम्म)	पटक	१०	५००	५०००	२५००० ००	२	१०००	३	१५००
वातावरण प्रदूषण न्यूनीकरणका लागि औद्योगिक प्रदूषण र उत्सर्जन सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्ने	प्रदेश स्तरीय वातावरण प्रदूषण न्यूनीकरणका लागि औद्योगिक प्रदूषण र उत्सर्जन नियमावलीको निर्माण गर्ने ।	वटा	१	२०००	१	२०००				
	औद्योगिक फोहर र उत्सर्जन मापदण्ड तयार गर्नको लागि	वटा	१	१५००						

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	एक जिम्मेवार संस्था तोकिते र क्रियाशील बनाउने र सो सम्बन्धी कार्यविधि निर्माण गर्ने									
प्रदेशमा पुनर्चक्रण (Recycle/Rolling) मा आधारित उद्योगहरुको स्थापना र प्रवर्द्धन गरिने	महानगर र उप महानगरपालिकामा पुनर्चक्रणमा आधारित उद्योग स्थापना भएको हुने (३ वटा)	वटा	३	५०००	३०००	१	३०००			
वैकल्पिक निर्माण सामग्रीको लागि अनुसन्धान र विकास परियोजनाहरुको निर्माण गरिने	वैकल्पिक निर्माण सामग्रीको लागि अनुसन्धान र विकास परियोजना सञ्चालन गर्ने (१)	वटा	१	३०००	१५००					
लैङ्गिकमैत्री, अपाङ्गमैत्री, बालमैत्री जेष्ठ नागरिकमैत्री तथा पर्यावरणमैत्री पूर्वाधार निर्माण	सवै (४९) नगरपालिका, प्रदेशका सवै मन्त्रालय र मातहतका कार्यालयहरुमा लैङ्गिकमैत्री, अपाङ्गमैत्री, बालमैत्री जेष्ठ नागरिकमैत्री तथा पर्यावरणमैत्री पूर्वाधार तथा सार्वजनिक शौचालय निर्माण गरिने छ।	वटा	५९	१५००	५९	८८५००				
रणनीति ५.२: जलवायुमैत्री यातायात पूर्वाधारको विकास र यातायातमा पहुँच बढाउने।										
प्रदेश साइकल गुरुोजनाको तर्जुमा र साइकल लेनको निर्माण गरिने	महानगर र उपमहानगर पालिकामा साइकल गुरुयोजना तर्जुमा गर्ने।	महानगर उपमहानगरपालिका	३	२०००	३	६०००				
	महानगर र उपमहानगर पालिकामा कम्तीमा २० किलोमिटर साइकल लेन निर्माण गर्ने	कि.मि.	२०	२०००	०	०	१०	२०	१०	२०
सवै सहर सडकमा पैदलमार्ग विकास गरिने	सवै सहर सडकमा पैदलमार्ग निर्माण पुरा भएको हुने (४९ उप, महा र नगरपालिकाहरु)	स्थानीय तह	४९	२०००	२४	४८०००	९	१८०००	१६	३२०००
सहरी केन्द्रहरुमा सवारी साधनमुक्त क्षेत्रहरुको विकास गरिने।	पाँच प्रमुख सहरी केन्द्रहरु (पाँच वजारहरु) मा सवारी विकास गरिने।	वजार	५	१००००	३	३००००	१	१००००	१	१००००

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	साधनमुक्त क्षेत्रहरुको विकास भएको हुने									
सार्वजनिक, निजी साभेदारीमा विद्युतीय बस सञ्चालन गर्ने	सार्वजनिक, निजी साभेदारीमा (PPP) मा विद्युतीय बस सञ्चालन कार्यविधि तर्जुमा गरिने छ	महानगर उपमहानगरपालिका	३	२०००	३	६०००				
	विद्युतीय बस सञ्चालन गर्ने नीजि कम्पनीलाई प्रोत्साहन अनुदानको व्यवस्था गरिनेछ। (१००वटा.)	वटा	१००	१०००	७५	७५०००	२५	२५०००		
आर्थिक वर्षको वार्षिक योजना, कार्यक्रम र बजेटमा विद्युतीय सवारीसाधन प्रवर्द्धन गर्ने क्रियाकलाप समावेश भएको हुनेछ।	विद्युतीय सवारीसाधन, चार्जिङ, उपकरण र पूर्वाधारको लागि मापदण्डहरु तयार भई लागु भएका हुने	प्रदेश स्तरीय	१	२०००	१	२०००				
	प्रयोग गरिएका ब्याट्रीको व्यवस्थापनका लागि निर्देशिका विकसित र लागु भएका हुनेछन्	प्रदेश स्तरीय	१	२०००	१	२०००				
	प्रदेशमा सवारीसाधनको अवस्था परीक्षण गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएको हुनेछ	प्रदेश स्तरीय	१	५०००		०	१	५०००		
	प्रदेशमा १०० विद्युतीय बस सञ्चालनमा आएका हुनेछन् (PPP Model मा)	वटा	१००	१००००	५०	५०००००	५०	५०००००		
	प्रदेश मन्त्रालयहरुमा १० वटा चार्जिङ स्टेसन सञ्चालनमा रहेका हुने	वटा	१०	२५००	५	१२५००	५	१२५००		
	कम्तीमा २० वटा बस चार्ज गर्ने क्षमता भएका ६ वटा चार्जिङ स्टेसनहरु स्थापना भएका हुने	वटा	६	१००००	३	३००००	३	३००००		

मुख्य कार्य	लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	एक पटकमा कम्तीमा तीनवटा गाडी चार्ज गर्नसक्ने क्षमता भएका १०० चार्जिङ स्टेशन स्थापना भएको हुने	वटा	१००	१५०००	४०	६०००००	४०	६०००००	२०	३०००००
उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधारका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						१४५०५०		१,३४८,५०		४६१,३००
उद्योग, यातायात तथा भौतिक पूर्वाधारका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						३,२६०,३००				

६. पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.णण)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ६.१: प्रदेशमा पर्यापर्यटनको विकास र प्रवर्द्धन गरिने छ ।										
पर्यापर्यटनको लागि सम्भावित स्थलहरुको पहिचान गरिने (२०८२ को लागि ८२ सम्म पर्यावरण पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने)	वर्तमान १३ पर्यापर्यटन गन्तव्यबाट ५० पर्यापर्यटन गन्तव्यको पहिचान भएको हुने	गन्तव्य	३७	२५००	३७	९२५००				
	विद्यमान १३ पर्यापर्यटन गन्तव्यहरु प्रचारप्रसार र विकासका लागि थप कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	गन्तव्य	१३	१०००	१०	१००००	३	३०००		
पर्यापर्यटन-सांस्कृतिक पदयात्रा मार्गको विकास गरिने । (त्रियावारी पदमार्ग, लालीगुराँस पदमार्ग, फाल्गुनन्द पदमार्ग लगायत (सन् २०२४ देखि २०२८)	२० पर्यावरण पर्यटन-सांस्कृतिक पदयात्रा मार्गको विकास भएको हुने	वटा	२०	५००००	१०	५०००००	१०	५०००००		
कार्बन तटस्थ पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने	२०३० सम्म कम्तीमा एक कार्बन तटस्थ गन्तव्यको विकास भएको हुने	वटा	१	१०००००					१	१०००००
रणनीति ६.२: पर्यटन सेवलाई जवाफदेहीता र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड सहितको स्वच्छ र दिगो उद्योगको रूपमा स्थापित गरिने ।										
“मुन्दुम पदमार्ग” को छिटो गतिमा निर्माण गरी अतिरिक्त पदमार्गको विकास गरिने	“मुन्दुम पदमार्ग” को साथै अतिरिक्त ५०० किलोमिटर पदयात्रा मार्ग विकास गरिने	कि.मी	५००	७००	५००	३५००००				
	हिमाली पर्यटनका दिगो र जलवायु उत्थानशील पर्यटन रणनीति र कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने (प्रदेश तह)	वटा	१	५०००	१	५०००				
पर्यटन गुरुयोजनामा सबै १४ जिल्लाको प्रमुख पर्यटन गन्तव्य समावेश गरी पर्यटक आकर्षित गर्न कार्यलाई प्रोत्साहित गरिने	प्रदेशको सबै १४ जिल्लाहरुमा प्रमुख पर्यटन गन्तव्यको विकास भएको हुने	जिल्ला	१४	१०००००	७	७००००	७	७००००		

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
पर्यटन उद्योगबाट रोजगारी अभिवृद्धि गरिने	कोशी नदी र यसका सहायक नदीहरूमा जल यातायात पूर्वाधारको विकास र प्रवर्द्धन गरिने	नदी	३	१००००	१	१००००	१	१००००	१	१००००
	पर्यापर्यटन व्यवसाय र उद्योगहरूलाई क्षमता अभिवृद्धिका लागि कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान उपलब्ध गराउने (५० वटा)	वटा	५०	१०००	२५	२५०००	१३	१३०००	१२	१२०००
	एक स्थानीय तह एक पर्यटन स्थल पहिचान गरि पर्यापर्यटन विकास गर्ने	स्थानीय तह	१३७	२०००	६९	१३८०००	३५	७००००	३४	६८०००
	पर्यटन क्षेत्रका सरोकारवालाहरू जलवायु संकटान्नता, जोखिम र अनुकूलन योजना सम्बन्धी क्षमता तालिम सञ्चालन गर्ने (२०० जना) ८ वटा पालिका	पटक	८	१०००	४	४०००	४	४०००		
	वातावरणमैत्री पर्यापर्यटनको मागदण्ड तयार गर्ने र मापदण्ड पुरा गरेका व्यवसायलाई पुरस्कृत गर्ने	जिल्ला	१४	२५००	७	१७५००	२	५०००	३	७५००
	विसं २०८२ को लागि ८२ सम्म भ्रमण वर्षको प्रवर्द्धनका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	जिल्ला	१४	२५००	१४	३५०००				
	आतिथ्य सत्कार र अग्रेजी सम्बन्धि पर्यटन गाईड तालिम सञ्चालन गरि दक्ष गाईड तयार गरिनेछ (१००० जना)	जना	१०००	२५	५००	१२५००	२५०	६२५०	२५०	६२५०
पदयात्रा मार्ग र प्रमुख पर्यटन स्थलहरूको लागि भरपर्दो मौसम विज्ञान सेवा प्रदान गरिने ।	पर्यटन स्थल	५०	२०००	२५	५००००	१२	२४०००	१३	२६०००	

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.१११)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
र०नीति ट.घ: प्रमुख पर्यटन गन्तव्यको रूपमा सांस्कृतिक र धार्मिक स्थलहरुको पहिचान र विकास ।										
आधारभूत सुविधाहरुको पर्याप्त व्यवस्था सहित सर्किटको रूपमा धार्मिक र सांस्कृतिक पर्यटन गन्तव्यको विकास गरिने ।	तेंगबोचे गुम्बा, हलेशी महादेव मन्दिर, पाथीभरा मन्दिर र बराहाक्षेत्र, संसारीमाई र लारुम्बा जस्ता सांस्कृतिक र धार्मिक महत्व बोकेका पर्यटन स्थलहरुको विकास र प्रवर्द्धन गरिने (६ वटा)	वटा	६	५०००	३	१५०००	२	१००००	१	५०००
	पहिचान हुन नसकेको धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यापर्यटकीय गन्तव्यहरु पहिचान तथा प्रवर्द्धन गरिने छ ।	वटा	१०	१५००	५	७५००	५	७५००		
मुख्य पर्यापर्यटन र सांस्कृतिक पदमार्गहरुमा जातीयता आधारित संग्रहालयको विकास, कला संग्रहालयमा स्थानीय संस्कृतिको प्रचार गर्ने	२० पर्यावरण पर्यटन ट्रेक मार्गमा कम्तीमा १ सांस्कृतिक पहिचानमा आधारित संग्रहालय, कला संग्रहालयमा स्थानीय संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन गरिने छ ।	वटा	२०	१०००	६	६०००	४	४०००	१०	१००००
पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						१२०४५० ०		६७००००		१०००००
पर्यटन एवं प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)										१९७४५००

७. स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ७.१: जलवायु-विपद् उत्थानशील स्वास्थ्य पूर्वाधार र सेवामा पर्याप्त विकाससँगै स्वास्थ्य मापदण्ड र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचमा सुधार ।										
सबै स्थानीय तहमा जलवायु-विपद् उत्थानशील स्वास्थ्य पूर्वाधारको विकास गरिनेछ	सबै स्थानीय स्तरमा १५ शैयाको जलवायु-विपद् उत्थानशील अस्पताल निर्माण एवं स्तर उन्नति गरी सञ्चालनमा ल्याइने	पालिका	१३७	५०००	६९	३४५०० ०	२८	१४००००	४०	२०००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
जलवायु उत्पन्न रोगहरुको तयारी, रोकथाम र नियन्त्रणको लागि संयन्त्रको विकास गर्ने	सबै स्थानीय तहहरुमा जलवायु उत्पन्न रोगको तयारी, रोकथाम र नियन्त्रणको लागि संयन्त्रको विकास गर्ने र आवश्यक संस्था स्थापना भएको हुने	स्थानीय तथा प्रदेश तह	१३८	१००	७०	७०००	२८	२८००	४०	४०००
	जलवायु उत्पन्न रोगको निगरानी र निरीक्षणको लागि स्वास्थ्य सूचना प्रणाली व्यवस्थापनलाई सवलीकरण गर्ने	प्रदेश स्तरिय	१	१०००	१	१०००				
	जलवायु उत्पन्न रोगहरुका लागि जनस्वास्थ्य प्रयोगशालालाई सवलीकरण गर्ने (प्रदेश स्तर) १	प्रदेश स्तरीय	१	१००००		०	१	१००००		
रणनीति ७.२: सफा, खुला दिसामुक्त क्षेत्र र वैज्ञानिक फोहर व्यवस्थापनको लागि कार्यक्रम र नीतिगत सुधार ।										
खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा नियमित अनुगमन तथा मूल्यांकन गरी समीक्षा गरिने	प्रदेशका सबै जिल्ला र स्थानीय तह खुला दिसामुक्त क्षेत्रको नियमित अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने	पटक	१४०	२००	७	१४००	३	६००	४	८००
स्थानीय तहको साभेदारीमा संयुक्त प्रयोगको लागि फोहर प्रशोधन र स्रोत परिचालन केन्द्रको स्थापना गरिने	कम्तीमा १४ फोहर प्रशोधन र स्रोत परिचालन केन्द्रको स्थापना भएको हुने	वटा	१४	२५००	१४	३५०००				
स्थानीय सरकारलाई नवीन प्रविधिको र ठोस फोहर (Solid waste) को पुनर्चक्रण (Recycle) को प्रवर्द्धन गर्न सहजीकरण गरिने	६ प्रमुख सहरहरुमा कम्तीमा एक ठोस फोहर (Solid waste) को पुनर्चक्रण (Recycle) प्लान्ट स्थापना भएको हुने	वटा	६	५०००	३	१५०००	१	५०००	२	१००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
सहरी फोहर व्यवस्थापनको माध्यमबाट बायोग्याँस र बिजुली उत्पादनको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन	सबै नगरपालिकामा सहरी फोहरको उपयोग गरी बिजुली उत्पादनको लागि एक बायोग्याँस प्लान्ट स्थापित भएको हुने (४९ वटा)	महानगर पालिका, उपमहानगरपालिका र पालिकाहरु	४९	२५००	२५	६२५००	९	२२५००	१५	३७५००
विभिन्न नगरपालिकामा एकीकृत फोहर प्रसोधन र स्थानान्तरण केन्द्रको विकास गरिने	३० फोहर प्रसोधन र स्थानान्तरण केन्द्रहरुको विकास भएको हुने	पालिकाहरु	३०	५०००	१५	७५०००	६	३००००	९	४५०००
	मानव मलमूत्रजन्य फोहर प्रसोधन प्लान्ट स्थापना गरी ऊर्जा र मल उत्पादन गर्ने । (५ वटा)	वटा	५	३०००	३	९०००	२	६०००		
	सबै नगरपालिकाहरुमा मानव दिसाजन्य फोहर व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना गरि सञ्चालन गर्ने	नगर पालिका	४९	५०००	२५	१२५०००	२४	१२००००		
	स्वास्थ्य प्रतिष्ठानहरुबाट निस्कने फोहरलाई उचित व्यवस्थापनको लागि आधुनिक व्यवस्थापन केन्द्र सञ्चालन गरिने छ । (६ वटा शहर)	शहर	५	५०००	३	१५०००	३	१५०००		
फोहर पानी प्रसोधन सुविधा र दिशाजन्य लेदोको उचित व्यवस्थापनको विकास गरिने	सन् २०३५ सम्ममा प्रतिदिन ६ करोड लिटर फोहर पानी प्रसोधन र ७००० घनमिटर मलको व्यवस्थापन गरिनेछ	महानगर पालिका, उपमहानगर पालिका	३	१००००	३	३००००				
रणनीति ७ ३ : सफा खानेपानीको सहज पहुँच र यसको स्तर कायम राख्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने र नयाँ कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने ।										
प्रदेशमा पानी परीक्षण प्रयोगशालाको स्थापना गरिने	१४ पानी परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना गर्ने	वटा	१४	२५००	१४	३५०००				

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
पानीको संचय र स्रोत नभएका क्षेत्रहरुमा भू-स्रोत जस्तै वैकल्पिक विधिको प्रयोग गरिने	सबै स्थानीय स्तरमा खानेपानीको लागि आकाशे पानी सङ्कलन र भू-जलस्रोतको स्थापना गरिने	स्थानीय तह	१३७	२०००	६९	१३८०००	२७	५४०००	४९	८२०००
	सबै स्थानीय स्तरमा खानेपानीको लागि पानीका मुहानहरु संरक्षण गर्ने (पोखरी तथा खाडलहरु) १३७	स्थानीय तह	१३७	१०००	६९	६९०००	२७	२७०००	४९	४९०००
सुख्खा क्षेत्र व्यवस्थापन (आकासे पानी जम्मा गर्न प्लाष्टिक पोखरी निर्माण ।	प्रदेशको ५००० वटा स्थानमा सुख्खा क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न र आकासे पानी जम्मा गर्न प्लाष्टिक पोखरी निर्माण ।	वटा	५०००	५०००	२५००	१२५००००	१०००	५००००००	१५००	७५०००००
	चुरे क्षेत्रमा पानी पुर्नभरण पोखरी निर्माण गर्ने (५ जिल्ला)	वटा	५००	१०००	२५०	२५००००	१००	१०००००	१५०	१५००००
जलवायु उत्थानशील WASH प्रविधिहरुको पहिचान र परीक्षण गरिनेछ	विपन्न र संकटासन्न घरधुरीमा जलवायु उत्थानशील WASH प्रविधिको परीक्षण गर्ने (३०००)	वटा	३०००	१०००	५००	५०००००	६००	६०००००	९००	९०००००
	सबै गाउँपालिकामा पानीको बहुउपयोग प्रणाली (MUS) जडान गर्ने (५०० वटा),	वटा	५००	२०००	२५०	५०००००	१००	२०००००	१५०	३०००००
स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट(.०००मा)						१४७१७९००		६३३४९००		९२७३३००
स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						३०३२६१००				

८. विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन:

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर(.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ८.१ : विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन प्रदेशिक विपद् जोखिम व्यवस्थापन गर्ने निकायको नेतृत्व कार्यक्रम सञ्चालन गरिने ।										
नियमित प्रकोप जागरूकता अभिमुखीकरण कार्यक्रम साथै विपद् चेतावनी प्रणाली संचालन गरिने	नियमित विपद् जागरूकता अभिमुखीकरण कार्यक्रम साथै सबै स्थानीय स्तरमा एक विपद् सूचना प्रणाली स्थापना भएको हुने	स्थानीय तह	१३७	५००	१३७	६८५००				
	हरेक वर्ष जलवायु जन्य जोखिम विशेष गरि बाढी सम्बन्ध नेपाल भारत सीमापार सम्वादहरु सञ्चालन गरिने छ ।	पटक	१०	५००	५	२५००	२	१०००	३	१५००
पूर्व सूचना प्रणालीको स्थापना गरिने	सबै स्थानीय तहमा प्रारम्भिक मौसमी पूर्व सूचना प्रणालीको स्थापना गर्ने (१३७)	स्थानीय तह	१३७	२००	१३७	२७४००				
एकीकृत आपतकालीन सेवा केन्द्र स्थापना भई सञ्चालन सहित खोज, उद्धार र राहत प्रणाली स्थापना गरिने छ	मुख्यमन्त्री आपतकालीन सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने (५० वटा) स्थानीय तहमा	वटा	५०	२००००	२५	५०००००	१०	२०००००	१५	३०००००
	प्रदेश आपतकालीन सेवा केन्द्रको सवलीकरण गर्ने (१)	वटा	१	२५०००	१	२५०००				
	सबै स्थानीय तहमा खोज, उद्धार र राहत प्रणालीहरुलाई सवलीकरण गर्ने (१३७)	स्थानीय तह	१३७	५००	६९	३४५००	२७	१३७००	४१	२०५००
	घ. सबै स्थानीय तह तथा प्रदेश स्तरीय आपतकालीन सेवा केन्द्रहरुमा वन डहेलो सम्बन्धि उपयुक्त र क्षमता विकास गरि सवलीकरण गर्ने ।	स्थानीय तह	१३७	१०००	६९	६९०००	२७	२७०००	४१	४१०००
प्रमुख नदीहरुमा बाढी सम्बन्धि पूर्व सूचना प्रणाली स्थापित भई खोज, उद्धार र राहत प्रणालीहरुको स्थापना गरिने छ ।	६ प्रमुख नदीमा बाढी सम्बन्धी पूर्वसूचना प्रणाली स्थापित भएको हुने	नदी	६	१०००	६	६०००				
	ख. ६ प्रमुख नदीमा प्रणाली खोज, उद्धार र राहत कार्य	नदी	६	२०००	३	६०००	१	२०००	२	४०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर(.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
	समूहको गठन तथा परिचालन गर्ने									
विद्युतीय विपद् जोखिम नक्साङ्कन भई उच्च जोखिमका क्षेत्रहरु पहिचान भएको हुने	१४ जिल्लामा विपद् जोखिम नक्साङ्कन भई उच्च जोखिमका क्षेत्रहरु पहिचान भएको	जिल्ला	१४	५००	७	३५००	३	१५००	४	२०००
	प्रदेश विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणाली को सुदृढीकरण गर्ने (१ वटा)	वटा	१	१००००	१	१००००				
रणनीति ८.२: विपद् जोखिममा रहेका जनसंख्याको जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।										
बाढीको जोखिममा रहेका बस्तीहरुको संरक्षण गरिने ।	२० बाढीजन्य प्रकोप भएका बस्तीको संरक्षण गरिने	वटा	२०	१०००	१०	१००००	१०	१००००		
जल उत्पन्न विपद्बाट प्रभावित घरहरुको पुनर्वास गरिने	जल उत्पन्न प्रकोपबाट प्रभावित १६७५ घरपरिवारको पुनर्वास भएको हुने	वटा	१६७५	५००	८३८	४१९०० ०	८३७	४१८५००		
तटीय क्षेत्र र बस्तीहरु उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्ने	वन तथा चुरे क्षेत्रबाट उत्पत्ति भएका खोला तथा नदीको तटीय क्षेत्र र बस्ती नियन्त्रण गर्ने (५०० स्थान)	स्थान	५००	१०००	२५०	२५००० ०	१००	१०००००	१५०	१५००० ०
विपद् प्रभावित बस्तीहरुको योजनाबद्ध स्थानान्तरण गरिने	विपद् जोखिमबाट प्रभावित ५ बस्तीको योजनाबद्ध स्थानान्तरण भएको हुने	वटा	५	५००००	५	२५००० ०				
मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षतिको सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम परिक्षण गरी सञ्चालन गरिने	मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षतिको सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम सञ्चालनका लागि कार्यविधि तयार गर्ने (१)	वटा	१	२५००	१	२५००				
	मनसुनजन्य तथा अन्य विपद्बाट हुनसक्ने क्षति सम्बोधनका लागि बीमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने १० वटा स्थानीय तह	स्थानीय तह	१०	२५००	५	१२५००	५	१२५००		
रणनीति ८.३: विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु अनुकूलनका योजना, नीति तथा कार्यविधि तयारी तथा परिमार्जन गर्ने ।										
विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु अनुकूलनका योजना,	जोखिम सम्बेदनशील भू-उपयोग नीति तथा योजना	स्थानीय तह	१३७	५००	६९	३४५००	२८	१४०००	४०	२००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
नीति तथा कार्यविधि तयारी र कार्यान्वयन गरिने	कार्यान्वयन कार्यविधि तर्जुमा तथा परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्ने (१३७)									
	१३६ स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको हुने (सबै स्थानीय तह)	स्थानीय तह	१३७	२०००	६९	१३६०००	६६	१३६०००		
विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						१६६६९००		९३६२००		५३९०००
विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						३३४४९००				

९. लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता, जीविकोपार्जन र सुशासन:

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति ९.१: जीविकाको उत्थान र सुशासन कायम गर्न समाजका सबै क्षेत्रमा अपाङ्ग, महिला, सीमान्तकृत समूह र अन्य पिछडिएका जातिहरुको समावेशीकरण ।										
नविकरणीय ऊर्जा उपयोग र विद्युत उपकरण र प्रविधिको उपयोगको लागि प्रशिक्षणमा महिला तथा अन्य सीमान्तकृत वर्गलाई प्रोत्साहित गरिने	सबै स्थानीय तहमा नविकरणीय ऊर्जा उपयोग, विद्युतीय उपकरण र प्रविधिको उपयोगका प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	स्थानीय	१३७	५००	६९	३४५००	२६	१४०००	४०	२००००
जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गरिने	जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रमको पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक सूचनाहरुको प्रसारण गर्ने	वटा	१०	१०००	५	५०००	२	२०००	३	३०००
महिला, अपाङ्गता भएका र अन्य पिछडिएको वर्गका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन क्षमता अभिवृद्धि गरिने	सबै स्थानीय तहमा महिला, आदिवासी जनजाती, युवा र अपाङ्गता भएका र अन्य पिछडिएको वर्गका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन सम्बन्धी	स्थानीय तह	१३७	५००	६९	३४५००	२६	१४०००	४०	२००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
	प्रशिक्षण एवं क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने									
	प्रदेश तहमा महिला, आदिवासी जनजाती, युवा र अपाङ्गता भएका समूहका संस्था तथा सञ्जालका पदाधिकारीलाई जलवायु परिवर्तन र बार्ता क्षमता विकासका लागि प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने	पटक	१०	१०००	५	५०००	२	२०००	३	३०००
पैदलमार्ग (फुटपाथ) र यातायात प्रणाली अपाङ्गमैत्री बनाइने	प्रमुख सहरी नगरपालिकाहरु पैदलमार्ग र यातायात प्रणाली अपाङ्गमैत्री बनाइने	शहर	४९	१०००	२५	२५०००	२४	२४०००		
रणनीति ९.२ : संकटासन्न र सीमान्तकृत समूह एकल महिला, आदिवासी जनजाति, युवा र अपाङ्गता भएका व्यक्ति आमदानीमा वृद्धि गर्दै आर्थिक सशक्तिकरण गरिनेछ ।										
उच्च जोखिम परिवार र समुदायलाई लक्षित गरी जलवायु उत्थानशील र समावेशी जीविका कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।	सबै स्थानीय तहहरुमा उच्च जोखिम परिवार र समुदायलाई लक्षित गरी जलवायु उत्थानशील र समावेशी जीविकोपार्जन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।	स्थानीय तह	१३७	२५००	६९	१७२५००	२८	७००००	४०	१०००००
	सबै स्थानीय तहमा स्थानीय आर्थिक विकास (Local Economic Development) का रणनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने	वटा	१००	१५००	६९	१०३५००	२८	४२०००	४०	६००००
	सबै स्थानीय तहका संकटासन्न क्षेत्रहरु लैससास उत्तरदायी र जलवायु उत्थानशील प्रविधि विस्तार गर्ने	स्थानीय तह	१३७	१५००	६९	१०३५००	२८	४२०००	४०	६००००
रणनीति ९.३ : जलवायु परिवर्तनका राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्न युवा लगायत महिला, आदिवासी जनजाति र अन्य सरोकारवालासँगको सहकार्यमा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरुबीचको संस्थागत समन्वय सुदृढ गरिनेछ ।										

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
महिला, अपाङ्गता भएका र अन्य पिछडिएको वर्गका लागि पर्याप्त प्रशिक्षण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन क्षमता अभिवृद्धि गरिने	सबै स्थानीय तहमा १ वार्षिक प्रशिक्षण र १ क्षमता अभिवृद्धिकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको हुने	स्थानीय तह	१३७	५००	६९	३४५००	२८	१४०००	४९	२४५००
प्रदेश र स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी बहुसरोकारवालाहरु सयन्त्र स्थापना गरी क्रियाशील बनाउने	स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन इकाई स्थापना गर्ने र यसका सञ्चालन र सुदृढीकरण गर्ने	स्थानीय	१३७	३००	६९	२०७००	२८	८४००	४०	१२०००
	महिला, आदिवासी र सीमान्तकृत समूहको सहभागितामा एनडिसी कार्यन्वयन, वित्तीय र प्रतिवेदन सम्बन्धी विशेष छलफल सञ्चालन गर्ने (अर्धवार्षिकरूपमा)	पटक	२०	५००	१०	५०००	४	२०००	६	३०००
लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिता, जीविकोपार्जन र सुशासनका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट(.०००मा)						५४३७००		२३४४००		३०५५००
लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिता, जीविकोपार्जन र सुशासनका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						१०८३६००				

१०. जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकास:

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
रणनीति १०.१: जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन, संस्थागत संरचनाको स्थापना र आवश्यक प्रविधिको विकास गरिने ।										
विद्यालयहरुमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी शिक्षा समावेश गरिने	५० स्थानीय तहको पाठ्यक्रममा जलवायु परिवर्तन र विपद् सम्बन्धी विषयवस्तुहरु समावेश गर्ने	स्थानीय तह	५०	५००	३५	१७५००	१५	७५००		
विश्वसनीय मौसम पूर्वानुमान र सूचना प्रणालीको स्थापना गरिने	सबै स्थानीय तहमा विश्वसनीय मौसम पूर्वानुमान र सूचना प्रणालीको स्थापना भएको हुने	स्थानीय तह	१३७	१०००	६९	६९०००	२८	२८०००	४०	४००००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
	१५ वटा मुख्य नदी वहाव मापन केन्द्रको स्थापना भई हुने	वटा	१५	२५००	१०	२५०००	५	१२५००		
प्रदेशको जलवायु परिवर्तन अनुकूलन सम्बन्धी क्षमता विकास गरिने	सबै स्थानीय तहमा वार्षिक १ क्षमता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम भएको हुने	स्थानीय तह	१३७	२५०	६९	१७२५०	२८	७०००	४०	१००००
जलवायु परिवर्तन सम्बन्धित वेवसाइट र तथ्याङ्क (डाटा) अपलोड प्रणाली पुरा भएको हुने	सन् २०३० सम्म जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी वेवसाइट र तथ्याङ्क (डाटा) अपलोड प्रणाली पुरा भएको हुने	वटा	१	२५००	१	२५००				
	जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि सूचना तथा तथ्याङ्कहरुको सहज पहुँच सबै अनुसन्धानकर्ता र विश्वविद्यालयहरुलाई भएको हुने छ।	पटक	१	५०००	१	५०००				
प्रदेश स्तरीय जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन गरिने	जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको द्विवाषिक बैठक सञ्चालन भएको हुने	वटा	२०	१००	१०	१०००	४	४००	६	६००
आमसञ्चारको उपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनको सचेतना अभिवृद्धि गरिने छ।	जलवायु परिवर्तन बारे आम जनमानसमा रेडियो, टिभी पत्रपत्रिका, अनलाइन र सामाजिक सञ्जाल मार्फत सचेतना अभिवृद्धि गर्ने (हरेक वर्ष)	पटक	१०	२०००	५	१००००	२	४०००	३	६०००
	सबै जिल्लाहरुमा स्थानीय भाषा अनुसार जलवायु परिवर्तन तथा न्यून कार्वन उत्सर्जन विकास सम्बन्धि सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।	जिल्ला	१४	१०००	७	७०००	३	३०००	४	४०००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
पत्रकारको दक्षता अभिवृद्धि	जलवायु परिवर्तनले पारेको असर, यस सम्बन्धी बुझाई र रिपोर्टिङ कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा तालिम सञ्चालन गर्ने	पटक	१०	७५०	५	३७५०	२	१५००	३	२२५०
जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकासका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						१५८०००		६३९००		६२८५०
जनचेतना अभिवृद्धि तथा क्षमता विकासका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						२८४७५०				

११. अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा प्रसार:

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट	लक्ष्य	वजेट
रणनीति ११.१: अनुसन्धान, प्रविधि र विकास केन्द्रहरु र आवश्यक नीतिगत व्यवस्था ।										
अनुसन्धान र विकास केन्द्रको स्थापना गरिने	३ अनुसन्धान र विकास केन्द्र स्थापना भएको हुने	वटा	३	१०००००	३	३०००००				
वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि शैक्षिक संस्था र अनुसन्धान केन्द्रसँग साभेदारी भएको हुने	वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि १० शैक्षिक संस्था र अनुसन्धान केन्द्रसँग साभेदारी भएको हुने	वटा	१०	५०००	५	२५०००	२	१००००	३	१५०००
	५०० जना वि.एस्सी र एम.एस्सी विद्यार्थीहरु मार्फत जैविक विविधता र वन्यजन्तु संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानका लागि सोध कार्य गर्न छात्रवृद्धि उपलब्ध गराउने ।	जना	५००	५००	२५०	१२५०००	१२५	६२५००	१२५	६२५००
प्रदेशको वार्षिक बजेट तथा नीति र कार्यक्रममा अनुसन्धान र विकास समावेश गरिने	१३६ स्थानीय तहमा स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने छ	स्थानीय तह	१३६	५०००	६८	३४००००	२८	१४००००	४०	२०००००
हिमताल सूचीकरण र हिमताल सूचीको (Real-	०.०२ वर्ग किलोमिटर भन्दा ठूला सबै हिमतालको अध्ययन	वटा	१	१००००						

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप र लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
Time) अनुगमन प्रणालीको विकास गरिने	गरि सूचीकरण गर्ने स अनुगमन प्रणाली विकास गर्ने									
	सूचीकृत हिमतालको नियमित (Real-Time) अनुगमन गर्ने	पटक	१०	२०००	५	१००००	२	४०००	३	६०००
जलवायुजन्य हानि र क्षतिको अध्ययन र अनुसन्धान गरिने	जलवायुजन्य हानी र क्षतिबाट असर र विस्थापित १० वटा स्थानीय तहमा अध्ययन र अनुसन्धान गरिने	स्थानीय तह	१०	१०००	१०	१००००				
	हरितगृह उत्सर्जन न्यून गर्ने उपायका लागि (अस्पताल तथा औद्योगिक फोहर) का विषयमा अनुसन्धान गर्ने	वटा	२	५०००	१	५०००	१	५०००		
	कोशी प्रदेशको हरितगृह ग्याँसहरूको स्रोतहरू पहिचान गरी हरेक ५ वर्षमा हरितगृह ग्याँसहरूको सूचीकरण गर्ने	वटा	२	५०००	१	५०००		१		
अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा प्रसारका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						६९५०००		१५९००१		२२१०००
अनुसन्धान, प्रविधि विकास तथा प्रसारका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)						१०७५००१				

१२. जलवायु वित्त व्यवस्थापन

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरू	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
रणनीति १२.१: जलवायु परिवर्तन र कार्बन उत्सर्जनको उचित व्यवस्थापनका लागि प्रगतिशील र नविनतम वित्तीय संयन्त्रको विकास र कार्यान्वयन ।										
प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन वित्त फ्रेमवर्क तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने (Provincial Climate Change Finance Framework)	२०२७ सम्ममा प्रादेशिक जलवायु परिवर्तन लगानी फ्रेमवर्क तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	वटा	१	२५००	१	२५००				

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा जलवायु वित्त व्यवस्थापन इकाइको स्थापना गरिने	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा २०२३ सम्म जलवायु वित्त व्यवस्थापन इकाइको स्थापना गरिने	वटा	१	२५००	१	२५००				
कार्बन व्यापारमा प्रदेश सरकारको सहभागिताको लागि Road Map तयार गरी कार्यान्वयन गरिने	कार्बन व्यापारमा प्रदेश सरकारको सहभागिताको लागि Road Map तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने	वटा	२	५०००	१	५०००	१	५०००		
“Polluter Pay” नीतिको निर्माण गरिने	२०२५ सम्ममा प्रदेशमा “Polluters Pay” नीति निर्माण गरिएको हुने	वटा	१	५०००	१	५०००				
“Payment on Ecosystem Service” को कार्यान्वयन गरिने	सन् २०३० सम्म “Payment on Ecosystem Service” को प्रदेश नमूना कार्यक्रम ५ वटा जलाधार क्षेत्रमा कार्यान्वयन गर्ने	जलाधार	५	५०००	३	१५०००	१	५०००	२	१००००
विषयगत मन्त्रालय जलवायु फोकल बिन्दु स्थापना गरी उनीहरुको क्षमता विकास गर्ने	२०२७ सम्ममा विषयगत मन्त्रालयहरु जलवायु फोकल बिन्दु स्थापना गर्ने	वटा	७	१००	७	७००				
	विषयगत मन्त्रालयहरुका जलवायु फोकल बिन्दुलाई जलवायु वित्त र सङ्केत सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने (हरेक वर्ष एक पटक)	वटा	१०	५००	५	२५००	२	१०००	३	१५००
प्रादेशिक मन्त्रालयहरु र स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन बजेट सङ्केतको कार्यान्वयन गरी संस्थागत गर्ने	सन् २०३२ सम्म कोशी प्रदेशको सबै स्थानीय तहमा जलवायु परिवर्तन बजेट कोडलाई संस्थागत गर्ने	स्थानीय तह	१३७	१००	६८	६८००	२८	२८००	४०	४०००
जलवायु वित्त व्यवस्थापनका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन आवश्यक बजेट (.०००मा)						३५०००		१३८००		१५५००

मुख्य कार्य	क्रियाकलाप तथा लक्ष्यहरु	इकाइ	संख्या	इकाइ दर (.०००)	अल्पकालीन (५)		मध्यकालीन (७)		दीर्घकालीन (१०)	
					लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट	लक्ष्य	बजेट
जलवायु वित्त व्यवस्थापनका लागि आवश्यक कूल बजेट (.०००मा)					६४३००					